

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi

MÜNDƏRİCAT

1. Tarixi arayış	5
2. Münaqişənin nizamlanma prosesi	18
3. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hüquqi aspektləri	28
1. Ermənistanın əsassız arqumentləri.....	28
2. Azərbaycanın arqumentləri.....	29
2.1. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan və Ermənistanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu məsələsinə baxılması kontekstində	29
2.2. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində.....	30
2.3. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası kontekstində ərazi və sərhədlərə münasibətdə hüquqi varislik.....	32
4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq təşkilatlarda.....	33
1). Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.....	33
2). Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı	38
3) Avropa Şurası.....	45
4) Avropa İttifaqı	53
5) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı.....	55
5. Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər	58
5.1. BMT-nin qəbul etdiyi sənədlər	58
a). BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələri.....	58
1) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü il 822 sayılı Qətnaməsi	58
2) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı Qətnaməsi.....	59
3) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 sayılı Qətnaməsi.....	60
4) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 12 noyabr 1993-cü il 884 sayılı Qətnaməsi.....	61
b). BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin bəyanatları	62
1) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 12 may 1992-ci il tarixli bəyanatı	62
2) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 26 avqust 1992-ci il tarixli bəyanatı	63
3) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 27 oktyabr 1992-ci il tarixli bəyanatı.....	64
4) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 29 yanvar 1993-cü il tarixli bəyanatı.....	65
5) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 6 aprel 1993-cü il tarixli bəyanatı	66
6) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 18 avqust 1993-cü il tarixli bəyanatı.....	67
7) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 26 aprel 1995-ci il tarixli bəyanatı	68
c) Birləşmiş Millətlərin Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş sənədlər	69
1) Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət.....	69
5.2. ATƏT-in qəbul etdiyi sənədlər.....	71
1) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi ATƏM Şurasının birinci əlavə görüşü. Helsinki, 24 mart 1992-ci il.....	71
2) Regional məsələlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ATƏM fəaliyyətinin fəallaşması. Budapeşt, 6 dekabr 1994-cü il.....	72
3) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 5-ci görüşü. Budapeşt, 8 dekabr 1995-ci il.....	74
4) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Zirvə görüşü. Lissabon, 3 dekabr 1996-cı il.....	75
5) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Zirvə görüşü. İstanbul, 19 noyabr 1999-cu il.....	76

6). Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 9-cu görüşü. Buxarest, 4 dekabr 2001-ci il.....	77
7) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 10-cu görüşü. Porto, 7 dekabr 2002-ci il.....	78
5.3. Avropa Birliyinin qəbul etdiyi sənədlər.....	80
1) Brüssel, 22 may 1992-ci il.....	80
2) Brüssel, 18 iyun 1992-ci il.....	81
3) Brüssel, 7 aprel 1993-cü il.....	82
4) Brüssel, 24 iyun 1993-cü il.....	83
5) Brüssel, 3 sentyabr 1993-cü il.....	84
6) Brüssel, 9 noyabr 1993-cü il.....	85
7) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Avropa İttifaqının mövqeyi.....	87
5.4. Avropa Şurası Parlament Assambleyası.....	88
1) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin bəyannaməsi. (11 mart 1992-ci il).....	88
2) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qətnaməsi № 1047. (1994).....	89
3) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gərginləşməsinə dair bəyannaməsi. (15 aprel 1993-cü il).....	90
4) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının tövsiyəsi № 1251. (1994).....	91
5) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair qətnaməsi № 1059. (1995).....	92
6) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair tövsiyəsi № 1263. (1995).....	94
7) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Zaqafqaziyada münaqişələrə dair qətnaməsi № 1119. (1997).....	95
8) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin kommünikəsi. (9 noyabr 2000-ci il).....	97
9) AŞPA-nın Nazirlər Komitəsinin qərarı. (Strasburq, 24 sentyabr 2001-ci il).....	98
10) ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə 1416 (2005) sayılı Qətnamə.....	99
11) ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə 1690 (2005) sayılı Tövsiyə.....	101
5.5. İslam Konfransı Təşkilatı.....	102
1. Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə qətnamə. Kəraçi, 25-29 aprel 1993-cü il.....	102
Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə qətnamə.....	103
2. Kasablanka, 13-14 dekabr 1994-cü il.....	103
3. Azərbaycan Respublikasına İqtisadi Yardım barədə 16/7-E IS sayılı qətnamə.....	105
4. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qətnamə. Cakarta, 9-13 dekabr 1996-cı il.....	106
6. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 18/8-P IS sayılı qətnamə.....	108
7. Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım barədə 18/8-E IS sayılı qətnamə.....	110
8. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 13/30-P sayılı qətnamə.....	111
9. Azərbaycan Respublikasına İqtisadi yardım haqqında 21/30-E sayılı qətnamə.....	113
10. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında 10/30-C sayılı qətnamə.....	114
11. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 9/33-P sayılı qətnamə.....	116

12. Azərbaycan Respublikasına İqtisadi Yardım Haqqında 10/33-E sayılı qətnamə.....	118
13. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında 2/33-C sayılı qətnamə.....	119
14. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 10/11-P (IS) sayılı qətnamə.....	120
15. Üzv ölkələrə, İKT üzvü olmayan ölkələrə və müsəlman icmalarına iqtisadi yardım fəaliyyəti ilə bağlı 2/11-E (IS) sayılı qətnamə.....	122
16. İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında 2/11-C (IS) sayılı qətnamə.....	123
6. Üçtərəfli bəyanatlar.....	124
1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı (10 noyabr 2020-ci il).....	124
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı (11 yanvar 2021-ci il).....	125
3. Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Ermənistan liderlərinin 26 noyabr 2021-ci il tarixində Soçi şəhərində imzalanmış Bəyanatı (26 noyabr 2021-ci il).....	126
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı (31 oktyabr 2022-ci il).....	127
7. İşğalın fəsadları.....	128
1. Ümumi məlumat.....	128
Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən əraziləri işğal olunmuş və ya zərər çəkmiş, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan rayonlar barədə məlumat.....	132
2. İşğalın ağır sosial-iqtisadi nəticələri.....	133
2.1. İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyat potensialı.....	133
2.2. İşğal olunmuş ərazilərdə yaranmış ekoloji problemlər.....	136
2.3. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində azərbaycanlı əhəlinin sosial-psixoloji və iqtisadi durumuna vurulan ziyanın miqyası.....	140
2.4. Sənaye, yaşayış və sosial obyektlərə vurulan ziyanın miqyası.....	141
2.5. Regionun kənd təsərrüfatına vurulan ziyanın miqyası.....	142
2.6. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinə dəymiş ziyanın miqyası.....	145
8. Humanitar fəlakət.....	147
1. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər.....	147
2. Əsir, girov və itkin düşənlər.....	148
3. Əsirlikdə qətlə yetirilənlər.....	149
4. Əsirlikdə verilən işgəncələr.....	151
9. Xocalı soyqırımı.....	153
1. Qırğının miqyası.....	153
2. Xocalı - əsas hədəf.....	154
3. Fəciənin xronikası.....	155
4. Xocalı soyqırımının xarici mətbuatda əks-sədəsi.....	156
5. "Memorial" hüquqmüdafə mərkəzinin hesabatı.....	166
6. 366-cı alay.....	168
7. Xocalı soyqırımı beynəlxalq cinayət kimi.....	169
8. Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquq tərəfindən soyqırım cinayəti aktı kimi tanınmasının hüquqi əsasları.....	171
9. Xocalı soyqırımı şahid ifadələrindən.....	172
10. Tarix unutmayacaqdır.....	173
10. Erməni terroru.....	174
1. Erməni terror təşkilatları.....	174
2. Azərbaycanda törədilmiş terror aktları.....	176
2.1. Sərnişin avtobuslarında törədilmiş terror aktları.....	176
2.2. Sərnişin və yük qatarlarında törədilmiş terror aktları.....	177

2.3. Hava nəqliyyatında törədilmiş terror aktları	178
2.4. Bakı metropolitenində törədilmiş terror aktları	179
2.5. Sərnişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı	180
2.6. Mülki şəxslərə və hərbiçilərə qarşı törədilmiş terror aktları	181
2.7. Mülki və dövlət obyektlərinə qarşı törədilmiş terror aktları	195
3. Ermənistan terroru dəstəkləyən dövlətdir	196
11. İşğaldan azad edilən ərazilər	197

1. Tarixi arayış

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi haqqında danışıarkən ilk növbədə ermənilərin Azərbaycanda məskunlaşdırılması məsələsinə diqqət yetirmək zərurəti meydana çıxır. Məsələ burasındadır ki, ermənilər Azərbaycana xeyli sonralar köçürülüb. Tarixi faktlar göstərir ki, XIX əsrə kimi Azərbaycanda bir nəfər də olsun erməni yaşamamışdır. Onların bu ərazidə məskunlaşdırılması Rusiya imperiyasının həmişə özəl siyasi maraqlarına xidmət etmişdi. XIX əsrdə bütün Şərqi Avropada, o cümlədən Rusiyada cərəyan edən hadisələr (Rusiya-Türkiyə, Rusiya-İran müharibələri) Azərbaycanın şimal qonşusunun regionda mövqelərinin getdikcə zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. Rusiya cənub sərhədində müsəlman və türk ölkəsinin mövcudluğundan da ciddi narahatlıq keçirirdi və elə buna görə də Şimali Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdırılması ideyasını reallığa çevirmək barədə düşünməyə başladı.

1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinin bağlanmasından sonra ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi prosesi kütləvi hal aldı. Bu dövrdə Türkiyədən 86 min, İrandan isə 40 min erməni indiki Ermənistanın ərazisi olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. Ermənilər əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirildi. Bundan sonra da Azərbaycanın parçalanması cəhdləri davam etdi və burada erməni vilayəti yaradıldı. Doğrudur, sonralar, 1846-cı ildə bu vilayət ləğv edildi, bununla belə, ermənilərin Azərbaycan ərazilərində məskunlaşdırılması prosesi tarixdə öz mənfi izini qoydu.

Ermənilərin Qafqazda məskunlaşdırılması müxtəlif dövrlərdə mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Təxminən 200 il əvvəl Rusiya çarı bir qisim erməni əhalisinin Dərbənd və Qubaya köçürülməsi barədə fərman imzalamışdır. "Dərbənd və Müşkir ermənilərinin imtiyazları və sərbəst hərəkət etmək hüququ haqqında" adlanan bu fərmanda ermənilərə kifayət qədər geniş hüquqlar verilmiş və onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün münbit torpaqlara köçürülmələrinin vacibliyi qeyd olunmuşdu.

1723-cü ildə isə Rusiya çarı I Pyotr 12 sentyabr tarixli müqavilə əsasında Bakı, Dərbənd və Quba ərazilərinə ermənilərin köçürülməsi üçün xüsusi yerlər ayrılması barədə fərman imzalamışdır.

1726-cı ildə II Yekaterina ermənilərə xüsusi mərhəmət göstərməyin və onları himayə etməyin zəruriliyini ifadə edən fərman vermişdir.

1729-cu ildə Rusiya çarının fərmanı ilə bir qrup erməni məliyi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunmuşdur.

1799-cu ildə çar I Pavel ermənilərin Qazax ərazisində məskunlaşdırılmasına kömək üçün Kartli-Kaxetiya çarlığına xüsusi göstəriş vermişdir.

Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi nəinki ayrı-ayrı fərmanlarda və göstərişlərdə, hətta dövlətlərarası sazişlərdə belə öz əksini tapırdı. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsində belə bir maddə də öz əksini tapmışdı ki, İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiya ərazisinə keçmək hüququ verilir. Bununla da əslində ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçməsi üçün zəmin yaradılırdı. Çünki Rusiya əraziləri dedikdə məhz İrana daha yaxın olan Azərbaycan nəzərdə tutulurdu. 1828-1829-cu illərdə baş vermiş Türkiyə-Rusiya müharibəsindən sonra Türkiyədəki ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu. Bunun reallaşdırılmasını sürətləndirmək məqsədilə Rusiyada xüsusi komitə yaradılmış və 12 maddəni əhatə edən ümumi qaydalar müəyyənləşdirilmişdi. Pyotrun vəsiyyətlərinə istinad edən bu siyasətin əsas məqsədi Azərbaycan ərazisini etnik baxımdan parçalamaq və burada xristian xalqlarının yerləşdirilməsini həyata keçirməklə cənubdan gələ biləcək təhlükələrə qarşı siper yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Beləliklə də ermənilər tədricən Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilir, onlar üçün burada yaxşı şərait yaradılır və münbit torpaqlar ayrılırdı.

Məşhur rus statistiki İ. Şopenin hesablamalarına görə, XIX əsrin əvvəllərində təkcə İrəvan şəhərində 2400 azərbaycanlı ailəsi, 12 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Şəhər ruslar tərəfindən alınandan sonra əhalinin bir qisminin İrana köçməsinə baxmayaraq, yenə də azərbaycanlılar şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi. Belə ki, 1829-cu ilin məlumatına görə, təkcə İrəvan şəhərində əhalinin beşdə dördünü və yaxud 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Rusiya imperiyasında birinci dəfə keçirilən əhalinin siyahıyaalınmasına görə,

1897-ci ildə Qərbi Azərbaycanda - İrəvan quberniyasında 313.178 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Lakin bir neçə il sonra bu rəqəmlər tamamilə dəyişmişdi.

Ermənilər ərazilərimizdə məskunlaşdıqdan sonra öz dövlətlərini yaratmaq haqqında düşünməyə başladılar. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda ermənilər tərəfindən kütləvi soyqırımı aktları həyata keçirilmişdir. Bu illər ərzində onlar Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurdə kütləvi şəkildə azərbaycanlıları məhv etmiş, dəhşətli cinayətlər törətmişdilər. Tarixi qaynaqlarda təsdiqlənir ki, ermənilər həmin hadisələr zamanı Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl ərazilərində 75 Azərbaycan kəndini tamamilə yerlə yeksan etmiş, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini dağıtmışdılar.

"Paytaxtsız" respublika yarandığı gündən erməni şovinistləri əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Loru-Pəmbək və Şörəyel qəzalarında, Zəngəzurdə, Göycədə və digər yerlərdə kütləvi qırğınlar törətdilər. Faktlar göstərir ki, Ermənistan Respublikasında qatı millətçilərin hökmranlıq etdiyi 1918-1920-ci illərdə onlar "türksüz Ermənistan" şüarını həyata keçirməyə xeyli dərəcədə nail ola bilmişdilər. Həmin dövrdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklər nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlının 565 mini öldürülmüş və ya zorla öz yurdlarından qovulub çıxarılmışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra onlardan yalnız 60 min nəfəri öz doğma yurduna qayıda bilmişdi.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Muğanda, Qubada, Lənkəranda ermənilər tərəfindən minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, on minlərlə insan öz vətənindən didərgin salınmışdır. Bu dövrdə Bakıda və Şamaxıda ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımı aktları daha dəhşətli olmuşdur. Bakıda 30 minə yaxın insan xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla məhv edilmişdir. Şamaxının 58 kəndi xarabazara çevrilmiş, 7 min nəfər insan öldürülmüş (onlardan 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri isə uşaq olmuşdur), Quba qəzasında müsəlmanların yaşadığı 122 kənd yandırılmış və dağıdılmışdır. Qarabağın dağlıq ərazilərində yerləşən 150-dən çox kənd yerlə yeksan edilmişdir. Bu kəndlərdə ermənilərin keçirdikləri əməliyyatlar faciəvi miqyasına görə dünya tarixinin ən amansız hadisələrindən olmuşdur. Zəngəzur qəzasında da eyni üsullarla 115 kəndi vəhşicəsinə darmadağın edən ermənilər İrəvan quberniyasında 211, Qarsda 92 kəndi talan edərək yandırmışlar.

Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdırılması xalqımızın tarixi ərazisinin parçalanmasına, azərbaycanlıların bir millət olaraq məhvinə və müstəqil dövlətimizin mövcudluğunun qarşısının alınmasına xidmət etmişdir. Ermənilər bu mənfur prosesdə ən qəddar rolunu ifadə edən vasitə olmuşlar. Kütləvi deportasiyaların və soyqırımı aktlarının yeganə məqsədi Cənubi Qafqazda qüdrətli müsəlman və türk dövlətinin formalaşmasına mane olmaqdan ibarət idi. Həm Gülistan, həm də Türkmənçay müqavilələri bunu bir daha təsdiqləyirdi. Azərbaycan ərazilərini etnik baxımdan bölmək cəhdləri nəticə etibarilə ölkənin siyasi və coğrafi anlamda parçalanmasına gətirib çıxarmalı idi. Nə qədər ağırlı olsa da, baş verən hadisələrin təhlili və tarixi xronologiya bu planların müəyyən hissəsinin yerinə yetirildiyini təsdiqləyir.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda cərəyan edən proseslərin məntiqi nəticəsi ona gətirib çıxardı ki, artıq sovet hökumətinin qurulduğu ərəfədə Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsi ermənilərin tabeliyinə keçmişdi. Ən qəribəsi isə bu idi ki, həmin ərazilərdə məhz azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdilər. Amma nədənsə bu vacib faktor torpaqlarımızın ermənilərə hədiyyə edilməsində heç bir rol malik olmadı.

Tarixi qaynaqlarda Ermənistan dövlətinin olmadığı tam açıq şəkildə göstərilmişdir. Bəzi nəhəng ölkələrin maraqları Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasını tələb edirdi. Bunun isə ən ağır nəticələrini Azərbaycan xalqı öz taleyində yaşamalı oldu.

1920-ci ilin axırlarında Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər əsrlərlə arzu etdikləri erməni dövlətini yaratmaq və qonşulara qarşı ərazi iddiasını irəli sürmək siyasətinə keçdilər. 70 illik sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirən ermənilərin bu istiqamətdə iddiaları get-gedə daha da artdı. Moskvada dövlət idarə aparatında yuva salmış erməni lobbisinin bu yolda həyata keçirməyə nail olduğu mənfur niyyətlərindən biri də müharibədən sonra xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsini bəhanə edərək İ. Stalinin xeyir-duası ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya siyasəti olmuşdur.

1920-ci ildə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə sahib olan ermənilər 1921-ci ildə Dağlıq Qarabağı da Ermənistanla birləşdirmək istədilər. Böyük şəxsiyyət, görkəmli ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun prinsipial mövqə tutması onların planını pozdu. Lakin 1922-ci ilin sonunda N. Nərimanov Moskvaya getdikdən sonra onlar 1923-cü ilin iyulunda Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə nail ola bildilər. Bununla belə, onlar Dağlıq Qarabağa yiyələnmə bilmək iddiasından əl çəkmir, dəfələrlə bu barədə məsələ qaldırırdılar.

Göründüyü kimi, hətta Sovet İttifaqının tərkibində yaşadıkları dövrdə belə Azərbaycan və Ermənistanla münasibətdə ayrıseçkilik açıq şəkildə müşahidə olunurdu. Sovet imperiyasının rəhbərliyi sələflərinin vəsiyyətlərinə sadıq qalaraq erməniləri məzlum və fəqir bir xalq kimi təqdim edir, onların dirçəlməsinə, Ermənistanın iqtisadi və siyasi inkişafına ciddi dəstək verir, Azərbaycan ərazilərinin bu respublikaya birləşdirilməsi istiqamətində səy göstərirdilər. Bu, həm Leninin, həm də Stalinin hakimiyyəti illərində Sovetlərin Cənubi Qafqaz siyasətində əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, o dövrdə Azərbaycandan olan kadrların yüksək vəzifələrə təyin olunması çox az hallarda baş verir və xalqımızın görkəmli ziyalılarına qarşı terror aktları, repressiyalar həyata keçirilirdi.

1930-cu illərdə "vətən xaini" damğası ilə xalqımızın ən öndə gedən ziyalıların, elm xadimlərinin, dövlət və siyasət adamlarının məruz qaldığı haqsızlıqlar bu siyasətin nə qədər iyrənc məqsədlərə xidmət etdiyini bir daha ortaya qoyur. Bu dövr tariximizin ən faciəli səhifələrindən biri kimi xalqımızın yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Xalqlara hüriyyət və azadlıq vəd edən SSRİ elan etdiyi prinsiplərə xilaf çıxaraq azərbaycanlılara qarşı ayrıseçkilik siyasəti yürütmüş və zaman-zaman bu xalqın genofondunun məhv edilməsinə çalışmışdır. Ötən əsrin 70-ci illərinə qədər azərbaycanlıların İttifaqın nüfuzlu ali təhsil ocaqlarında təhsil alması çox nadir hallarda baş verir, xalqımızın hərbi sahədə peşəkar kadrlarının yetişdirilməsinə maneələr törədilir, hətta orduya xidmətə getmiş əsgərlərə münasibətdə də bu, açıq şəkildə özünü göstərirdi. Sovet imperiyasının "parçala, hökmranlıq et" siyasəti ilk növbədə bizim xalq üçün daha faciəli və daha ağır nəticələrə gətirib çıxarmışdı.

Maraqlıdır ki, həm o dövrdə, həm də sonralar Azərbaycan Qafqazda SSRİ-nin iqtisadi inkişafına mühüm təsir göstərən və onun dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə daha çox töhfələr verən respublika olmuşdur. Ölkəmizin təbii sərvətlərinin zənginliyi, əmək potensialının genişliyi burada əsas faktorlardan biri kimi çıxış edirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, İkinci Dünya müharibəsində Sovet ordusunun faşizm üzərində qələbəsində əsas pay Bakı neftinin üzərinə düşürdü. Çünki o dövrdə istehsal olunan yanacağın 70 faizindən çoxu məhz Azərbaycanda hasil edilirdi.

Müharibə qurtardıqdan sonra, 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan KP MSK-nın birinci katibi Q. Arutyunov İ. Stalinə məktubla müraciət edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-lə həmsərhəd olduğunu, iqtisadiyyatı ilə guya sıx bağlılığını nəzərə alaraq onun Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. Həmin məktubu İ. Stalin K. Malenkova ünvanlayır. O isə, öz növbəsində, cavab üçün sənədi Azərbaycan SSR rəhbərliyinə göndərir. Dağlıq Qarabağın tarixi və əzəli Azərbaycan torpağı olduğu haqqında geniş məlumat verən M. C. Bağırov məktubunun sonunda bildirir ki, Şuşa rayonunu çıxmaq şərti ilə Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də Azərbaycana qaytarılsın.

Belə olduqda ermənilər Ermənistanda yaşayan və əsasən Azərbaycanla həmsərhəd rayonlardakı azərbaycanlıları köçürmək üçün başqa hiyləyə əl atırlar. Azərbaycanın Muğan-Mil düzlərində pambıq əkilən rayonları işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bəhanəsiylə Ermənistan ərazisində olan azərbaycanlıları köçürmək və onların yerində xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək təklifini irəli atır və buna müvəffəq olurlar.

Siyasi Partiyalar arxivində bu məsələ ilə əlaqədar 1947-ci ilin dekabrında M. C. Bağırovun və Q. Arutyunovun birlikdə imzaladığı və Stalinə göndərilmiş məktubun surəti qorunub saxlanılır. Məktubda məhz yuxarıda deyilən məsələlərlə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticədə SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabr ayının 23-də "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər Azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar qəbul edir. Şəxsən İ. Stalinin imzaladığı və heç bir girişi olmadan bilavasitə onun qərar hissəsindən başlanan bu sənəd, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı. Təsadüfi deyildir ki, 1948-ci il martın 10-

da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar da qəbul etməli olur. Özü də 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərara əlavə qeydi olan və İ. Stalinin imzaladığı bu ikinci qərarla azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər planı özünün geniş əksini tapmışdı.

1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarın birinci bəndində göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə "kəndçilik prinsipi əsasında" Ermənistan SSR-də yaşayan yüz min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür- Araz ovalığına köçürülsün.

Bununla da Ermənistan Respublikası və onların təmsalında keçmiş SSRİ rəhbərliyi 1948-ci il 10 dekabrda qəbul edilmiş İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin, 1966-cı il 16 dekabrda qəbul edilmiş "Mülki siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Akt"ın, 1984-cü il 10 dekabrda qəbul edilmiş "İnsan ləyaqətini hədəli və digər qəddar, qeyri-bəşəri və ya alçaldıcı müraciət və cəza növləri əleyhinə" Konvensiyanın və digər mühüm beynəlxalq hüquqi sənədlərin əsas prinsiplərini pozmuşdur.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından sürgün olunmuşdu. Adı hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və keçmiş SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdı.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanının ilk cümlələri belə başlayır: "Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir".

Tarixi faktlar belə şəksiz həqiqəti tamamilə təsdiq edir ki, indiki Ermənistan adlanan ərazi XIX əsrə qədər xalis türk yurdu - azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi olmuşdur. Yalnız çar Rusiyası müstəmləkəçilərinin ayağı bu yerlərə dəydiyi gündən torpaqlarımıza erməni toxumunun səpilməsinə başlanılmış, tezliklə ilk zəhərli cücərtilər görünmüşdür. Lakin çar Rusiyasının hakim dairələrinin səyi ilə İran və Türkiyədən ermənilərin bu əraziyə kütləvi surətdə köçürülməsinə baxmayaraq, onlar burada heç vaxt əhalinin əksəriyyətini təşkil edə bilməmişlər. Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mayın 27-də "Ermənistan Respublikası" elan edildiyi zaman bu qondarma dövlətin paytaxtı belə yox idi və Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il 29 may tarixli iclasında səs çoxluğu ilə tarixi şəraitin təzyiqi altında İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasının paytaxtı kimi tanımaq məcburiyyətində qalmışdır.

Onu da deyək ki, azərbaycanlıların bir hissəsinin Ermənistana qayıtmasına razılıq verməyə məcbur olmuş Ermənistan SSR rəhbərləri də heç vaxt onların təqib və deportasiyasına son qoymaq niyyətində olmamış və totalitar rejim şəraitində fürsət düşdükcə belə amansız tədbirlərə həvəslə əl atmışdılar. Hələ İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl kütləvi kolxoz hərəkatı və repressiya illərində belə tədbirlərə əl atmaq imkanları kifayət qədər yaranmışdı. Qərribə də olsa, həmin illərdə Ermənistan SSRİ-də kolxoz hərəkatına müqavimət göstərənlərin də, repressiyaya məruz qalanların da əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1930-cu illərdə Vedibasarı, Zəngibasarı, Qəmərli, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı əhalisi ailəliklə Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmiş, sərt iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi həlak olmuşdu. Məsələn onda idi ki, sürgün müddəti qurtardıqdan sonra öz evlərinə

qayıtmaq istəyən ailələrin əksəriyyətini Ermənistana buraxmırdılar. Bəhanə edirdilər ki, bu üzdənirəq respublika Türkiyə ilə həmsərhəddir. Lakin böyük məhrumiyyətlər bahasına geri qayıdanların da yenidən deportasiyaya məruz qalanları az olmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında haqlı olaraq "Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı" kimi qiymətləndirilmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 sayılı qərarları Ermənistan SSR ərazisində dədə-baba yurdlarında yaşayan azərbaycanlıların bu dəfə dövlət siyasəti səviyyəsində deportasiyasını "əsaslandırmışdır".

Vaxtilə əhalisi başlıca olaraq azərbaycanlılardan ibarət olan Qərbi Azərbaycan əyalətlərində - Zəngibasar, Vedibasar, Zəngəzur, Göyçə, Ağbaba, Dərəçiçək, Sisyan, Qafan, Qəmərli, Qaraqoyunlu, Qırxbulaq, Şərur, Sürməli, Seyidli, Sərdarabad, Abaran, Gərnibasar və başqa yurdlarımızda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmasa da, tarixin yaddaşına həmin vilayətlər qədim azəri yurdları kimi həkk olunmuşdur.

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərinin əvvəllərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşdirilməsi məsələsi hətta Kremlin özündə və Siyasi Bürodə müzakirə edilən məsələlərdən birinə çevrilmişdi. Öz himayədarlarının köməyiylə ermənilər Azərbaycan ərazilərini Ermənistana birləşdirmək səylərini davam etdirirdilər. 1969-cu ilin mayında Qazax və bir neçə başqa rayonun ərazisində yerləşən bəzi kəndlərin Ermənistana birləşdirilməsi barəsində bu ölkənin Ali Soveti qərar qəbul etdi. Bu qərar SSRİ Ali Soveti tərəfindən də təsdiq olundu. Lakin Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi bu qərarın həyata keçməsinə imkan vermədi. SSRİ kimi nəhəng bir dövlətdə qanunverici orqanın qərarının yerinə yetirilməməsinin nə demək olduğunu başa düşmək çətin deyil. Lakin Heydər Əliyev öz xalqının milli maraqları naminə böyük riskə gedərək Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana birləşdirilməsinin qarşısını aldı. Buna baxmayaraq, 1986-cı ildə Azərbaycan rəhbərliyinin etinasız münasibəti ucbatından həmin qərarla nəzərdə tutulan bəzi ərazilər Ermənistana birləşdirildi.

1977-ci ildə Sovetlər İttifaqının yeni Konstitusiyasını işləyib hazırlayan komissiya Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsini təklif etdi. Respublikanı komissiyada təmsil edən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyevin sərt reaksiyası və bu təklifi qəti şəkildə rədd etməsi onun həyata keçirilməsinin qarşısını aldı.

Ümummillə liderimiz 2001-ci ildə Azərbaycan parlamentində aparılan müzakirələrdə bu məsələyə toxunaraq deyirdi: "1977-ci ildə SSRİ-nin Konstitusiyası qəbul olunarkən konstitusiyayı hazırlamaq üçün komissiya təşkil edilmişdi. Komissiyaya o vaxtkı Kommunist Partiyasının Baş katibi Brejnev rəhbərlik edirdi və respublikaların nümayəndələri də, o cümlədən mən də bu komissiyanın üzvü idim. Komissiya layihə hazırladığı dövrdə, təxminən bir il müddətində həddindən artıq təkliflər gəlmişdi ki, Dağlıq Qarabağ ayrılıb Ermənistana verilməlidir. Hətta bir-iki dəfə bu məsələnin komissiyada baxılmasına cəhd olmuşdu. Məni düzgün başa düşün, olan şeyi deyirəm. Mən o vaxt bunların qarşısını aldım. Amma qarşısını almaq da çətin idi. Amma aldım. İradəmlə və Azərbaycan xalqının milli mənafeələrini canımla, qanımla müdafiə edərək qarşısını aldım".

Buna baxmayaraq, Ermənistanın tanınmış ziyalıları, siyasətçiləri, elm adamları əhalini psixoloji baxımdan "türklərlə savaşa" hazırlamaqda idilər. "Böyük Ermənistan" a gedən yol Qarabağ torpaqlarının işğalından keçirdi və elə buna görə də ermənilər müxtəlif vasitələrlə bu ərazini Azərbaycandan qoparmağa çalışırdılar. Lakin qarşıda kifayət qədər ciddi bir maneə var idi - Heydər Əliyev. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi yalnız siyasi və hüquqi baxımdan deyil, həm də iqtisadi və psixoloji anlamda Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaqı arzusunun gerçəkləşdirilməsinə ciddi şəkildə maneələr yaratmağa başladı. Onun həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasət nəticəsində ermənilərin məskunlaşdığı ərazilərin Ermənistana birləşdirilməsi planları reallaşa bilmədi.

Bu dövr ərzində respublika rəhbərliyi bölgənin iqtisadi inkişafını təmin edəcək bütün işləri görmüşdü. Vilayətin digər regionlarla kommunikasiya əlaqələri xeyli yaxşılaşdırılmışdı. Eyni zamanda Qarabağda azərbaycanlıların məskunlaşması istiqamətində tədbirlər planı həyat keçirilirdi. Bütün bu görülən işlərin başlıca məqsədi Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Ermənistana meyillilik əmsalını mümkün qədər aşağı salmaq, onların Bakıdan asılılığını təmin etməkdən ibarət idi. Heydər Əliyev buna nail olmuşdu və bunun nəticəsi idi ki, ermənilər DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi "zərurətini" əsaslandırmaq üçün heç bir arqument tapa

bilmirdilər. Heydər Əliyev özü həmin dövrü belə xatırlayırdı: "Mən Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman - bunu açıq demək lazımdır - biz Dağlıq Qarabağa daha çox iqtisadi cəhətdən şərait yaradırdıq, onların iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə üstünlük verirdik. Çünki daim məsələ qalxırdı ki, guya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanda sıxışdırırlar və ermənilər Dağlıq Qarabağda inkişaf edə bilmir. Azərbaycanın bütövlüyünü saxlamaq, bütün ərazisini qorumaq üçün biz o vaxtlar, yenə də deyirəm, Dağlıq Qarabağa daha da çox diqqət yetirirdik. Doğrudur, sonra bəzi diletant adamlar məni günahlandırırdılar ki, bunu nə üçün edirdim. Mən bu gün də deyirəm, edirdim. Edirdim, ona görə ki, birincisi, Dağlıq Qarabağı azərbaycanlılarla da məskunlaşdırmaq lazım idi, ikincisi, ermənilərə imkan verməyə ki, bu məsələni qaldırmasınlar.

Sonra məsələ tərsinə oldu. Bu münaqişə başlandıqdan sonra mətbuatda, SSRİ mətbuatında məni yenə də günahlandırırdılar ki, Azərbaycana rəhbərlik etdiyim zaman guya erməniləri sıxışdırmışam, oradakı demoqrafik vəziyyəti dəyişdirmişəm, ermənilərin oradan çıxması üçün müəyyən tədbirlər görmüşəm və ermənilər Dağlıq Qarabağda da azalıblar. Bunu ermənilər deyirdilər və hətta o vaxtlar bu məsələlər SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında müzakirə olunanda onların nümayəndələri, hətta Ermənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti Ambarsumyan - biz vaxtilə onu Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçmişdik, o cümlədən dostluğu möhkəmləndirmək üçün Gürcüstan Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmişdi - mənim adımlı çəkirdi. O söz indiyə qədər yadımdadır ki, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağı, Azərbaycanı ardıcıl surətdə ermənilərdən təmizləmişdir. Mən buna təəccüb etmirdim, amma ona təəccüb edirdim ki, o vaxt Azərbaycanda çoxları yenə də Əliyevi günahlandırır və həmin o sözlərlə razılışırdılar: bəli, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağa pis münasibət göstərir. Ona görə də indi ermənilər Dağlıq Qarabağı Ermənistanla bağlamaq istəyirlər".

Nəhayət, "böyük Ermənistan" xəyalpərəstləri taktikanı və hədəfləri dəyişmək qərarına gəldilər. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Dəmirçyan sonralar bu barədə danışarkən deyirdi: "XX əsrdə türklərin yetişdirdiyi iki qüdrətli adam olmuşdur. Atatürk və Heydər Əliyev. Onlardan biri sağdır. Bilin, nə qədər ki, o sağdır, biz nə Qarabağı ala biləcəyik, nə də başqa əraziləri".

Beləliklə, ermənilər arsenallarında olan bütün mübarizə vasitələrini Heydər Əliyevi aradan götürməyə yönəldilər. Moskvadakı havadarlarının himayəsi altında öz mənfur məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü ermənilər müxtəlif vasitələrə əl atır, SSRİ-nin ən nüfuzlu rəhbərlərini ələ almağa çalışır, bunun üçün hətta kimlərsə maliyyə dəstəyi verməkdən belə çəkinmirdilər. Bütün təzyiqlərə və müqavimətlərə baxmayaraq, Heydər Əliyev Qarabağ məsələsinin Ermənistanın xeyrinə həll edilməsinin qarşısını almağa müvəffəq oldu. Vilayət iqtisadi və siyasi baxımdan olduqca ciddi şəkildə Bakıdan asılı vəziyyətə salınmışdı. Sonralar, 1988-ci ildə DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsi yenidən ictimai gündəmə çıxarılarkən məhz bu addımlarına görə Heydər Əliyev erməni təbliğat şəbəkəsinin və onun Moskvadakı himayədarlarının ittihamlarına məruz qaldı. Onu Qarabağ ərazisini ermənilərdən təmizləməkdə, vilayətdə ayrışdırma siyasəti yürütməkdə ittiham etdilər. Ən ağırlısı odur ki, bu çoxşaxəli prosesin iştirakçıları sırasında bəzi azərbaycanlıların da adları var idi.

Heydər Əliyev heç nədən, heç kimdən çəkinmədən ən riskli qərarlara belə imza atmaqda tərəddüd etməirdi. Bakıdan Xankəndinə dəmir yolu xəttinin çəkilməsi məhz onun rəhbərliyi dövründə həyata keçirilmişdi və burada əsas məqsəd Qarabağı Azərbaycana bağlayan strateji kommunikasiyaların sayının artırılmasından ibarət idi. Bununla da Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi mərkəzlə daha yaxşı əlaqələrə malik olması, vilayətin iqtisadi baxımdan Ermənistanla deyil, məhz Azərbaycana daha çox bağlı olması təmin edilmiş oldu. Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində DQMV-də azərbaycanlılar yüksək vəzifələrə təyin edilir vilayət iqtisadiyyatının inkişafına xidmət edən müəssisələrlə Azərbaycanın digər bölgələrində fəaliyyət göstərən zavodlar, fabriklər arasında əlaqələr möhkəmləndirilir, yerli əhalinin içərisində ermənilərin üstünlük təşkil etməməsi üçün gizli, lakin olduqca ağıllı siyasət yürüdüldü.

Heydər Əliyevə qarşı müqavimət göstərə bilməyən və onun həyata keçirdiyi tədbirlərin qarşısını almaqda aciz görünən ermənilər isə öz niyyətlərindən əl çəkmək fikrində deyildilər. 1982-ci ildə Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyinə gətirilməsi erməniləri daha mütəşəkkil fəaliyyətə təhrik etdi. Siyasətdə Heydər Əliyev faktorunun mövcudluğu Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ideyasının iflası demək idi və elə buna görə də ermənilər çox geniş spektrli "antiəliyevçilik" təbliğatına başladılar.

1985-ci ildə Sov. İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə seçilən Mixail Qorbaçov bu mənfur niyyətin gerçəkləşdirilməsi üçün əlindən gələni etdi. M. Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə ermənilər ölkənin birinci şəxsinin təmsalında siyasi himayədar qazanmışdılar və bu fürsətdən maksimum istifadə etməyə çalışırdılar. 1987-ci ildə Heydər Əliyevin Siyasi Bürodan və Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini postundan uzaqlaşdırılması məhz bu cəhdlərin məntiqi sonluğu kimi qiymətləndirilə bilər. Ermənilərin Qarabağ iştahasının qarşısında dayanan əsas maneə aradan götürülmüşdü, planın qalan hissəsinin həyata keçirilməsi texniki xarakter daşıyırdı.

1988-ci ildə ermənilər artıq Azərbaycana qarşı düşmənçilik siyasətini açıq müstəvidə həyata keçirməyə başladılar. Qarabağda iki azərbaycanlının qətlə yetirilməsi, Topxana meşəsinin məhv edilməsi ilə daha da qızıışan və sonradan hərbi əməliyyatlar müstəvisində davam etdirilən münaqişə problemin nə qədər ciddi olduğunu bir daha ortaya qoydu. Proseslər o dərəcədə sürətlə cərəyan edirdi ki, azərbaycanlılar nə ermənilərin brilyant sovuqatı müqabilində Qorbaçovun hadisələrə biganəliyinin, böyük bir ərazinin respublikanın nəzarətindən faktiki olaraq çıxarılmasının, nə də hakimiyyətin etinasız və səriştəsiz siyasətinin məntiqini başa düşməyə imkan tapa bildilər. Konfliktin coğrafiyası isə günü-gündən genişləndirdi. 1989-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Dağlıq Qarabağın bu ölkəyə birləşdirilməsi haqqında heç bir hüquqi əsası olmayan qərar qəbul etdi. Bu, faktiki, Azərbaycan ərazilərinin ilhaqı anlamına gəlirdi. Ermənilər artıq mübarizə taktikasını hərbi təcavüz müstəvisinə keçirmişdilər və bu baxımdan Azərbaycandakı kütləvi etiraz aksiyaları proseslərin inkişaf istiqamətini dəyişmək qüdrətində deyildi.

Şübhəsiz ki, ermənilərin təcavüzkar siyasətinin həyata keçməsində məhz kənar qüvvələrin dəstəyi daha böyük rol oynayırdı. Bu mənada o vaxtkı SSRİ rəhbərliyinin söyləri xüsusilə qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. 1990-cı ildə Sovet ordusunun Bakıda keçirdiyi əməliyyatlar bunu bir daha təsdiqlədi. Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaqına etiraz əlaməti olaraq keçirilən mitinqlər sovet əsgərlərinin güllələri ilə yatırıldı. Bu hərbi akt zamanı yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirildi, minə yaxın insan itkin düşdü. Şəhərdə bir neçə ay davam edən fəvqəladə vəziyyət rejimi elan olundu. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mübarizlik əzmini qırmaq, onun azadlıq ideyalarına inancını sarsıtmaq və Qarabağın Ermənistana ilhaqı prosesinə yardım göstərmək məqsədi daşıyırdı.

Bu qanlı hadisələr zamanı xalq yenidən respublika rəhbərlərinin biganəliyinin şahidi oldu. Yenə də məhz Heydər Əliyev bu terror aktına açıq etirazını bildirdi. 1990-cı il yanvarın 21-də onun Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinin binasında qəzəbli və qətiyyətli bəyanatının doğurduğu əks-sədanı bütün dünya dinlədi. Heydər Əliyev bütün təzyiqlərə və təhdidlərə baxmayaraq, mənsub olduğu xalqın faciəsinə məsuliyyət daşıyanları Kremlin bir addımlığında, həm də bütün dünyanın gözü qarşısında ittiham etdi. 20 Yanvar faciəsindən sonra erməni hərbi birləşmələrinin cəbhə xəttində fəallığı bir qədər də artdı. Bir-birinin ardınca işğal olunan kəndlər, rayonlar Qarabağın qarış-qarış itirildiyinə dəlalət edirdi.

1991-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Heydər Əliyev hamını bu adi gerçəkliyi etiraf etməyə çağırırdı: "Hesab edirəm ki, "Dağlıq Qarabağda vəziyyətin normallaşdırılması" - məsələnin dar çərçivədə qoyulması deməkdir. "Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması" - məsələ belə qoyulmalıdır. Biz bunun üçün çarə, çıxış yolu tapmalıyıq". Bu, təkcə parlamentdə aparılan müzakirələrin istiqamətinə etiraz əlaməti deyildi.

Heydər Əliyev cəmiyyəti mövcud reallıqlardan xəbərdar etməyə çalışırdı. Həmin reallıq isə bundan ibarət idi ki, Azərbaycan hakimiyyətinin siyasi laqeydliyi ucbatından Qarabağ itirilib və bu reallığı anlamaq, bütün perspektiv fəaliyyəti onun dəyişdirilməsinə hesablamaq lazımdır. Heydər Əliyev həmin sessiyada deyirdi: "Biz gərək təhlil edək: nə cür oldu ki, Dağlıq Qarabağı əldən verdik!" Kifayət qədər maraqlı və haqlı sual idi. Amma şübhəsiz ki, A. Mütəllibovun rəhbərlik etdiyi siyasi komanda bu sualın cavabının araşdırılmasında maraqlı ola bilməzdi.

Cəbhə bölgəsində hərbi əməliyyatların geniş miqyas almağa başladığı bu dövrdə ermənilər Naxçıvanı ələ keçirmək üçün müxtəlif planlar hazırlamağa başladılar. Lakin bu planların həyata keçirilməsi mümkün olmadı. 1990-cı ilin yayında Heydər Əliyev Naxçıvana gəldi. Muxtar respublikada vəziyyət həddindən artıq gərgin idi. İqtisadi blokadanın ağır şərtləri altında yaşamağa məhkum edilmiş naxçıvanlılar bu qayıdışın talelərində böyük

dönüş nöqtəsi olduğuna inanırdılar. Çox qısa vaxt ərzində və məhdud imkanlar çərçivəsində Heydər Əliyev Naxçıvanda ciddi dəyişikliklər etməyə müvəffəq oldu. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat seçildikdən dərhal sonra məhz onun təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın adındakı SSR sözü götürüldü. Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı dövlət rəmzi kimi qəbul edildi. 1991-ci il sentyabr ayının 3-də isə Naxçıvan Ali Məclisi Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Muxtar respublikanın yeni rəhbəri iqtisadi problemlərin həllinə diqqət yetirməklə yanaşı, həm də Ermənistanla sərhəddə gedən qanlı döyüşləri səngitmək missiyasını yerinə yetirdi. Heydər Əliyevin gəlişi ermənilərin Naxçıvan istiqamətində hərbi əməliyyatlara başlamaq planını təxirə salmağa vadar etdi. 1992-ci ildən etibarən erməni silahlı birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərində keçirdiyi hərbi əməliyyatların coğrafiyası daha da genişləndi və respublikanın rayonları bir-birinin ardınca işğal edilməyə başlandı. 1992-ci ildə Xocalıda həyata keçirilən dəhşətli soyqırımını aktı erməni vəhşiliyinin miqyasını aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının dəstəyi ilə reallaşdırılan bu terror əməliyyatında 613 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi. Xocalı faciəsi zamanı öldürülənlərdən 63 nəfəri azyaşlı uşaq, 106 nəfəri qadın olmuşdur. 487 nəfər şikəst edilmiş, 1275 nəfər əsir götürülmüşdür ki, onların da böyük bir hissəsi qocalar, qadınlar və uşaqlar olmuşdur, 8 ailə bütövlükdə məhv edilmişdi. Xocalı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı çoxəsrlik düşmənçilik münasibətinin ən bariz nümunələrindən biri kimi tarixə həkk olundu. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu faciənin baş verməsində o vaxtkı hakimiyyətin də üzərinə böyük mənəvi və siyasi məsuliyyət düşür.

1992-ci ilin mayında Şuşa erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edildi. Şuşanın işğalı ilə faktiki olaraq bütün Yuxarı Qarabağ ermənilərin nəzarəti altına keçdi. Şəhərin geostrateji əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bu hadisə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan Azərbaycanın ən böyük məğlubiyyəti idi. Şuşa elə bir mövqedə yerləşirdi ki, onu hətta az qüvvə ilə belə müdafiə etmək mümkün idi. Lakin Azərbaycanda mövcud olan hərc-mərclik və anarxiya, silahlı qüvvələrin vahid mərkəzdən idarə olunmaması, nizami ordunun yoxluğu bu məğlubiyyəti stimullaşdıran əsas faktorlardan biri idi. Şuşa Azərbaycanın həm də qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Onun itirilməsi xalqın mənəvi-psixoloji mübarizə ruhunu da sarsıtmış oldu.

Erməni işğalçılarının keçirdiyi hərbi əməliyyatların miqyası bu şəhərin işğalından sonra daha da genişləndi və cəmi bir neçə gün sonra, may ayının 17-18-də Ermənistanla Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi arasında yerləşən Laçın düşmən əlinə keçdi.

Laçının işğalı bir neçə mühüm məqama görə Azərbaycan üçün ciddi zərbə idi. Birinci məqam bundan ibarətdir ki, sözügedən rayonun işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağın sərhədlərindən kənara çıxdığını göstərdi. Bu, faktiki olaraq Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin "Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun təmin olunmasına deyil, məhz "böyük Ermənistan" mifologiyasına xidmət etdiyini təsdiqləyirdi. Qeyd edək ki, ermənilər hərbi əməliyyatların ilkin mərhələsində məqsədlərinin yalnız Dağlıq Qarabağı azad etmək olduğunu iddia edirdilər. Laçının ələ keçirilməsi bu iddiaların heç bir məntiqə əsaslanmadığını və Ermənistanın işğalçılıq niyyətinin daha geniş sərhədləri əhatə etdiyini ortaya qoyurdu.

İkinci mühüm məqam isə artıq sırf hərbi-strateji məsələlərə aid idi. Məsələ burasında idi ki, Laçın ələ keçiriləndən sonra ermənilər Dağlıq Qarabağa birbaşa yardım göstərmək imkanı əldə etdilər. Laçın Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə Ermənistan arasında kommunikasiya dəhlizi rolunu oynamağa başladı. Bu dəhliz vasitəsilə ərazidəki erməni silahlı birləşmələrinə silah-sursat yardımı göstərilir, ərzaq göndərilirdi. Beləliklə də sözügedən rayon ermənilərin müharibədə daha üstün mövqelərə çıxmasını şərtləndirən çox mühüm vasitəyə çevrildi. Lakin müharibənin Dağlıq Qarabağın sərhədlərindən kənara çıxması da beynəlxalq birliyin proseslərə fəal müdaxiləsinə gətirib çıxarmadı. Əksinə, Azərbaycan yenə də dünya ictimaiyyətinin laqeyd münasibətini müşahidə etməli oldu.

1992-ci ilin yayında Azərbaycan cəbhə bölgəsində, xüsusilə də Gülüstən və Ağdərə istiqamətlərində uğurlu hərbi əməliyyatlar keçirməyə müvəffəq olsa da, bu proses sona qədər davam etmədi. Ölkə daxilində hakimiyyət çəkişmələri və iqtidarın səriştəsizliyi yeni məğlubiyyətlər üçün stimül yaratmış oldu. 1993-cü ilin aprelində Dağlıq Qarabağın ərazisindən kənarda yerləşən Kəlbəcər işğal edildi. Kəlbəcərin işğalından sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

haqqında ilk qətnaməsini qəbul etdi. Lakin bu qətnamədə nəzərdə tutulan tədbirlər bu günə qədər yerinə yetirilməmiş qalmaqdadır.

1993-cü ilin yayında Azərbaycan vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Bütün bunlara son qoymaq və ölkədə ictimai-siyasi sabitlik yaratmaq, cəmiyyətin ümumi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xalqın böyük əksəriyyətinin təkidli tələblərindən sonra Heydər Əlirza oğlu Əliyev Bakıya dəvət olundu. Ölkəni gözləyən real vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin aradan qaldırılmasına nail olan Heydər Əliyev ictimai-siyasi sabitlik yaradılmasını da təmin etdi. Məhz onun müdrik fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas oldu. Elə buna görə də 1993-cü ilin 15 iyunu müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixinə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu.

1993-cü ilin oktyabrında ermənilər Azərbaycanın Zəngilan rayonunu işğal etdilər və bu, Ermənistan ordusunun cəbhə bölgəsində sonuncu işğalçılıq əməliyyatı oldu. Çünki Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi vəziyyəti kökündən dəyişmişdi və cəmi bir neçə aydan sonra ölkədə güclü hakimiyyətin mövcudluğu nəzərə çarpmağa başladı. Heydər Əliyevin Zəngilanın işğalından sonra ölkə vətəndaşlarına məşhur müraciəti isə Azərbaycanın ordu quruculuğu tarixinin başlanğıcı oldu. Bu müraciət on minlərlə insanın cəbhəyə könüllü hərbi xidmətə yollanması ilə nəticələndi. Çox qısa vaxt ərzində ordu vahid komandanlığa tabe etdirildi, hərbi sahədə mühüm islahatlar aparıldı və bütün bunlar ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması prosesi ilə paralel şəkildə həyata keçirilirdi.

Heydər Əliyev ictimai-siyasi sabitliyə nail olmaq üçün sonrakı dövrlərdə də bir çox təxribatların qarşısını almalı oldu. Bu, həm 1993-cü ilin avqustunda Ə. Hübətovun qondarma respublika yaratmaq cəhdlərində, həm 1994-cü ilin 4 oktyabr hadisələrində, həm də 1995-ci ilin martında özünü göstərdi. Bu hadisələrin hər birində insanların Heydər Əliyevə dəstək verməsi, onun mövqeyini müdafiə etməsi Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik ideyasına sədaqətini nümayiş etdirən tarixi faktlar kimi yadda qaldı. Bütün dünya azərbaycanlıların vahid bir xalq olaraq öz milli maraqlarını qətiyyətlə müdafiə etmək əzmində olduğunu gördü. Elə buna görə də Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi tariximizə həm də milli dövlətçilik şüurunun formalaşmasının mühüm bir mərhələsi kimi düşdü.

Bu dövrdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin alovlanması da bütün regionda təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunmasına ciddi maneələr yaradırdı. SSRİ-nin süqutu ilə daha gərgin xarakter alan bu problemin beynəlxalq müzakirə mövzusunə çevrilməsi onun həll edilməsi imkanlarını bir qədər də çətinləşdirdi.

Lakin vəziyyəti ilk vaxtlarda müsbət məcraya yönəltməklə həll etmək mümkün idi. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəyə rəhbərlik edən hakimiyyət komandalarını isə "hakimiyyəti necə əldə saxlamalı" sualı düşündürürdü. Çox halda Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən siyasi maraqlar üçün istifadə edirdilər. Elə buna görə də Ermənistan münaqişənin gerçək mahiyyəti barədə dünya ictimaiyyətində yanlış rəy formalaşdırmağa və informasiya müharibəsini udmağa müvəffəq olmuşdu. Azərbaycanda bu uğursuzluğun qarşısını almağa istiqamətlənmiş siyasətin həyata keçirilməsinə isə məhz 1993-cü ildə başlanıldı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra cəbhə xəttində qazanılmış uğurlar diplomatik müstəvidə də yeni nailiyyətlərlə müşayiət edildi.

Heydər Əliyev müasir dünyanın ziddiyyətli və ədalətsiz reallıqlarına dərinlən bələd olan bir siyasi xadim kimi ilk növbədə beynəlxalq müstəvidə təbliğatın düzgün qurulmasına və beləliklə də dünya dövlətlərinin diqqətini bu işğal faktının əsl səbəblərinə yönəltməyə nail ola bildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın siyasi münasibətlər sisteminin kifayət qədər uğurlu bir modelinin yaradılmasına və cəmiyyətin vahid ideologiya ətrafında toplanmasına rəvac vermiş oldu. Kimin necə qiymətləndirməsindən asılı olmayaraq, bu hadisə Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik bir mərhələnin əsasını təşkil edir və prezident Heydər Əliyevin yaratdığı idarəetmə sistemi ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafının ən uğurlu parametrlərini müəyyənləşdirir.

Hakimiyyətə qayıdarkən Heydər Əliyev səriştəsiz rəhbərlərin Azərbaycana miras qoyub getdikləri bir çox ciddi problemləri həll etməli oldu. Ölkədə davamlı ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı. İqtisadiyyatda tənəzzülə son qoyuldu və bütün bunlarla paralel olaraq Heydər Əliyevin 1993-cü

ilin noyabrında ordunun vəziyyəti haqqında məşhur müraciəti hərbi sisteminin formalaşdırılması prosesinin start nöqtəsi kimi tarixə düşdü. Çox keçmədi ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Horadiz istiqamətində erməni ordusunun mövqelərinə əhəmiyyətli zərbə endirdi. Nəticədə işğal olunmuş 20-dən çox kənd azad edildi. Horadiz əməliyyatı Azərbaycan ordusunun Qarabağ müharibəsi dövründə qazandığı ən böyük qələbə idi və bu, artıq Ermənistanda ciddi təşviş doğurmuşdu. Azərbaycanda hərbi quruculuğun çox sürətlə getməsi qarşı tərəfin işğalçılıq planlarını davam etdirmək arzusundan çəkirdi və 1994-cü ilin may ayında Ermənistanın dövlət başçısı atəşkəs haqqında sazişin imzalanmasına razılıq verməli oldu. Qeyd edək ki, bundan əvvəl də atəşin dayandırılması haqqında təkliflər gündəliyə çıxmışdı, amma ermənilər heç vaxt buna getmək istəmirdilər. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra qüvvələr nisbətində baş vermiş dəyişikliklər tamamilə fərqli situasiya yaratdı və bu dəfə atəşkəsi Ermənistan özü istəməli oldu. Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələrinin təmas xəttində atəş dayandırıldı.

Lakin atəşin dayandırılması hələ müharibənin başa çatması demək deyildi. Atəşkəs əldə olunması Azərbaycana, sadəcə olaraq, öz qüvvələrini toplayıb formalaşdırmaq imkanı qazandırdı və çox qısa vaxt ərzində ölkədə ictimai-siyasi sabitlik yaratmaq, iqtisadi titrəyişləri aradan qaldırmaq mümkün oldu. "1994-cü ildə biz atəşi dayandırmışıq. Bəziləri bu barədə də müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Mən bu gün bir də bəyan edirəm ki, 1994-cü ilin may ayında atəşin dayandırılması çox vacib tədbir idi və biz buna tam şüurlu olaraq getdik. Ötən dövr də bunu göstərir ki, - baxmayaraq, məsələ həll olunmayıbdır - bu tədbir həyata keçirilməli idi. İndi, təəssüflər olsun ki, çoxları müharibəni yaddan çıxarıblar, rahat yaşayırlar, sakitdirlər. Təəssüflər olsun ki, müharibə vaxtı necə idi, bunu unudublar. İnsanlar sakit yaşayırlar, iqtisadiyyatımız inkişaf edir, xarici investisiyalar gəlir, dövlət quruculuğu prosesi gedir, müstəqilliyimiz möhkəmlənir, Azərbaycan cəsarətli xarici siyasət aparır. Bunların hamısının müharibə şəraitində həyata keçirilməsi mümkün deyildi". Ümummilli liderimizin bu fikirləri atəşkəsin əhəmiyyətini bir daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Razılışmanın əhəmiyyəti yalnız bunlardan ibarət deyildi. Məhz atəşkəsdən sonra Azərbaycan münaqişənin ədalətli və obyektiv həlli üçün siyasi-psixoloji zəmin yaratmaq istiqamətində uğurlu diplomatik manevrlər etdi. Münaqişənin niyə, necə və nə vaxt başlaması haqqında beynəlxalq ictimaiyyətdə dolğun təsəvvür formalaşdırılması, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin problemə münasibətində ikili standartları aradan qaldırmaq lazım idi.

Ümumiyyətlə isə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində ölkəmiz bir çox böyük itkilərə məruz qaldı. Respublikamızın ərazisinin 20 faizindən çoxu işğal edilmiş, bir milyona qədər insan qaçqın və məcburi köçkün kimi yaşamağa məcbur olmuş, 18 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 20 mindən çoxu yaralanmış, 50 min nəfərdən çox insan əlil olmuş, 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 660 məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 724 şəhər, kənd və qəsəbə qarət edilmiş, yandırılmış və dağıdılmışdır.

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafında ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə geniş müzakirələr aparılmışdır. Həmin müzakirələr zamanı böyük öndərimiz geniş və məzmunlu nitq söyləyərək münaqişənin mahiyyəti barədə ətraflı təsəvvürlərin formalaşmasına xidmət edən məqamlara aydınlıq gətirdi: "Nə üçün belə oldu? Ona görə yox ki, Azərbaycan xalqı ermənilərdən gücsüzdür. Yox. Bizim çoxəsrlik tariximiz Azərbaycan xalqının nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirir. Birincisi, ona görə ki, ermənilər, Ermənistan bu məsələyə uzun müddət hazırlıq görmüşdür. Amma Azərbaycanda bu məsələ unudulmuşdu. Həmin o illər unudulmuşdu. İkincisi, bu münaqişə başlayan zaman, yəni Ermənistanın torpaq iddiası meydana çıxandan sonra ermənilər hamısı - həm Ermənistanda, həm də dünyanın hər yerində yaşayan ermənilər bütün daxili ziddiyyətləri, münasibətləri unudular, hamısı birləşdi. Hamısı "miatsum" ideyası ətrafında birləşdi və gücünü bir yerə yığıb bizi bugünkü günə gətirdi. Onlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda bu hadisə başlayan zaman xalqımız birləşə bilmədi, xalqa rəhbərlik edən adamlar səbatsızlıq etdi və bir-iki ildən sonra artıq Dağlıq Qarabağ məsələsi unuduldu. Azərbaycanda daxili çəkişmələr, vuruşmalar, hakimiyyət mübarizəsi başladı. Ona görə də belə bir vəziyyətdə ermənilər asanlıqla Azərbaycan torpaqlarını işğal etdilər".

Yuxarıda sadaladığımız faktlar münaqişənin Azərbaycanın milli mənafeələrini təmin edən prinsiplər əsasında həllinə istiqamətlənmiş konseptual fəaliyyət prosesinin ayrı-ayrı detallarıdır. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycanda çox şey dəyişib, o cümlədən Ermənistanın təcavüzkarlıq aktının aradan qaldırılması sahəsində də. AXC-Müsavat iqtidarı dövründə yerləşdiyi coğrafi regionda belə öz iradəsini nümayiş etdirmək imkanına malik olmayan Azərbaycan Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin strateji tərəfdaşına çevrilib.

Ötən illər ərzində ölkəmiz Avropa Şurası kimi mötəbər bir təşkilatda tamhüquqlu üzv statusu ilə təmsil olunmaq imkanı qazandı və Qarabağ probleminin səbəb və nəticələri haqqında dünya ictimai rəyində obyektiv təsəvvür toplusu formalaşdırmaq üçün bu tribunadan maksimum səmərəli istifadə edə bildi. Bu da bir cəbhədir və indi tərəddüdsüz söyləməyə əsasımız var ki, bu cəbhədəki döyüşlərdə Ermənistan Azərbaycana məğlub olub.

1994-cü ildə regionun iqtisadi perspektivini müəyyənləşdirən "Əsrin müqaviləsi" imzalandı və 2002-ci ildə bir çoxlarının əfsanə adlandırdığı Bakı-Tbilisi-Ceyhanın təməl daşı qoyuldu. Ermənistan dünyanın ən qüdrətli dövlətlərinin iştirak etdiyi bu layihədən kənar qalıb və deməli, daha bir döyüşü udub.

Azərbaycan Türkiyə və Gürcüstanla üçtərəfli qarşılıqlı təhlükəsizlik paktı imzalayıb və Ermənistan faktiki olaraq üç strateji müttəfiqin əhatəsində yaşamaq gerçəkliyi ilə üz-üzə qoyub. Ermənistan bu cəbhədə də tək qalıb.

1996-cı il dekabrın 2-3-də ATƏT-in Lissabon sammitində Ermənistanın mane olmaq cəhdlərinə baxmayaraq, münaqişənin həlli prinsipləri müzakirəyə çıxarılıb və bu prinsiplər ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin yekun sənədə əlavə edilən bəyanatında öz əksini tapıb. ATƏT-in bütün iştirakçı dövlətlərinin qoşulduğu həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
2. Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etmə sazişi ilə müəyyən olunmuş Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetməni ehtiva edən hüquqi statusu;
3. Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlaşmanın müddəalarını bütün tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət.

Lissabon sammitində sözügedən prinsiplərin təsbit edilməsi, 1997-ci ilin əvvəllərində Minsk qrupunda yeni həmsədrlik institutunun yaradılması və Rusiya, ABŞ və Fransanın həmsədrlər təyin edilməsi danışıqlar prosesinə impuls verib. Həmsədrlər münaqişənin həlli ilə bağlı yazılı təkliflərlə çıxış ediblər. 1997-ci ilin yayında hərtərəfli saziş layihəsi tərəflərə təqdim edilib. Azərbaycanın konstruktiv mövqeyinə baxmayaraq, Ermənistan təklifi rədd edib. 1997-ci ilin payızında həmsədrlərin bölgəyə səfəri zamanı tərəflərə "mərhələli həll" planı təqdim olunub. Bu plana əsasən ilk olaraq texniki məqamlar – Ermənistan qoşunlarının işğal edilmiş rayonlardan geri çəkilməsi, məcburi köçkünlərin öz torpaqlarına qayıtması, kommunikasiya vasitələrinin bərpası, ATƏT-in sülhyaratma missiyasının bölgəyə yerləşdirilməsi həll edilməli, sonra isə Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinə baxılmalı idi. Lakin Ermənistan yenidən danışıqlar prosesində konstruktiv irəliləyişdən imtina edib. 1998-ci ilin noyabrında həmsədrlərin "ümumi dövlət" konsepsiyasına əsaslanan yeni təklifi isə Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın daxilində dövlət və ərazi vahidi statusu verməklə dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyü prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Azərbaycan bu təklifi qəbul etməyib.

Bundan sonrakı illərdə keçirilmiş görüş və danışıqlarda da Ermənistanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən, habelə mövcud qərarlardan boyun qaçırması nəticə etibarilə danışıqların gedişində irəliləyişin əldə olunmasına imkan verməyib.

2007-ci ilin noyabr ayında Minsk qrupu münaqişənin sülh yolu ilə həlli prinsiplərini hazırlayıb. Madrid adlanan proses çərçivəsində təklifləri ehtiva edən Madrid sənədinin birinci versiyası tərəflərə təqdim olunub. 2009-cu ilin sonunda isə Madrid sənədinin yenilənmiş layihəsi hazırlanıb və tərəflərə təqdim edilib. Lakin Ermənistanın destruktiv mövqeyi səbəbindən gözlənilən irəliləyiş əldə olunmayıb. Hər iki sənəd münaqişənin mərhələli şəkildə həll edilməsini nəzərdə tutaraq nizamlaşmanın əsas elementləri kimi aşağıdakıları ehtiva edir: Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması, məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması, münaqişəyə məruz qalmış ərazilərin, o cümlədən kommunikasiya xətlərinin

bərpası, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionuna qayıtmış azərbaycanlı icması və orada yaşayan erməni icması üçün müvəqqəti statusun verilməsi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan arasında 2008-ci il noyabrın 2-də Moskvada keçirilən görüşün sonunda Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri tərəfindən Moskva Bəyannaməsi imzalanıb. Bəyannamədə münaqişənin siyasi vasitələrlə beynəlxalq hüququn normaları və prinsipləri əsasında və bu çərçivədə qəbul edilmiş sənədlərə və qərarlara əsasən həll edilməsi və bunun da öz növbəsində regionda hərtərəfli əməkdaşlığa şərait yaradacağı göstərilirdi. Bəyannamənin bu hissəsi münaqişənin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri və Helsinki Yekun Aktının müddəaları əsasında nizamlanmasını nəzərdə tutur.

Sonrakı görüşlərdə dövlət başçıları münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün danışıqların davam etdirilməsi haqqında razılığa gəlib və problemin humanitar aspektlərinə xüsusi diqqət ayırıblar. Lakin danışıqlar prosesində intensivliyin artdığını və prosesin öz maraqlarına uyğun cərəyan etmədiyini görən Ermənistan hərbi təxribatlar yolu ilə danışıqları pozmağa çalışıb. Belə ki, Fransanın təşəbbüsü ilə 2014-cü il oktyabrın 27-də prezidentlərin Paris görüşündən sonra danışıqlar masasında olan konkret məsələləri müzakirə etmək əvəzinə, Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 40.000 nəfərdən artıq şəxsi heyətin iştirakı ilə genişmiqyaslı hərbi təlim keçirib. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qoşunların təmas xəttində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqeləri üzərində hücum xarakterli uçuşlar etməsi Ermənistan helikopterlərindən birinin vurulması ilə nəticələnib. Bu hadisədən sonra danışıqlar prosesinin intensivliyi aşağı düşüb və iki ölkə prezidentləri arasında görüş 2015-ci il dekabrın 19-da İsveçrənin Bern şəhərində bərpa edilib.

2016-cı ilin əvvəlində münaqişənin həlli ilə əlaqədar konkret planlar müzakirə olunduğu vaxtda Ermənistan yenə hərbi təxribata əl ataraq, aprelin 2-də qoşunların təmas xətti boyunca əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri, o cümlədən məktəblər, xəstəxanalar və ibadət yerlərini ağır silahlardan atəşə tutub. Ermənistanın hücumları nəticəsində dinc Azərbaycan əhalisi arasında uşaqlar da daxil olmaqla 6 nəfər həlak olub, 33 nəfər isə ağır yaralanıb. Öz növbəsində, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşməyə layiqli cavab verib, əks-həmlə nəticəsində strateji əhəmiyyətli mövqeləri işğaldan azad edib. Aprel hadisələri bir tərəfdən Azərbaycan Ordusunun gücünü göstərdisə, digər tərəfdən də status-kvonun saxlanmasının və Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mövcudluğunun münaqişə zonasında gərginliyin əsas səbəbi olduğunu və münaqişənin siyasi həllinə başlıca maneə kimi qaldığını beynəlxalq ictimaiyyətə növbəti dəfə nümayiş etdirdi. 2016-cı il ərzində Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında Vyana və Sankt-Peterburq görüşlərində substantiv müzakirələr aparılıb, lakin Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi səbəbindən bu görüşlərdə də münaqişənin həllində irəliləyiş əldə olunmayıb.

Ermənistan siyasi və hərbi təxribatlarını 2017-ci ildə də davam etdirib. İlk olaraq fevralın 20-də Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində qeyri-qanuni "referendum" keçirilib. Lakin bu, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən rədd edilib və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və suverenliyinə bir daha dəstək ifadə olunub. İyun və iyul aylarında Azərbaycanın ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin münaqişənin həlli istiqamətində söylərini artırdığı, beynəlxalq ictimaiyyətin substantiv danışıqlara ciddi çağırışları fonunda Ermənistan qoşunların təmas xətti boyunca vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışıb. Ermənistan hərbi hissələri növbəti dəfə təcavüzkar əməllərini davam etdirərək ağır artilleriya qurğularından Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin cəbhəboyu mövqelərini və mülki əhalinin yaşadığı əraziləri intensiv atəşə tutub. Nəticədə iyulun 4-də Füzuli rayonunun Alxanlı kəndində mülki şəxslər - 1966-cı il təvəllüdü Sahibə Allahverdiyeva və onun nəvəsi 2016-cı il təvəllüdü Zəhra Quliyeva qətlə yetirildi, 1965-ci il təvəllüdü Səlmnaz Quliyeva isə ağır yaralanıb. Ermənistanın mülki insanları və obyektləri qəsdən hədəfə alması beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən kəskin şəkildə qınanıb. Beynəlxalq ictimaiyyət bir daha ardıcıl şəkildə əmin olub ki, Ermənistan münaqişənin siyasi həllində maraqlı deyil.

2020-ci il 12-16 iyul tarixində Azərbaycan və Ermənistanın dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində Ermənistan hərbi birləşmələri artilleriya qurğularından istifadə edərək atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozmuş, təxribata əl atmışdır. Bu qəfil və xain hücum nəticəsində Azərbaycan Ordusunun hərbciləri, mülki əhali həlak olmuş və yaralanmışdır. Əks həmlələr və cavab atəşi nəticəsində hücum dəf edilsə də, növbəti günlərdə

Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi avantürist və təcavüzkar siyasətindən əl çəkməmiş, ölkəmizin hərbi və mülki obyektlərinə zərbələrin endirilməsi ilə bağlı göstərişlər vermişdir.

2020-ci ilin avqust ayında Ermənistan növbəti hərbi təxribata əl ataraq, terror aktları törətmək məqsədilə Azərbaycana diversiya qrupu göndərdi, lakin həmin qrup zərərsizləşdirildi, onun rəhbəri saxlanıldı və beləliklə, növbəti təxribat planı baş tutmadı. 2020-ci il sentyabr ayının 27-də səhər saat 06.00 ətrafında Ermənistan silahlı qüvvələri növbəti dəfə daha geniş miqyasda Azərbaycan Ordusunun mövqeləri və təmas xətti boyunca yerləşmiş yaşayış məntəqələrinə qarşı hərbi təxribata əl atdılar. Onlar iriçaplı silahlardan, minaatanlardan və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından həmin mövqeləri intensiv şəkildə atəşə tutdular.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev erməni silahlı qüvvələrinin yeni hərbi təxribatı haqqında məlumat alan kimi, Müdafiə Nazirliyinin, habelə digər aidiyyəti üzrə qurumların rəhbərliyinə bu hərbi təxribatın qarşısının alınması üçün qətiyyətli cavab tədbirlərinin görülməsi haqqında göstəriş verdi. Azərbaycan Ordusu əks-hücum əməliyyatlarını işğal altında olan ərazilərdəki təmas xəttinin üç itiqamətindən - Ağdam-Tərtər, Murovdag və Füzuli-Cəbrayıl istiqamətlərindən həyata keçirilməyə başladı. “İkinci Qarabağ”, yaxud “Vətən müharibəsi” kimi adlandırılan müharibə başlandı.

Erməni hərbi qüvvələri açıq döyüşdə Azərbaycan Ordusu qüvvələrinə qarşı müqavimət gücündə olmadığı üçün mülki obyektlərin və yaşayış məskənlərinin bombalanmasına əl atdı. Azərbaycan Ordusunun yüksək dəqiqlikli silahlarının və pilotsuz uçuş aparatlarının, habelə raket-artilleriya qüvvələrinin dəqiq zərbələri, ordu bölmələrinin çevik və səmərəli taktikası erməni hərbi qüvvələrinin müqavimətini qıraraq işğal altında olan ərazilərin azad olunması ilə nəticələndi. Bütünlükdə Vətən müharibəsinin davam etdiyi 44 gün ərzində döyüş meydanlarında əldə edilmiş uğurlar nəticəsində 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı şəhərləri, Hadrud və Suqovuşan qəsəbələri, digər kənd və qəsəbələr işğaldan azad edildi.

2020-ci il noyabrın 10-da “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı” qəbul edildi və Ermənistan kapitulyasiya aktını imzaladı. Bununla da Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə son qoyuldu, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

2. Münaqişənin nizamlanma prosesi

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hazırkı mərhələsi 1980-ci illərin sonunda Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə ərazi iddiasının hərbi fəzaya keçid alması və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi, həmçinin Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından qovulması ilə başladı.

22 fevral 1988-ci il tarixində Dağlıq Qarabağın Əsgəran qəsəbəsi yaxınlığında ermənilər dinc azərbaycanlılara atəş açmış və nəticədə həlak olan iki azərbaycanlı gənc münaqişənin ilk qurbanları olmuşdur.

Ermənistanı tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlıların kütləvi deportasiyası zamanı 200-dən çox dinc azərbaycanlı öldürülmüş və 1000-dən çox yaralanmışdır.

1991-ci ilin sonu-1992-ci ilin əvvəlində Sovet İttifaqının parçalanması və Azərbaycanda daxili çəkişmələr nəticəsində yaranmış siyasi qeyri-sabitlikdən istifadə edərək, Ermənistan Dağlıq Qarabağda geniş həcmli hərbi əməliyyatlara başlamışdır.

1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhəri və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən Laçın rayonu işğal edilmişdir. 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ətrafındakı daha altı rayonunu – Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal etmişlər.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin beşdə biri işğal olunmuş, bir milyona yaxın azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş, 20.000-dən çox insan həlak olmuş, 50.000 nəfər yaralanmış və ya əlil olmuş və 4000-dən çox Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüşdür.

1992-ci il

1992-ci ilin 28 fevral tarixində Praqada Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM, 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT) Yüksək vəzifəli şəxslər Komitəsinin 7-ci görüşü baş tutmuşdur. Görüşdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda atəşkəs rejiminin tətbiq edilməsi, daxili və xarici sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət edilməsi, ərazi iddialardan əl çəkilməsi, həmçinin qarşılıqlı nifaq doğuran təbliğatdan imtina edilməsinə dair qərar qəbul olunmuşdur.

1992-ci ilin 24 mart tarixində ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Helsinkidə keçirilən ilk əlavə iclasında ATƏM-in prinsip, öhdəlik və müddəaları əsasında danışıqlar üçün forum təmin edəcək Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə konfransın çağırılması qərara alınmışdır.

1993-cü il

1993-cü ilin 30 aprel, 29 iyul, 14 oktyabr və 12 noyabr tarixlərində BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan ərazilərinin işğalına cavab olaraq müvafiq olaraq 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri qəbul etmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının sözügedən qətnamələri Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığını təsdiqləmiş və erməni işğalçı qoşunlarının Azərbaycan Respublikasının bütün işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərin geri dönmələrini təmin etməklə, regionda qarşılıqlı əlaqələrin bərpasına çağırılmışdır.

1994-cü il

1994-cü ilin 12 may tarixində atəşkəsə dair razılıq əldə olunmuşdur. ATƏM-in dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü il 5-6 dekabr tarixlərində Budapeştdə keçirilən sammitində ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçilik səylərinin əlaqələndirilməsi üçün Minsk konfransı həmsədrlik institutunun yaradılması barədə qərar qəbul olunmuşdur. Budapeşt sammitinin qərarında Minsk konfransı həmsədrələrinə münaqişənin əsas nəticələrini aradan qaldıracaq və Minsk konfransının çağırılmasına imkan yaradacaq siyasi razılaşmanın əldə olunması tapşırığı verilmişdir.

Sammitdə həmçinin siyasi saziş əldə edildikdən sonra münaqişə bölgəsində ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi və bu məqsədlə Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun (YSPQ) yaradılması ilə bağlı qərarlar qəbul olunmuşdur.

1995-ci il

1995-ci ilin 23 mart tarixində ATƏT-in Minsk konfransı həmsədrələrinin mandatu qəbul olunmuşdur (DOC.525/95).

1996-cı il

1996-cı ilin 2-3 dekabr tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etmiş, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etməmiş və ATƏT-in 54 üzv dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət olmuşdur. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla çıxış etmişdir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək səviyyəli özünüidarəetməni nəzərdə tutan öz müqəddəratını təyinetmə sazişi əsasında Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu;
- Nizamlamanın müddəalarını bütün tərəflərin yerinə yetirəcəyinə dair qarşılıqlı öhdəliklər daxil olmaqla Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə zəmanət.

Lissabon sammitindən sonra 1997-ci il 1 yanvar tarixindən ATƏT Minsk konfransına Fransa, Rusiya və ABŞ həmsədrlik etməyə başlamışdır (1992-ci ildən Minsk konfransına İtaliya (1992-1993), İsveç (1994), Rusiya və Finlandiya (1995-1996) sədrlik etmişlər).

1997-ci il

1997-ci ilin 1 iyun tarixində həmsədrələr münaqişənin nizamlanmasına dair hərtərəfli saziş layihəsini təqdim etmişdirlər. Azərbaycanın sözügedən sənədlərin mahiyyəti ilə bağlı konstruktiv məsləhətləşmələrə başlamağa hazır olmasına baxmayaraq, erməni tərəfi təklif olunan yanaşmanı rədd etmişlər.

1997-ci ilin sentyabrında həmsədrələr münaqişənin “mərhələli həlli”nə əsaslanan yeni təklif təqdim etmişdirlər. Bu təkliflər ilk mərhələdə Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonların işğaldan azad olunması, ATƏT-in sülhyaratma əməliyyatlarının başlaması, köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə qayıtması və münaqişə bölgəsində əsas kommunikasiya vasitələrinin bərpaasını nəzərdə tuturdu. İkinci mərhələdə Laçın dəhlizi və Şuşa şəhəri, həmçinin Dağlıq Qarabağın statusu məsələləri həll olunmalı və nəticədə ATƏT-in Minsk konfransı çağırılmalı idi.

1997-ci ilin 10 oktyabr tarixində Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanatla çıxış edərək, həmsədrələrin son təkliflərinin Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpa edilməsi üçün ümidverici baza olduğunu bildirmişlər. Lakin 1998-ci ilin fevral ayında Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyanın istefası və 1998-ci ilin mart ayında Robert Köçeryanın hakimiyyətə gəlişindən sonra həmsədrələrin bölgəyə növbəti səfəri zamanı Ermənistan rəsmi olaraq, münaqişənin “mərhələli” həlli təkliflərinə dair razılığını geri götürmüşdür.

1998-ci il

1998-ci ilin 9 noyabr tarixində həmsədrələr “ümumi dövlət” konsepsiyasına əsaslanan yeni təklif irəli sürmüşdülər. Bu konsepsiyaya əsasən, Dağlıq Qarabağ respublika formasında dövlət və ərazi vahidi statusu əldə etməli və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanla birlikdə ümumi dövlət təşkil etməli idi. Azərbaycan bu təklifləri onun suverenliyi və qanunvericiliyinə zidd olması səbəbindən rədd etmişdir.

1999-2001-ci illər

1999-2001-ci illərdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında 20 görüş keçirilmiş, lakin bu görüşlər nəticəsiz qalmışdır.

2002-ci il

2002-ci ilin mart ayında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri bölgəyə səfərləri zamanı danışıqlar prosesinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsi təklifini irəli sürmüşdür. Bu təklif hər iki dövlət başçısı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

2002-ci ilin 13-15 mart və 29-30 iyul tarixlərində Praqa yaxınlığında hər iki dövlət başçısının xüsusi nümayəndələrinin iki görüşü keçirilmişdir.

2004-ci il

2004-cü ildən etibarən “Praqa prosesi” çərçivəsində Azərbaycan və Ermənistan Xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başlamışdır.

2005-ci il

2005-ci ilin 25 yanvar tarixində Avropa Şurasının Parlament Assambleyası “ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” adlı 1416 sayılı qətnamə qəbul etmişdir. Parlament Assambleyası Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olduğunu təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində çoxlu sayda insanın etnik əsasda didərgin düşməsi və monoetnik ərazilərin yaradılmasına dair narahatlığını ifadə etmişdir. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək, münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz və ləyaqətlə geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etmişdir. Assambleya həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəflərini onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi qüvvələri çıxarmağa çağırmışdır.

2006-cı il

2006-cı ilin may ayında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin müavinlərindən ibarət birgə missiya bölgəyə səfər etmişdir. Səfərin nəticəsi olaraq, 2006-cı ilin 22 iyun tarixində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin ATƏT-in Daimi Şurasına təqdim etdiyi məruzədə münaqişənin bütün aspektlərinin bir mərhələdə deyil, tərəqqiyə nail olmaq üçün bəzi çətin məsələləri sonraya saxlamaqla, danışıqların irəlilənməsi tövsiyə olunurdu. Həmsədrlərin məruzəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi bildirmişdir ki, Azərbaycan ərazilərinin davam edən işğalı və etnik təmizləmə şəraitində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi mümkün deyildir. Bunun üçün Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edilməli, münaqişə zonası demilitarizasiya olunmalı, müvafiq beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanəti təmin edilməli və zorla didərgin salınmış azərbaycanlı əhali öz evinə qayıtmalıdır. Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində yüksək səviyyəli özünüidarəetmə statusu verməyə hazır olduğunu bir daha bəyan etmişdir.

2007-ci il

2007-ci ilin 13 iyul tarixində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 9 iyun 2007-ci il tarixində İlham Əliyev və Robert Kəçəryan arasında Sankt-Peterburqda keçirilən görüşdən sonra münaqişənin həlli prosesində yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən bəyanat yaydılar. Həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlərin görüşü zamanı, əsas etibarilə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin “əsas prinsiplər”inə dair razılaşma ilə bağlı məhdud sayda əngəllər müzakirə edilmiş və tərəflər mövqe fərqləri səbəbindən razılığa gələ bilməmişlər. Həmsədrlər

bəyanatlarında Azərbaycan və Ermənistanın bir qrup ziyalisının Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionuna, eləcə də Bakı və Yerevana birgə səfər təşəbbüsünə toxunaraq, onu bəyəndiklərini və yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd edərək, bu təşəbbüsü ilk etimadyaratma addım adlandırdılar.

2008-ci il

2008-ci ilin 2 noyabr tarixində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri Moskvada Bəyannamə imzaladılar. Bəyannamədə “münaqişənin nizamlanması beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, eləcə də bu çərçivədə qəbul edilmiş qərar və sənədlərə əsaslanmalı olduğu” vurğulanır. Digər sənədlərlə yanaşı, buraya 1993-cü il BMT Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də 2006 və 2008-ci il BMT Baş Assambleyasının məlum qətnamələri daxildir. Bununla yanaşı, Bəyannamədə vurğulanır ki, münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan həlli regionda iqtisadi inkişaf və hərtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

2009-cu il

2009-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə aparılan danışıqlar daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrələrinin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan Prezidentləri 6 dəfə, Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirləri isə 3 dəfə görüş keçirmişlər.

2009-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Afinada ATƏT-in Nazirlər Şurasının 17-ci iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin nümayəndələri –Rusiya və Fransanın xarici işlər nazirləri, eləcə də ABŞ Dövlət Katibinin müavini birgə bəyanatla çıxış etmişlər. Bundan əlavə, ATƏT-in Nazirlər Şurası Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Bəyanat qəbul etmişdir. Sözügedən bəyanatlarda münaqişənin nizamlanması prosesinin vacib elementi kimi, tərəflər arasında imzalanmış Moskva Bəyannaməsi və Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş əsas prinsiplər göstərilir.

2010-cu il

2010-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli üzrə danışıqlar davam etdirilmişdir. İl ərzində davam etmiş danışıqlar 2009-cu ilin dekabrında Minsk Qrupu Həmsədrləri tərəfindən təqdim edilmiş yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında aparılmışdır.

2010-cu il ərzində Rusiya Prezidenti Dmitriy Medvedevin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Ermənistan Prezidenti S.Sarqşyan arasında 25 yanvar tarixində Soçidə, 17 iyun tarixində Sankt-Peterburqda və 27 oktyabr tarixində Həştərxanda üç görüş keçirilmişdir. Son görüşün nəticəsində tərəflər ATƏT-in Minsk Qrupu və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə hərbi əsir və girovların, həmçinin, atəşkəs rejiminin pozulması nəticəsində həlak olmuş şəxslərin cəsədlərinin qaytarılmasına dair birgə bəyanat qəbul etmişlər. Bunun nəticəsində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov və şəhid Fərid Əhmədovun cəsədlərinin vətənə qaytarmaqla, torpağa tapşırılması mümkün olmuşdur.

2010-cu ildə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri arasında 17 iyul tarixində Almatıda, 6 noyabrda Moskvada, 19 noyabrda Lissabonda, 22 noyabr və 9 dekabrda Moskvada görüş keçirilmişdir.

2010-cu ilin 20 may tarixində Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üçün strategiya ehtiyacı” adlı qətnamədə Dağlıq Qarabağ, eləcə də onun ətrafındakı ərazilərin işğal altında olması faktı təsdiq edilmiş və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal edilmiş ərazilərindən çıxarılması, öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin tezliklə öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması hüququnun təmin edilməsi tələb edilmişdir.

2010-cu ilin 26 iyun tarixində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasının başlıca prinsiplərinin razılaşdırılması istiqamətində atılmış ən mühüm addımlardan biri ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr dövlətlərin başçılarından Kanadanın Muskoka şəhərində verdiyi birgə bəyanat olmuşdur. Sözügedən bəyanatda dövlət başçıları tərəfindən münaqişənin həlli üçün işğal edilmiş ərazilərin azad

edilməsi, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qaytarılması və digər prinsipləri nəzərdə tutan mərhələli həllinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

2010-ci ilin 7-12 oktyabr tarixlərində Azərbaycan tərəfi işğal edilmiş ərazilərdə təbii sərvətlərin və mədəni irsin talan edilməsi, qeyri-qanuni məskunlaşma və mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyətin araşdırılması və müvafiq qiymətləndirilməsi məqsədi ilə işğal olunmuş ərazilərə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin rəhbərliyi altında beynəlxalq dəyərləndirmə missiyasının səfərinin təşkil edilməsinə nail olmuşdur. Qiymətləndirmə missiyası bir daha Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ermənilərin məskunlaşdırma siyasətinin davam etdirildiyini, həmçinin infrastruktur dəyişikliklərin və iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyini aşkarlamışdır. Hesabatda eyni zamanda işğal olunmuş ərazilərdəki *status quo* vəziyyətin qəbul olunmaz hesab olunduğu və oradakı qanunsuz fəaliyyətə son qoyulmalı olduğu vurğulanmışdır.

2010-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Qazaxıstanın Astana şəhərində keçirilmiş ATƏT-in 7-ci Sammiti çərçivəsində qəbul edilmiş Astana Bəyannaməsində ATƏT məkanında həlli uzanan münaqişələrin BMT Nizamnaməsi və ATƏT-in Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş normalar öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, Sammit çərçivəsində ATƏT Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin nümayəndə heyətlərinin başçıları və Azərbaycan və Ermənistan Prezidentləri tərəfindən qəbul olunmuş birgə bəyanatda Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Minsk Qrupu Həmsədr Dövlət Başçılarının 2009-cu il İtaliya və 2010-cu il Kanadada keçirilmiş G-8 Zirvə toplantıları çərçivəsində qəbul edilmiş prinsiplər əsasında həllinin vacibliyi bir daha vurğulanmışdır.

2011-ci il

2011-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Rusiya Federasiyasının prezidenti D.Medvedyevin dəvəti ilə iki görüş keçirmişlər: 5 martda Soçidə və 24 iyunda Kazanda. Görüşlər nəticəsiz başa çatmışdır. Uğursuzluğun əsas səbəbi mövcud *status quo* vəziyyətin möhkəmləndirməyə və sonda gücün tətbiqi ilə yaranmış vəziyyəti (*fait accompli*) yeritməyə çalışan Ermənistanın destruktiv mövqeyi olmuşdur. Bundan əlavə, 29 sentyabrda prezident İlham Əliyev Varşavada ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi ilə görüşmüşdür.

2012-ci il

2012-ci ilin 23 yanvar tarixində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Rusiya Federasiyasının prezidenti D.Medvedyevin dəvəti ilə Soçidə görüş keçirmişlər. Qəbul olunmuş birgə bəyanatda, Yekun Sülh Sazişi üzrə işin başlanmasının vacibliyi vurğulanmış və bu məqsədlə Azərbaycan və Ermənistan Prezidentlərinin əsas prinsiplər üzrə razılığı sürətləndirməyə hazır olduqlarını qeyd etmişdirlər.

2012-ci ilin 14 iyul tarixində Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri ilə görüş keçirmişdir. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə olunaraq nazir Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindən çıxarılmasından sonra sülh prosesinin irəliləməsi üçün şəraitin yaradılacağını vurğulanmışdır.

2012-ci ilin 27 sentyabr tarixində Azərbaycanın xarici işlər naziri BMT Baş Assambleyasının 67-ci sessiyasında iştirakı çərçivəsində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri ilə görüş keçirmişdir. Görüşdə Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindən Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin çıxarılmaması və Ermənistanın *status quo* vəziyyətin uzadılması cəhdləri nəticəsində danışıqlar prosesində yaranmış durğunluq müzakirə edilmiş, Nazir E.Məmmədov Ermənistanın yaranmış vəziyyətin saxlanması üçün bütün bəhanələrə əl atıldığını bildirmişdir. Həmsədrlər öz ölkələrinin prezidentlərinin verdiyi bəyanatlarını bir daha təsdiq edərək, hazırkı *status quo* vəziyyətin qəbul edilməz olduğunu vurğulanmışlar. Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qaldığı müddətdə regionda sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin təhdid altında olacağını həmsədrlərin bir daha diqqətinə çatdırmışdır.

2012-ci ilin 27 oktyabr tarixində Parisdə Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi

nümayəndəsi iştirak etmişlər. Görüş zamanı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ətrafındakı vəziyyətlə əlaqədar narahatçılıq bildirilmişdir. Həmçinin mövcud *status quo* vəziyyətin dəyişdirilməsinin zəruriliyi və münaqişənin həlli prosesində yaranmış durğunluqdan çıxış yolları ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

2013-cü il

2013-cü ilin 4 mart tarixində Azərbaycan xarici işlər naziri ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi nümayəndəsi ilə görüş keçirmişdir. Görüş zamanı həmsədrlər regiondakı *status-quo* vəziyyətin qəbul olunmaz olduğunu bir daha vurğulamışlar. Xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyinin münaqişənin həllinə mane olduğunu qeyd edərək, sülh prosesinin irəliləməsi və bütün regionda sülh və sabitliyin bərqərar olunmasına zəmin yaradılması üçün Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərindən çıxarılmasının zəruri olduğunu bir daha vurğulamışdır.

2013-cü ilin 17 may tarixində Polşanın Krakov şəhərində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri ilə birgə görüş keçirmişlər. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi də görüşdə iştirak etmişdir. Görüşdə danışıqlar prosesinin irəliləməsi üçün mümkün yollar müzakirə edilmişdir. Həmsədrlər sülh prosesinə zərbə vuracaq və gərginliyi artıracaq çağırış və addımlardan çəkinməyin zəruriliyini bir daha təkrarlamış və xarici işlər nazirləri ilə barışıq mühitinin yaradılmasına zəmin yaradacaq mümkün tədbirləri müzakirə etmişlər.

2013-cü ilin 19 noyabr tarixində Vyana şəhərində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın görüşü baş tutmuşdur. Görüşdə hər iki ölkənin xarici işlər nazirləri ilə yanaşı, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi də iştirak etmişdir. Prezidentlər təkbətək görüşdə və sonra həmsədrlər və nazirlərin iştirakı ilə aparılan məsləhətləşmələrdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı məsələlərin geniş spektrini müzakirə etmişlər. Prezidentlər münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına nail olmağa yönəldilmiş gələcək danışıqlara təkan vermək barədə razılığa gəlib və xarici işlər nazirlərinə həmsədrlərlə birlikdə sülh prosesinin intensivləşdirilməsi üçün daha əvvəl görülənlər əsasında işi davam etdirməyi tapşıraraq, danışıqları davam etdirmək barədə razılığa gəlmişlər.

2013-cü ilin 4 dekabr tarixində Nazir Elmar Məmmədov ATƏT-in 21-ci nazirlər şurasının iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi ilə görüşmüşdür. Görüş zamanı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə danışıqlar prosesi və ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin qarşından gələn ildə bu istiqamətdə plan və təklifləri ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Nazir Elmar Məmmədov münaqişənin həllinə dair Azərbaycanın mövqeyini bir daha səsləndirərək vurğulamışdır ki, münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün ilk növbədə Ermənistanın silahlı qüvvələri işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmalıdır.

2014-cü il

2014-cü il ərzində Ermənistan və Azərbaycan Prezidentləri üç dəfə görüş keçirmişlər. Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının Prezidentləri arasında birinci görüş Rusiya Prezidentinin vasitəçiliyi ilə 10 avqust tarixində Soçi şəhərində, ikincisi ABŞ-ın Dövlət katibinin vasitəçiliyi ilə 5 sentyabr tarixində Uelsin Nyuport şəhərində, üçüncüsü isə Fransa Prezidenti vasitəçiliyi ilə 27 oktyabr tarixində Paris şəhərində baş tutmuşdur.

Danışıqlar prosesində intensivliyin artdığını gören Ermənistan hərbi təxribatlara üz tutmuşdur. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qoşunların təmas xəttində Azərbaycan silahlı qüvvələrinin mövqeləri üzərində hücum xarakterli uçuşlar etməsi Ermənistan helikopterlərindən birinin vurulması ilə nəticələnmişdir.

2014-cü ilin 22 iyul tarixində nazir Elmar Məmmədov Brüsseldə keçirilən Avropa Birliyi Şərq Tərəfdaşlığı proqramına daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 5-ci görüşündə iştirakı ilə yanaşı ATƏT-in

Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə də görüşmüşdür. Görüşdə münaqişənin həlli prosesinin sürətləndirilməsi yolları müzakirə edilmişdir.

2015-ci il

2015-ci ilin 23 yanvar tarixində nazir Elmar Məmmədیارov ATƏT-in Minsk Qrupunun Fransadan olan həmsədri ilə görüşmüşdür. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə aparılan danışıqlar prosesi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyət planı və regional təhlükəsizlik məsələləri ətrafında fikir mübadiləsi aparılıb.

2015-ci ilin 27 yanvar tarixində nazir Elmar Məmmədیارovun ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və Fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi ilə Krakov görüşü baş tutmuşdur.

Nazir Elmar Məmmədیارov Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin uzanmasının regionda davamlı sülh və sabitliyin bərqərar olmasına əsas əngəl olduğunu vurğulamış və münaqişənin həlli üçün əsas məsələ olan Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasının vacibliyini diqqətə çatdırmışdır. Xarici işlər naziri Ermənistan siyasi rəhbərliyinin danışıqlar prosesində qeyri-konstruktiv mövqe tutduğunu bildirərək, ATƏT-in Minsk Qrupunun münaqişənin nizamlanması prosesində aktivliyinin artırılmasının vacibliyini qeyd etmişdir.

2015-ci ilin 16 fevral tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov Azərbaycanda səfərdə olan ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə görüşmüşdür. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə danışıqlar prosesi ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Nazir atəşkəsin pozulması hallarından danışırkən ilk növbədə, beynəlxalq hüquq və BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin tələblərinə uyğun olaraq, həmsədrlər tərəfindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasının tələb olunmasının vacibliyini vurğulamışdır.

2015-ci ilin 1 iyun tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov Azərbaycanda səfərdə olan ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, Serbiyanın Baş nazirinin birinci müavini və xarici işlər naziri İvica Dacici ilə görüşmüşdür. Görüşdə nazir Elmar Məmmədیارov Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişənin yalnız beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, xüsusilə beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə hörmət və BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum dörd qətnaməsi əsasında həllinin mümkün olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

2015-ci ilin 25 sentyabr tarixində Azərbaycan xarici işlər naziri BMT Baş Assambleyasının 70-ci sessiyası çərçivəsində ATƏT Minsk Qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsinin iştirakı ilə Ermənistanın xarici işlər naziri ilə görüşmüşdür. Nazir tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar Azərbaycanın yuxarıda qeyd olunan mövqeyi bir daha vurğulanmışdır.

2016-cı il

2016-cı ilin 17 mart tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə aparılan danışıqlar haqqında məlumat verən nazir Elmar Məmmədیارov Ermənistanın əsl məqsədinin müxtəlif təxribatçı əməllərlə danışıqlar prosesinə xələl gətirmək, işğal və təcavüzə əsaslanan mövcud status kvonu davam etdirmək və Azərbaycan ərazilərini ilhaq etmək olduğunu vurğuladı. İnsidentlərin araşdırılması kimi texniki məsələnin qəsdən gündəmə gətirilməsinin Ermənistanın münaqişənin həllindən diqqəti yayındırmaq cəhdlərindən biri olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Nazir bildirmişdir ki, münaqişənin həlli üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə əsasən ilk növbədə Ermənistan qoşunlarının bütün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmalı, işğal və təcavüz faktına son qoyulmalı, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyü və suverenliyi təmin olunmalıdır.

2016-cı ilin 22 sentyabr tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارov BMT Baş Məclisinin 71-ci sessiyasında iştirakı çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə görüşmüşdür. Görüşdə sülh

prosesinin sürətləndirilməsi və danışıqlarda əsaslı nəticələrin əldə olunması ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Nazir Elmar Məmmədyanov Ermənistanın son təxribat əməllərinin, o cümlədən Azərbaycanın işğal olunmuş Ağdam rayonunda həyata keçirdiyi hərbi təlimlərin danışıqlar prosesini pozmaq məqsədi daşdığını bildirmişdir.

2017-ci il

2017-ci ilin 19 iyun tarixində xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədyanov ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi nümayəndəsi ilə görüşmüşdür. Görüşdə mövcud *status quo* vəziyyətin qeyri-davamlı və qəbul edilməz olduğu qeyd olunaraq substantiv danışıqlar yolu ilə onun dəyişdirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Nazir diqqəti Ermənistanın təmas xəttində törətdiyi son təxribatlara çəkərək Ermənistanın məqsədyönlü şəkildə bu kimi təxribatlar və vəziyyəti gərginləşdirmək yolu ilə danışıqlar prosesini pozmaq siyasətini yürütdüyünü qeyd etmişdir.

Elmar Məmmədyanov Ermənistanın Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində həyata keçirdiyi qeyri-qanuni əməlləri, o cümlədən məskunlaşdırma, maddi-mədəniyyət abidələrinin talan və məhv edilməsi, qanunsuz uçuşların təşkil edilməsi, iqtisadi fəaliyyətin aparılması kimi məsələlərə toxunmuşdur. O əlavə etmişdir ki, Ermənistanın işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirdiyi bu kimi qeyri-qanuni əməlləri münaqişənin həlli üzrə danışıqlara ciddi maneə təşkil edir.

2017-ci ilin 23 sentyabr tarixində xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanov BMT Baş Məclisinin 72-ci sessiyası çərçivəsində ATƏT-in Baş katibi ilə görüşmüşdür.

Nazir Elmar Məmmədyanov Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və münaqişə üzrə danışıqlar prosesinin son vəziyyətinə dair ətraflı məlumat vermiş və ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri və bütün beynəlxalq ictimaiyyətin mövcud *status quo* vəziyyətin qəbul edilməz və qeyri-davamlı olması faktını qəbul etdiyini deyərək, münaqişənin həllində irəliləyişə nail olmaq üçün Ermənistan silahlı qüvvələrinin bütün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmalı olduğunu bildirdi. Elmar Məmmədyanov güc tətbiq edərək dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin dəyişdirilməsi cəhdlərinin qəbul edilməz olduğunu vurğuladı. Nazir, həmçinin, münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə uyğun olaraq, dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında həll edilməli olduğunu bir daha bəyan etdi.

Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədyanov sessiya çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə görüşmüşdür. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə danışıqlar prosesi və gündəlikdə duran məsələlər ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

2017-ci ilin 25 sentyabr tarixində nazir Elmar Məmmədyanov BMT Baş məclisinin 72-ci sessiyası çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi iştirakı ilə Ermənistan xarici işlər naziri Edvard Nalbəndyanla görüşmüşdür. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə ətraflı fikir mübadiləsi aparılmış və Ermənistan, Azərbaycan və həmsədrlər tərəfindən atılmalı olan addımlar nəzərdən keçirilmişdir.

2018-ci il

2018-ci ilin 11 iyul tarixində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin Brüsseldə görüşü baş tutmuşdur. Görüş əsnasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə danışıqlar prosesi ətraflı müzakirə olunmuş və mövcud danışıqlar formatının davam etdirilməsi qeyd olunmuşdur. Həmçinin, danışıqlar prosesinin irəli aparılması üçün növbəti addımlara və həmsədrlərinin fəaliyyət planlarına dair fikir mübadiləsi aparılmışdır.

2018-ci ilin 28 sentyabr tarixində Düşənbədə MDB Sammiti çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında söhbət baş tutmuşdur. Tərəflər Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına, təmas xəttində və Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı sərhəddə insidentlərin qarşısının alınması üçün atəşkəs rejiminin möhkəmlənməsinə dair danışıqlar prosesinə sadıq olduqlarını bildirmişlər.

2018-ci ilin 5 dekabr tarixində Milanda Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri və Ermənistan Respublikasının xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Zöhrab Mnatsakanyan ilə görüş baş tutmuşdur. Görüşdə tərəflərin bir-birlərinin mövqeyini daha da anlaması baxımından faydalı danışıqlar aparılmış, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli və davamlı sülh yolu ilə həlli istiqamətində işlərin davam etdirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdur.

2019-cu il

2019-cu ilin 16 yanvar tarixində Parisdə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanovun ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri və Ermənistan Respublikasının xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Zöhrab Mnatsakanyan ilə görüş baş tutmuşdur. Görüş nəticəsində hər iki tərəfin əhəlinin sülhə, təhlükəsizliyə və dayanıqlı inkişafa hazırlanmasına dair birgə bəyanat qəbul edilmişdir.

2019-cu ilin 22 yanvar tarixində Davos Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın qeyri-rəsmi görüşü baş tutmuşdur. Görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə danışıqlar prosesinin cari vəziyyəti müzakirə edilmişdir.

2019-cu ilin 29 mart tarixində Vyanada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini müzakirə etmək üçün görüşü baş tutmuşdur. Görüş əvvəlcə təkbətək keçirilib, daha sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakı ilə davam etmişdir.

2019-cu ilin 15 aprel tarixində Moskva şəhərində Rusiya tərəfinin təşəbbüsünə əsasən, Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrovun iştirakı ilə Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə həmçinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri iştirak etmişdir. Görüş zamanı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini, danışıqlar prosesinin irəli aparılmasını, münaqişə zonasında gərginliyin azaldılmasını, həmçinin KİV nümayəndələrinin qarşılıqlı səfərləri də daxil olmaqla, insanlararası təmasların qurulması istiqamətində addımların atılması müzakirə edilmişdir.

2019-cu ilin 20 iyun tarixində Vaşinqton şəhərində Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri arasında görüş keçirilmişdir. Görüşdə həmçinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri iştirak etmişdir. Görüş zamanı nazirlərin bundan öncəki Paris və Moskva görüşləri nəticəsində əldə olunmuş razılıqların həyata keçirilməsi müzakirə edilmişdir.

2019-cu ilin 23 sentyabr tarixində Nyu York şəhərində Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirlərinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə görüşü keçirilmişdir. Görüş zamanı ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin bölgəyə sülh gətirmək və bölgədə beynəlxalq norma və prinsiplərə, qaydalara hörmət edilməsi ilə bağlı söylərini genişləndirilməli olduqları anlayışı ilə mövcud danışıqlar üzrə fikir mübadiləsi aparılmışdır.

2019-cu ilin 5 dekabr tarixində ATƏT Nazirlərinin Bratislavada keçirilən iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirlərinin ilə görüşü keçirilmişdir. 3 saat yarımından çox davam edən görüş zamanı tərəflər münaqişənin həlli ilə bağlı mövcud vəziyyəti və onun gələcəkdə sülh yolu ilə həlli istiqamətləri ətrafında müzakirələr apardılar. Nazirlər danışıqların davam etdirilməsi və gələn ilin əvvəllərində növbəti görüşün keçirilməsi üzrə razılığa gəlmişdirlər.

2020

2020-ci il fevralın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyan arasında Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində panel müzakirələr baş tutub. Azərbaycan Prezidenti müzakirələr zamanı Azərbaycanın münaqişə ilə bağlı haqlı mövqeyini bir daha beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıb və Ermənistanın işğalçılıq siyasətini və saxta iddialarını tarixi faktlara və beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq öz arqumentləri ilə darmadağın edib.

2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Tovuz rayonu istiqamətindən həyata keçirdiyi hücumun qarşısı qətiyyətlə alınmışdır. Bundan sonra Ermənistan, Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri boyunca qoşunlarını cəmləşdirmiş və diversiya aktı həyata keçirmişdir. Azərbaycan ordusu düşmənin hücumunun qarşısını almaq, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində ərazi bütövlüyünü bərpa etmək məqsədilə 2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən bütün cəbhə boyu əks hərbi əməliyyatlara başladı.

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsinin 44 günü ərzində, beynəlxalq hüquq prinsiplərini, xüsusilə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini rəhbər tutub öz ərazilərini azad etmək hüququndan istifadə etdi. Nəticədə, Azərbaycan dövləti öz ərazisini işğaldan azad etməklə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi və 27 il yerinə yetirilməmiş qalan məlum qətnamələrini özü icra etdi.

3. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hüquqi aspektləri

1. Ermənistanın əsassız arqumentləri

Rəsmi Yerevan nümayəndələri Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına haqq qazandırmaq məqsədilə, tez-tez Dağlıq Qarabağın heç bir zaman müstəqil Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaması barədə tezislə çıxış edirlər. Bu iddiaların əsasında aşağıdakı arqumentlər dayanır:

Birinci, müstəqil Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olanda Qarabağ onun yurisdiksiyasında deyildi və bu faktı Azərbaycanın Cənubi Qafqazın şərq hissəsinin ermənilərlə məskunlaşmış ərazilərinə, əsas etibarilə Dağlıq Qarabağa iddia etməsi, eləcə də özünü hesab etdiyi ərazi üzərində təsirli dövlət nəzarətini həyata keçirə bilməməsi və sərhədlərinin legitimliyini əsaslandırmağa qadir olmaması səbəbindən Millətlər Cəmiyyətinin Azərbaycanı tanımaqdan imtina etməsi barədə qəbul etdiyi qərar da təsdiqləyir.

İkinci, 1991-ci ildə SSRİ-nin parçalanması prosesi çərçivəsində Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qanuni əsaslarla ayrılması və "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradılması. Bu zaman "Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında" 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanunu xüsusi olaraq vurğulanır. Sonuncuya əsasən, müttəfiq respublikalar tərəfindən Qanunla nəzərdə tutulmuş SSRİ tərkibindən çıxmaq proseduru həyata keçirilərkən muxtar qurumlar SSR İttifaqında və tərkibindən çıxan müttəfiq respublikada qalmaq məsələsini müstəqil həll etmək, habelə öz dövlət-hüquqi statusu məsələsini qaldırmaq hüququ əldə edirdi.

Üçüncü, Azərbaycanın sovet dövrünün hüquqi varisliyindən imtina etməsi və bununla da, həmin dövrün sərhədlərinə iddia etmək əsasında məhrum olması.

2. Azərbaycanın arqumentləri

2.1. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan və Ermənistanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu məsələsinə baxılması kontekstində

Britaniya qoşunlarının 1918-ci ildə Bakıya daxil olmasından sonra, Müttəfiq Dövlətləri təmsil edən general V. Tomson qonşu Zəngəzur qəzası ilə birlikdə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın idarəsi altında olmasını tanıdı. O, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Xosrov Sultanovun bu iki regionun da daxil olduğu Qarabağ general-qubernatorluğuna qubernator təyin edilməsini də təsdiqlədi. 1919-cu ildə Dağlıq Qarabağın erməni assambleyası rəsmi olaraq Azərbaycan hakimiyyətini tanıdı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının bir sıra ölkələrlə diplomatik münasibətləri var idi. Onlardan bəziləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin prinsiplərinə dair müqavilələr imzalanmış, on altı dövlət isə Bakıda öz nümayəndəliyini açmışdı.

12 yanvar 1920-ci il tarixində Paris Sülh Konfransında Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyini *de-fakto* tanıdı.

1 noyabr 1920-ci il tarixində Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Millətlər Cəmiyyətinin Baş katibinə məktubla müraciət edərək, Azərbaycan Respublikasının Təşkilata üzv qəbul edilməsi ilə bağlı ərizəsinin Cəmiyyətin Assambleyasına təqdim edilməsini xahiş etmişdir.

Baş katib 24 noyabr 1920-ci il tarixli Memorandumunda Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinə mandatın Bakıda 1920-ci ilin aprel ayına kimi hakimiyyətdə olmuş hökumət tərəfindən verildiyini qeyd etmişdir. Bununla belə, Memorandumda Azərbaycan nümayəndə heyətinin müraciət etdiyi (1 noyabr 1920-ci il) və Memorandumun dərc olunduğu tarixdə (24 noyabr 1920-ci il) Azərbaycan nümayəndə heyətinə mandat vermiş Azərbaycan Respublikası hökumətinin artıq 1920-ci ilin aprel ayından de-fakto hakimiyyətdə olmamasına xüsusi diqqət yetirilir. Daha sonra memorandumda bu hökumətin ölkənin bütün ərazisinə nəzarət etmədiyi göstərilirdi.

Bu kontekstdə, qeyd olunan Millətlər Cəmiyyəti Baş katibinin Memorandumunun ən mühüm hissəsi "Hüquqi mülahizələr" fəslidir. Həmin fəsilə dövlətlərin tamamilə özünüidarəedən olması tələbi də daxil olmaqla, Təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsi ilə bağlı Millətlər Cəmiyyəti Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində təsbit edilmiş şərtlər xatırladılır.

Millətlər Cəmiyyətinin müvafiq sənədləri erməni tərəfinin Millətlər Cəmiyyətinin Azərbaycanı üzvlüyə qəbul etməməsinə onun Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ üzərində hakimiyyətini tanımaması və guya ermənilərlə məskunlaşmış ərazilərə iddia etməsilə əlaqələndirməsi fikrini tamamilə təkzib edir. Aydındır ki, ərazisinin mühüm bir hissəsi ərizəsi Millətlər Cəmiyyətində baxıldığı bir dövrdə işğal altında olan, ərizəni təqdim edən hökuməti isə devrilmiş olan bir dövlət Millətlər Cəmiyyəti Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, tam özünüidarəetmə qabiliyyətinə malik subyekt kimi nəzərdən keçirilə bilməzdi. Məhz bu şərtlər Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə üzv qəbul edilməsinə mane oldu.

Eyni zamanda Millətlər Cəmiyyəti aydın və tanınmış sərhədlərə, status və konstitusiyaya, sabit hökumətə sahib olmadığı üçün Ermənistanın özünü dövlət kimi tanımırdı. Nəticədə, 16 dekabr 1920-ci il tarixində Ermənistanın Millətlər Cəmiyyətinə üzvlüyə qəbul edilməsi rədd edilmişdi.

2.2. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində

Müttəfiq Dövlətlərin Dağlıq Qarabağ üzərində Azərbaycanın hakimiyyətini tanıması ilə bağlı yuxarıda qeyd olunmuş faktlarla yanaşı, Sovet İttifaqı tərkibinə qatılarkən Qarabağın müstəqil Azərbaycanın yurisdiksiyası altında olmaması ilə bağlı tezis həmçinin Ermənistanın ərazi iddiaları ilə əlaqədar olaraq bu məsələyə bir neçə dəfə baxmış RK (b) P MK Qafqaz Bürosunun qərarları ilə də təkzib edilmiş və özünün 5 iyul 1921-ci il tarixində keçirilmiş iclasında Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanması barədə qərar vermişdir. Eyni zamanda Azərbaycan SSR-ə Dağlıq Qarabağa geniş muxtariyyət vermək təklif olunmuşdur.

13 oktyabr 1921-ci il tarixində Qarsda RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR, digər tərəfdən isə Türkiyə arasında Dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin 5-ci maddəsi ilə Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri "...Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi kimi yaradılması"na razı olduqlarını bildirdilər.

13 dekabr 1922-ci il tarixində Zaqafqaziya Sosialist Federativ Sovet Respublikası (ZSFSR) yaradılmışdır. Onun Konstitusiyası Naxçıvan Respublikasının bir muxtar qurum kimi Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması faktını bir daha təsdiqlədi. Bu konstitusiyaya görə, muxtar respublika və vilayətlərin (Abxaziya, Acarıstan və Cənubi Osetiya) vəziyyəti dəyişməz olaraq qalırdı.

Nə Qars Müqaviləsində, nə də ZSFSR Konstitusiyasında Qarabağın dağlıq hissəsi barədə hər hansı bir qeydə rast gəlinmirdi, çünki bu bölgə rəsmi olaraq Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınırdı, o cümlədən Ermənistan SSR tərəfindən.

SSRİ-nin ilk konstitusiyasının qəbul edildiyi gündən bir gün sonra, yəni 7 iyul 1923-cü il tarixində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında" Fərman dərc etdirdi.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət kimi statusu 1936-cı və 1977-ci illər SSRİ Konstitusiyalarında təsbit edilmişdir.

DQMV-nin hüquqi vəziyyəti SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına müvafiq olaraq, 16 iyun 1981-ci il tarixində Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul olunmuş "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Qanunla müəyyən edilirdi.

SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə əsasən, müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi. Müttəfiq respublikalar arasındakı sərhədlər yalnız müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı əsasında və SSR İttifaqının təsdiqindən sonra dəyişdirilə bilərdi. Bu müddəə Azərbaycan və Ermənistan Konstitusiyalarında da təsbit edilmişdi.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən ayrılması və vilayətin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi istiqamətində qanunazidd qərarların qəbulu ilə əlaqədar olaraq, SSRİ Ali Soveti və onun Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ böhranı nəticəsində yaranmış vəziyyəti bir neçə dəfə müzakirə etmişdir. Keçmiş SSR İttifaqı dövlət hakimiyyətinin ali orqanı tərəfindən qəbul olunmuş qərarlarda birmənalı olaraq sərhədlərin və Azərbaycan və Ermənistan SSR-in Konstitusiyaları ilə təsbit olunmuş milli-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsinin qeyri-mümkün olduğu etiraf olunurdu.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-in xeyrinə rəsmi olaraq 20 fevral 1988-ci il tarixində başlamış ayrılması prosesi SSRİ Konstitusiyasının açıq-aşkar pozulması ilə müşayiət olunmuş və bununla da heç bir hüquqi nəticəsi olmamışdır.

Dağlıq Qarabağın ayrılmasına qanuni don geydirmək məqsədilə erməni tərəfinin 2 sentyabr 1991-ci ildə etdiyi növbəti cəhd dolayısıyla bu yanaşmanın doğruluğunu təsdiq edir. Əvvəlki bütün qərarlardan fərqli olaraq, həmin gün "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın elan olunması "Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında" 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanunu ilə əsaslandırılırdı.

Hər şeydən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, bu Qanunun məqsədi SSRİ məkanında qarşılıqlı münasibətləri müttəfiq respublikaların SSRİ tərkibindən çıxacağı halda riayət etməli olduğu müəyyən prosedurun qurulması

vasitəsilə tənzimləmək idi. Müttəfiq respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması həmin respublika əhalisinin öz iradəsini referendum yolu ilə azad ifadə etməsi əsasında həyata keçirilə bilərdi ki, bu referendumun da keçirilməsi barədə qərar müttəfiq respublikanın Ali Soveti tərəfindən qəbul edilirdi.

Eyni zamanda bu Qanuna əsasən, tərkibində muxtar respublikalar, muxtar vilayətlər və muxtar mahallar olan müttəfiq respublikada referendum hər muxtariyyət üzrə ayrıca keçirilməli idi. Bu muxtariyyətlərin xalqlarına SSRİ İttifaqında və ya onun tərkibindən çıxan müttəfiq respublikada qalmaq məsələsini müstəqil həll etmək, habelə öz dövlət-hüquqi statusu məsələsini qaldırmaq hüququ verilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müttəfiq respublika yalnız mürəkkəb və çoxmərhləli proseduru keçdikdən və nəticədə SSRİ xalq deputatları Qurultayı müvafiq qərar qəbul edildikdən sonra SSRİ tərkibindən çıxmış hesab oluna bilərdi.

Lakin SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti kimi mövcudluğuna xitam verildiyi ana qədər qeyd olunan qanun tətbiq olunmadı və müvafiq olaraq, heç bir hüquqi nəticəsi də olmadı. Belə ki, heç bir müttəfiq respublika, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistan, Qanunda nəzərdə tutulmuş İttifaqdan çıxmaq prosedurundan istifadə etmədi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini tam mənada əldə edəndə və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınana qədər Azərbaycan SSR DQMV-nin 26 noyabr 1991-ci il tarixinədək mövcud olduğu ərazi Azərbaycanın tərkib hissəsi olaraq qalmaqda davam edirdi.

2.3. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası kontekstində ərazi və sərhədlərə münasibətdə hüquqi varislik

SSRİ-nin dağılmasından sonra *uti possidetis juris* beynəlxalq-hüquqi doktrinası yenidən müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin sərhədlərinin beynəlxalq, regional və milli legitimləşdirilməsinin əsasını təşkil etdi.

Uti possidetis juris doktrinasına görə, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdiyi andan etibarən hüduqlarına DQMV-nin də daxil olduğu keçmiş Azərbaycan SSR-in inzibati sərhədləri beynəlxalq sərhəd hesab olunur və beynəlxalq hüquq tərəfindən qorunur. Qeyd olunan fikir BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi məlum qətnamələrdə də öz əksini tapmışdır.

1918-1920-ci illərdəki dövlət müstəqilliyinin bərpasını bəyan etməklə o dövrdə mövcud olmuş ADR-in hüquqi varisinə çevrilməsiylə Azərbaycanın guya sovet dövründəki sərhədlərə iddia etmək əsaslarından məhrum olması barədə erməni tərəfinin irəli sürdüyü tezislə gəldikdə isə, burada diqqət "Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin hüquqi varisliyi haqqında" Vyana Konvensiyasının 11-ci maddəsinə yönəldilməlidir. Belə ki, bu maddəyə əsasən, "dövlətlərin hüquqi varisliyi: a) müqavilə ilə müəyyən olunmuş sərhədlərə şamil edilmir...". Başqa sözlə, bilavasitə SSRİ-nin onun tərəfindən bağlanmış beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş sərhədlərinə aid olmasına baxmayaraq, qeyd olunan müddəə özündə, faktiki olaraq, hüquqi varislikdən asılı olmayaraq, mövcud sərhədlərin olduğu kimi saxlanılmasına münasibətdə konseptual beynəlxalq-hüquqi yanaşmanı ehtiva edir. Bu isə o deməkdir ki, suverenliyin dəyişməsi daimi xarakter daşıyan sərhədləri sarsıtmağa qadir deyildir.

Yekun

1. Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə üzvlüklə bağlı ərizəsinə baxılması məsələsinin işıqlandırılması zamanı rəsmi Yerevanın açıq-aydın yol verdiyi təhriflərə və eyni zamanda, Ermənistanın Millətlər Cəmiyyətinə ünvanladığı eyniməzmunlu ərizəyə sonuncunun cavabı barədə susmasına baxmayaraq, bu təşkilatın gəldiyi nəticələr dövlətlərin sonrakı dövrdə yaranmış ərazi çərçivələrinə yenidən baxılması üçün əsas hesab oluna bilməz. Əks təqdirdə, əgər erməni tərəfinin dəlilləri ilə razılaşsaq, onda Ermənistanın özünün beynəlxalq hüquq subyektliliyi şübhə altına alınabilir.

2. SSRİ Konstitusiyasına əsasən, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR tərkibində muxtar vilayət idi. DQMV-nin hüquqi vəziyyəti SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına müvafiq olaraq, 16 iyun 1981-ci il tarixində Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında" Qanunla müəyyən edilirdi.

3. 2 sentyabr 1991-ci il tarixində "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın elan olunması SSRİ Konstitusiyasına zidd idi. Belə ki, həmin Konstitusiyaya görə, müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi, müttəfiq respublikalar arasındakı sərhədlər isə yalnız müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı əsasında və SSR İttifaqının təsdiqindən sonra dəyişdirilə bilərdi. Məsələ ilə bağlı "Müttəfiq respublikanın SSRİ-dən çıxması ilə əlaqədar məsələlərin həlli qaydası haqqında" 3 aprel 1990-cı il tarixli SSRİ Qanununa istinad edilməsi əsassızdır. Belə ki, SSRİ tərkibindən çıxmanın rəsmiləşdirilməsi üçün bu qanunda nəzərdə tutulmuş məcburi mexanizm nə 2 sentyabr 1991-ci il tarixinə qədər, nə də ondan sonra Azərbaycan tərəfindən tətbiq edilməmişdir.

4. Muxtar Vilayət 26 noyabr 1991-ci il, yəni Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən onun ləğvi barədə Qanun qəbul edildiyi tarixədək mövcud olmuşdur.

5. *Uti possidetis juris* doktrinasına əsasən, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdiyi andan etibarən, DQMV-nin də daxil olduğu Azərbaycan SSR-in keçmiş inzibati sərhədləri beynəlxalq sərhədlər sayılır və beynəlxalq hüquqla qorunur. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin süqutu ilə suverenliyin dəyişdirilməsi və keçmiş müttəfiq respublikalar tərəfindən hüquq varisliyinin elan edilməsi onların müstəqillik əldə etdikləri ana qədər mövcud olan və daimi xarakter daşıyan sərhədlərini sarsıtmağa bilməzdi.

Tofiq Musayev.

4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq təşkilatlarda

1). Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Ermənistanın Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü əsassız ərazi iddiasından dolayı yaranan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun müddət beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmədi. Bunun birinci səbəbi ondan ibarət idi ki, münaqişənin start götürdüyü ilkin mərhələdə dünya birliyi onun aradan qaldırılmasında maraqlı deyildi. Çünki bu problem SSRİ-nin dağılması prosesini sürətləndirən çoxsaylı amillərdən biri kimi çıxış edirdi və onun aradan qaldırılması Sovet İttifaqının daxilində gedən dağıdıcı proseslərə mane ola bilərdi.

Maraqlıdır ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin meydana çıxması bilavasitə Kremlin ssenarisi əsasında baş tutmuşdu. İttifaq rəhbərliyi "parçala, hökmranlıq et" prinsipinə əsaslanaraq regional münaqişələr yaratmaqla diqqəti ölkənin əsas problemlərindən yayındırmaq, beləliklə, müttəfiq respublikalarda müşahidə edilən milli azadlıq hərəkatının genişlənməsini əngəlləməyə çalışırdı. Lakin bu plan SSRİ üçün bumeranq rolunu oynadı və etnik münaqişələr imperiyanın dağılmasının nəinki qarşısını ala bilmədi, hətta prosesi daha da sürətləndirdi.

Ermənilər isə hələ münaqişə başlamamışdan əvvəl beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini almaq üçün ciddi kampaniya aparmışdılar. Burada erməni lobbisinin imkanlarından da geniş istifadə edilirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, bu gün faktiki olaraq dünyada gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərə bilavasitə nəzarət etmək imkanına malik olan ABŞ Konqresi ilə erməni lobbisi arasında çox isti münasibətlər mövcuddur. Eyni sözləri Fransa senatı haqqında da söyləmək mümkündür.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinin həyata keçirilməsi hər zaman beynəlxalq birliyin laqeyd münasibətilə müşayiət olunurdu. Artıq 1992-ci ildə erməni silahlı birləşmələri respublikamızın ərazilərinin işğalına istiqamətlənmiş hərbi əməliyyatların miqyasını kifayət qədər genişləndirmişdilər. Lakin heç bir beynəlxalq təşkilat hamının gözü qarşısında baş verməkdə olan və beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə tapdalayan bu işğalçılıq əməllərinə obyektiv qiymət vermədi.

1991-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası bu barədə bütün beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən BMT-yə və dünya dövlətlərinə müraciət etdi. Həmin müraciətdə demokratiya, azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin respublikanın əsas strateji yolu olduğu göstərilir və ölkənin BMT-yə qəbul olunmaq arzusu ifadə edilirdi. 1992-ci ilin martında Azərbaycan BMT-yə üzv qəbul edildi. Elə həmin ilin martında Nyu-Yorkda Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyi açıldı.

Bundan sonra Azərbaycan BMT-yə müraciət edərək Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə münasibət bildirməyi və bu ölkənin işğalçılıq əməllərinin qarşısını almağı xahiş etdi. BMT-nin nümayəndə heyəti bu müraciətə əsaslanaraq regiona səfər etdi və bu barədə BMT Baş katibinə müvafiq məlumatlar verdi. BMT-nin Baş katibi isə münaqişənin həllində ATƏM-in (Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi -1995-ci ilin yanvarından ATƏT - Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) söylərini dəstəklədiyini və bu təşkilata müvafiq nəticələr əldə etmək üçün kömək göstərməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu, artıq beynəlxalq ictimaiyyətin məsələyə soyuq münasibətinin ilk simptomları idi.

1992-ci il mayın 8-də Şuşanın işğalı Azərbaycanı yenidən BMT-yə müraciət etmək məcburiyyətində qoydu. May ayının 12-də BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ problemini müzakirə edərək bəyanat verməklə kifayətləndi. Bəyanat Təhlükəsizlik Şurası sədrinin adından yayıldı. Bəyanatda Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsindən narahatlıq ifadə olunur və məcburi köçkünlərə təcili yardım göstərilməsinin zəruriliyi bildirilirdi. Sənəddə maraqlı tərəflər zorakılığa son qoymağa çağırılır və BMT Nizamnaməsinin müddəalarına əməl etməyə dəvət olunurdu. Bu isə bəyanatın əslində münaqişənin real mahiyyəti barədə heç nə ifadə etməyən adi bir sənəd olduğunu göstərirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının yeganə müsbət addımı ondan ibarət oldu ki, Azərbaycanın BMT yanında Daimi Nümayəndəliyinin Təhlükəsizlik Şurası sədrinə məktubu TŞ-nin rəsmi sənədi kimi yayıldı. Bu məktubda Ermənistanın keçirdiyi hərbi əməliyyatlar suveren dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmaq cəhdi kimi qiymətləndirilirdi.

Təbii ki, Ermənistan da alternativ addımlar atmağa çalışırdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1992-ci ilin avqustunda Ermənistanın müraciətinə əsasən BMT Təhlükəsizlik Şurasının yeni iclası çağırıldı və TŞ sədrinin yeni bəyanatı yayıldı. Bu sənəddə də tərəflər atəşi dayandırmağa çağırılır və vəziyyətin gərginləşməsindən BMT-nin narahatlıq keçirdiyi ifadə olunurdu.

1992-ci ilin oktyabrında isə BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin daha bir bəyanatı qəbul edildi. Lakin bu sənəd də məzmununa və siyasi mahiyyətinə görə əvvəlkilərdən heç nə ilə fərqlənmirdi. Burada da vəziyyətin gərginləşməsindən, eləcə də çoxsaylı insan tələfatından narahatlıq ifadə olunur və ATƏM-in münaqişənin həllinə dair fəaliyyətinin dəstəkləndiyi bildirilirdi. Təhlükəsizlik Şurası problemin nizamlanması üçün danışıqlar prosesinin təcili başlanmasının zəruriliyini qeyd edərək tərəfləri bu istiqamətdə konkret addımlar atmağa dəvət edirdi.

1993-cü il aprelin 3-də Azərbaycanın daha bir rayonu - Kəlbəcər ermənilər tərəfindən işğal edildi. Azərbaycan bu barədə BMT-yə müraciət edərək təcavüzkarın əməllərinə qiymət verilməsini xahiş etdi. Aprelin 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin bəyanatı qəbul olundu. Bəyanatda Ermənistanla Azərbaycan arasında gərginliyin artmasından və "yerli erməni qüvvələrinin" Kəlbəcər rayonuna müdaxiləsindən narahatlıq ifadə olunurdu. Bəyanatda bütün dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipi bir daha təsdiqlənir və yenə də ATƏM çərçivəsində sülh prosesində irəliləyişə nail olmaq üçün tərəflərə müvafiq addımlar atmağa çağırış öz əksini tapırdı. Lakin bu bəyanat da problemə düzgün qiymət vermirdi. Məsələ burasındadır ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə münasibət sənəddə əksini tapmamış və Kəlbəcərin işğalının guya "yerli ermənilər" tərəfindən həyata keçirildiyi vurğulanmışdı. Qeyd edək ki, bu bəyanat əsasən Ermənistanın təqdim etdiyi məlumatlara əsaslanırdı. Ermənistan Kəlbəcərin işğalında iştirak etdiyinə dair Azərbaycanın ortaya qoyduğu faktları təkzib edərək rayonun qəsb edilməsində "yerli ermənilərin" günahkar olduğunu sübut etməyə çalışırdı.

Elə həmin il aprel ayının 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ilk qətnaməsi qəbul edildi. "BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsi" adlanan bu sənəd Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 1993-cü il yanvarın 29-da və aprelin 6-da verdiyi bəyanatlara istinadən hazırlanmışdı. Qətnamədə bölgədə sabitliyin və əmin-amanlığın təhlükə altında olduğu qeyd edilir, məcburi köçkünlərin sayının artmasından narahatlıq ifadə olunur və Kəlbəcər rayonunda yaranmış fəvqəladə vəziyyətin doğurduğu problemlərin aradan qaldırılmasının zəruriliyi bildirilirdi. BMT TŞ atəşin həmişəlik dayandırılması üçün işğalçılıq əməllərinə və hərbi əməliyyatlara son qoyulmasına çağırır, təcavüzkar qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın işğala məruz qalmış digər ərazilərindən çıxarılmasını tələb edirdi. "Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 1993-cü il yanvarın 29-da (S/25199) və aprelin 6-da (S/25539) verdiyi bəyanatlara istinad edərək Baş katibin 1993-cü il aprelin 14-dək məruzəsini (S/26600) nəzərə alaraq Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə əlaqədar ciddi narahatlıq izhar edərək silahlı hərbi əməliyyatların güclənməsi, qismən də Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna yerli erməni qüvvələrinin son təcavüzünü narahatlıqla qeyd edərək, eləcə də vəziyyətin bölgədəki əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi qorxu altına aldığından narahat olaraq, çoxlu sayda mülki şəxsin yerdəyişməsi və bölgədə, o cümlədən Kəlbəcər rayonunda yaranmış fəvqəladə durumla bağlı ciddi narahatlıq ifadə edərək, bölgədəki bütün dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörməti bir daha təsdiq edərək, eləcə də beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığını və ərazi əldə etmək üçün qüvvə tətbiq etməyin yolverilməzliyini bir daha təsdiqləyərək, ATƏM çərçivəsində həyata keçirilən sülh prosesini dəstəklədiyini bildirərək və silahlı hərbi əməliyyatların güclənməsinin bu proses üçün dağıdıcı nəticələr verə biləcəyindən dərin narahatlıq keçirərək:

1. Atəşin biryolluq dayandırılması məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların və düşmənçilik hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını, eləcə də bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın son vaxtlar işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılmasını tələb edir;

2. Bu işdə maraqlı olan tərəfləri münaqişəni ATƏM-in Minsk qrupunun sülh prosesi çərçivəsində həll etmək məqsədilə dərhal danışıqı bərpa etməyə və problemin dinc yolla həllini çətinləşdirə biləcək hər cür fəaliyyətdən imtina etməyə israrla dəvət edir", - deyərək qətnamədə bildirilirdi.

Lakin bu qətnamə də əslində, regionda sülhün əldə olunmasına stimül vermək gücündə deyildi. Əvvəla ona görə ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi yalnız ümumi sözlərlə yüklənmiş və məsələyə heç bir konkret qiymət vermək məqsədinə xidmət etməmişdir. Digər tərəfdən, qətnamədə öz əksini tapmış müddəaların həyata keçirilmə mexanizmləri də göstərilməmişdi. Sənəddə Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması faktı təsdiqlənsə də, bunun kim tərəfindən həyata keçirildiyi dəqiq göstərilir və hərbi əməliyyatların guya "yerli ermənilər" tərəfindən reallaşdırıldığı vurğulanırdı. Bu isə, əlbəttə ki, təcavüzkar tərəfi müəyyənləşdirməyə və münaqişənin konkret həlli yollarını aydınlaşdırmağa imkan vermir.

1993-cü ilin iyul ayının 23-də Ermənistan silahlı birləşmələri Azərbaycanın Ağdam rayonunu işğal etdi. Bu, artıq Ermənistanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnaməyə heç bir əhəmiyyət vermədiyini təsdiqləyirdi. İyulun sonlarında BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirildi və burada Ermənistan- Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 853 sayılı qətnamə qəbul olundu. Bu qətnamədə də işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın Ağdam da daxil olmaqla, bütün digər işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması tələbi qoyulmuşdu. Qətnamədə Azərbaycan vətəndaşlarının bir hissəsinin məcburi köçkün kimi yaşamasından narahatlıq ifadə edilir və tərəflərin münaqişəni dayandırmaq üçün atəşkəsə nail olmalarının zəruriliyi bildirilirdi. Təhlükəsizlik Şurası növbəti dəfə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığının təmin olunmasının vacibliyini bəyanlayaraq ATƏM-in sülh prosesini sürətləndirmək cəhdlərini təqdir etdiyini də vurğulamışdı. Bununla yanaşı, Ermənistanla Azərbaycan arasında vəziyyətin gərginləşməsi və Azərbaycanın bəzi ərazilərinin işğalı faktı da bu sənəddə xüsusi qeyd edilir və təcavüz aktlarının regionda sülhə ciddi mane olduğu göstərilirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsi bütövlükdə bəzi əlamətlərinə görə 822 sayılı qətnamədən daha obyektiv görünərsə də, burada da məsələ öz dəqiq qiymətini almamışdır. Çünki Təhlükəsizlik Şurası təcavüzkarın adını çəkmir, yalnız "yerli ermənilər" ifadəsi ilə kifayətlənməyə üstünlük verirdi. Halbuki artıq təcavüzkarın kim olduğu hamıya məlum idi və indi bunu yalnız rəsmi şəkildə təsdiqləmək qalırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurası isə belə bir addım atmadı.

1993-cü ilin avqustunda Ermənistan Azərbaycanın Füzuli rayonunu işğal etmək məqsədilə hərbi əməliyyatları gücləndirdikdən sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin yeni bəyanatı yayıldı. Həmin bəyanatda Azərbaycan ərazilərinin işğalı faktı təsdiqlənir, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu vurğulanır və bölgədə hökm sürən vəziyyətdən narahatlıq ifadə edilirdi.

Bəyanatda BMT TŞ-nin 822 və 853 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə dair "təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"nin dəqiqləşdirilmiş variantının münaqişə tərəflərinin qəbul etməsinin vacibliyi də öz əksini tapmışdı. Lakin bu bəyanat da əvvəlki sənədlərdən bir o qədər fərqlənmirdi. Çünki burada Ermənistanın işğalçı tərəf olması faktı etiraf edilmir, münaqişə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan ermənilərlə Azərbaycan arasında olan problem kimi səciyyələndirilirdi.

Bu qeyri-müəyyən münasibət isə Ermənistanın işğalçılıq əməliyyatlarını genişləndirməsinə əlverişli şərait yaradırdı. Ermənilər beynəlxalq birliyin hadisələrə obyektiv reaksiya verməməsindən istifadə edərək yeni təcavüz aktları həyata keçirir, Azərbaycan torpaqlarını zəbt edirdilər.

Beləliklə də Füzuli və Cəbrayıl rayonları da işğal olundu. 1993-cü ilin avqustunda atəşkəs haqqında razılıq əldə olunsa da, ermənilər buna əməl etməyərək Qubadlı rayonunu da ələ keçirdilər. Azərbaycan növbəti dəfə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət etməli oldu. Bu müraciətdə Minsk qrupu tərəfindən hazırlanmış "Təxirəsalınmaz tədbirlərin yeniləşdirilmiş cədvəli" ilə Azərbaycanın razı olmadığı öz əksini tapmışdı. 1993-cü il oktyabrın 14-də BMT Təhlükəsizlik Şurası yenidən Dağlıq Qarabağ problemini müzakirəyə çıxararaq 874 sayılı qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamədə Minsk qrupu tərəfindən hazırlanmış "Təxirəsalınmaz tədbirlərin yeniləşdirilmiş cədvəli" təqdir olunur və bu plan əsasında münaqişənin nizamlanmasının mümkünlüyü bildirilirdi.

1993-cü ilin oktyabrında isə Ermənistanın beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərə etinasızlığı özünü daha açıq şəkildə göstərdi. ATƏM sədrinin bölgədə səfərdə olduğu bir vaxtda Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın Zəngilan rayonunu işğal etdi. Bu, artıq beynəlxalq birliyin münaqişəyə obyektiv qiymət verməsinin zəminliyini ifadə edən növbəti hadisə idi.

1993-cü il noyabrın 11-də BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın müraciətinə müvafiq olaraq münaqişənin davam etməsi ilə bağlı vəziyyəti yenidən müzakirəyə çıxararaq 884 sayılı qətnamə qəbul etdi. Həmin qətnamə Azərbaycanın Horadiz qəsəbəsinin və Zəngilan rayonunun işğal edilməsi faktından narahatlıq ifadə edir və sənəddə işğalçı qüvvələrin bu ərazilərdən çıxarılması tələb olunurdu. Bu qətnamə, təbii ki, yerinə yetirilmədi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı BMT-də keçirdiyi görüşlər ölkəmizin bu beynəlxalq təşkilat ilə əməkdaşlığının dərinləşdirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyıb. Səfər proqramı çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, BMT-də akkreditə olunmuş xarici jurnalistlər üçün geniş mətbuat konfransı keçirmişdir. Bu görüşlərdə Azərbaycanın dövlət başçısı ölkəmizdə gedən demokratikləşdirmə prosesləri, hüquqi, siyasi, iqtisadi islahatlar, Azərbaycanın ən ağırlıq problemi - Dağlıq Qarabağ regionunu ələ keçirmək üçün Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış münaqişə, bir milyondan çox soydaşımızın ev-eşiyindən didərgin düşərək qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində ağır şəraitdə çadır şəhərciklərində yaşaması, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğal altında qalması barədə məlumat vermiş, Azərbaycanın bu münaqişəni sülh yolu ilə aradan qaldırmaq məramını bütün dünyaya bəyan etmişdir.

Azərbaycan işğal altında olan ərazilərində yanğınlar məsələsi bağlı məsələni BMT Baş Assambleyasında qaldırmış və nəticədə 7 sentyabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət" adlı Qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnaməyə əsasən, Azərbaycanın yanğınlara məruz qalmış ərazilərində ekoloji əməliyyatın keçirilməsi vacibliyi qeyd olunur, bunun ilk mərhələsi kimi beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə ATƏT-in dəyərləndirmə missiyasını təşkil etmək hazırlığı alqışlanmış və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə 2007-ci il aprelin 30-na qədər BMT Baş Assambleyasına məruzə təqdim etməsi tapşırılmışdır.

Azərbaycan işğal altında olan ərazilərində yanğınlar məsələsi bağlı məsələni BMT Baş Assambleyasında qaldırmış və nəticədə A/RES/60/285 sayılı 7 sentyabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət" adlı Qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnaməyə əsasən, Azərbaycanın yanğınlara məruz qalmış ərazilərində ekoloji əməliyyatın keçirilməsi vacibliyi qeyd olunmuş, bunun ilk mərhələsi kimi beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə ATƏT-in dəyərləndirmə missiyasını təşkil etmək hazırlığı alqışlanmış və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə 2007-ci il aprelin 30-na qədər BMT BA-ya məruzə təqdim etməsi tapşırılmışdı.

BMT Baş Assambleyasının 2008-ci il martın 14-də qəbul etdiyi eyniadlı qətnamə münaqişənin hüquqi, siyasi və humanitar aspektlərini əhatə edib və həlli prinsiplərini yenidən təsdiqləyib. Bu prinsiplər Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörməti, Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını, işğal edilmiş ərazilərdən məcburi köçkün düşmüş insanların öz doğma yurdlarına qayıtmaq hüququnu, hər iki icmanın Azərbaycanın tərkibində birgəyaşayış şərtlərinin təmin edilməsini və ərazilərin işğalı nəticəsində yaradılmış vəziyyətin qeyri-qanuniliyini vurğulamışdır.

24 sentyabr 2010-cu ildə Prezident İlham Əliyev Nyu-Yorkda BMT Baş Assambleyasının 65-ci sessiyasında çıxış etmiş, Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münaqişəsi haqqında danışaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnamə qəbul etməsinə baxmayaraq, Ermənistanın işğal edilmiş əraziləri azad etmək istəmədiyini bildirmişdir. Prezident İlham Əliyev həmçinin Ermənistanı işğal edilmiş ərazilərdə tarixi abidələri məhv etməkdə ittiham edərək, bunu vandalizm adlandırıb.

28 sentyabr 2011-ci ildə Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədov BMT Baş Məclisinin 66-cı sessiyasındakı çıxışında 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) tərəfindən erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən dərhal, tam şəkildə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən 4 qətnamənin qəbul edilməsinə baxmayaraq indiyədək Ermənistanın dünya ictimaiyyətinin çağırışlarına məhəl qoymamaqda davam etdiyini, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində etnik erməniləri köçürərək yerləşdirdiyini, eyni zamanda, tarixi və mədəni irsin məhv edilməsi və mənimsənilməsi kimi qanunsuz fəaliyyətlərlə məşğul olmaqda davam etdiyini bildirmişdir.

2020-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan Prezidenti, Qoşulmama Hərəkatının sədri İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci Sessiyası çərçivəsində BMT-nin 75 illiyinə həsr edilmiş Yüksək Səviyyəli İclasda çıxışı zamanı bəyan etdi ki, təcavüzkar ritorika və təxribatlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni təcavüzə hazırlaşdığını göstərir. 2020-ci il sentyabrın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında çıxışı zamanı da Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını növbəti dəfə bəyan etdi.

Lakin təəssüf ki, Ermənistanın ardıcıl təxribatları və yeni müharibə planlarına son qoyulması üçün dünya birliyi tərəfindən heç bir praktiki addım atılmadı. Bundan daha da ürəklənən Ermənistan 2020-ci il sentyabrın 27-də bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Ordusunun mövqələrinə doğru hücumu keçdi, ağır artilleriyadan istifadə edərək yaşayış məntəqələrinə şiddətli atəş zərbələri endirdi.

Ermənistanın növbəti hərbi təcavüz cəhdinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu əks-həmlə əməliyyatına başladı və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistan ordusunu məhv etməyə, onu diz çökdürməyə, işğal altında olan əraziləri azad etməyə nail oldu.

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsinin 44 günü ərzində, beynəlxalq hüquq prinsiplərini, xüsusilə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsini rəhbər tutub öz ərazilərini azad etmək hüququndan istifadə etdi. Nəticədə, Azərbaycan dövləti öz ərazisini işğaldan azad etməklə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi və 27 il yerinə yetirilməmiş qalan məlum qətnamələrini özü icra etdi.

2). Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı

Azərbaycan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) üzvlüyünə 1992-ci ilin 30 yanvarında qəbul olunmuşdur. 1 yanvar 1995-ci ilədək ATƏM (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi) adlanan bu qurum Azərbaycanın daxil olduğu ilk Avropa təşkilatıdır. 1992-ci ilin fevralında ATƏM-in ilk missiyası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair məruzə hazırlamaq üçün respublikamıza gəldi. Fevral ayında missiyanın məruzəsi təşkilatın Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin (YVŞK) Praqada keçirilən iclasında dinlənildi. Məruzədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması faktı təsdiqlənmiş, münaqişənin həllinə dinc vasitələrlə nail olmağın zəruriliyini də bəyan edilmişdi.

1992-ci ilin mart ayında ATƏM-in nümayəndələri ikinci dəfə regiona səfər etdilər və bu dəfə də YVŞK-nın iclasında məruzə dinlənildi və komitə yenidən tərəfləri Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının keçirilməsinə şərait yaratmağa çağırmaqla kifayətləndi. Martın 24-də ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurası vəziyyəti müzakirə edərək münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasını təmin etmək üçün YVŞK-nin zəmanəti əsasında Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Bununla da Minsk prosesinin əsası qoyulmuş oldu.

Azərbaycan 20 dekabr 1993-cü ildə ATƏM-in Paris Xartiyasına qoşulmuşdur.

5-6 dekabr 1994-cü ildə ATƏM-in Budapeşt Zirvə Toplantısı keçirilmişdir.

Budapeşt Sammitində ilk dəfə olaraq ATƏT çərçivəsində Avropa təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və münaqişəli ərazilərə göndərilməsi qərara alınmışdır. Bundan başqa Budapeştdə Minsk prosesi çərçivəsində həmsədrlik institutu təsis olunmuşdur. Zirvə toplantısının iştirakçıları Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də müzakirə edərək bu barədə qəbul olunmuş sənədlərə müvafiq bölmənin salınmasına razılıq verdilər. Həmin bölmə "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlanırdı. Bu bölmədə tərəflər arasında atəşkəsin əldə edilməsi alqışlanır və ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə Minsk Konfransı həmsədrlərinin təyin edilməsi tapşırılırdı. Sənədin birinci bəndində deyilir: "İştirakçı dövlətlər münaqişə və onun nəticəsi kimi insan faciəsinin davam etməsini pisləyərək münaqişədə iştirak edən tərəflərin 1994-cü il may ayının 12-də ATƏM-in Minsk qrupu ilə birgə əməkdaşlıqda Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar. İştirakçı dövlətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının əlaqədar qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiq etdilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə yönəlmiş ATƏM-in söylərinə verdiyi siyasi dəstəyi alqışladılar. Bununla əlaqədar onlar münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr də daxil olmaqla intensiv daimi danışıqlara çağırdılar. Bundan çıxış edərək onlar ATƏM-in söylərini və yardımını gücləndirəcəklərinə əmin etdilər, ATƏM-in Minsk qrupunun vasitəçilik söylərini tamamilə müdafiə etdilər və Rusiya Federasiyasının çox mühüm yardımını və Minsk qrupunun digər ayrılıqda götürülmüş üzvlərinin söylərini yüksək qiymətləndirdilər. Onlar bütün bunları ATƏM çərçivəsi daxilində vahid, uzlaşdırılmış söylər şəklində uyğunlaşdırmağa razılaşdılar".

Sənəddə münaqişənin həlli üçün sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsinin zəruriliyi də öz əksini tapmışdı: "Onlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının uyğun qətnaməsi ilə silahlı münaqişə bitərkən tərəflər arasında bağlanacaq sazişdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələri göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər. Onlar fəaliyyətdə olan sədrdən xahiş etdilər ki, o, mümkün qədər tez bir zamanda, 1992-ci il Helsinki sənədinin üçüncü bəndinə əsasən və BMT Nizamnaməsinə tam uyğun şəkildə təşkil olunacaq belə qüvvələrin yaradılması, tərkibi və əməliyyatlarına dair plan hazırlasın. Bununla əlaqədar fəaliyyətdə olan sədrə Minsk Konfransının həmsədrləri və Minsk qrupu, Baş katib tərəfindən köməklik və yardım göstəriləcək, o, həmçinin müvafiq məsləhətləşmələrdən sonra sülhməramlı qüvvələri yaradan dövlətlərə bu qüvvələrin xarakteristikası və həcmi, onlara rəhbərlik və nəzarət, arxa təminat hissələrinin və ehtiyatlarının paylanması, davranış və sazişlərin qaydalarına dair tövsiyələr vermək üçün Vyanada yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu yaradacaq. O, BMT-nin texniki məsləhət və ekspertiza təminatına hazır olduğu barədə bəyanatına əsasən BMT-dən yardım almağa çalışacaqdır. O, həmçinin BMT TŞ-dən ATƏM-in sülhməramlı qüvvələrinin mümkün yerləşdirilməsi barədə

davamedici siyasi dəstəyə çalışacaqdır". Bu, faktiki olaraq, Rusiyanın regiona rus ordusundan təşkil edilmiş sülhməramlı qüvvələr yerləşdirmək cəhdinə qarşı atılmış addım idi.

ATƏM-in zirvə toplantısı Minsk Konfransına Minsk qrupunun köməyi ilə mövcud atəşkəsin davam etdirilməsi və sülh sazişinin imzalanması üçün müvafiq tədbirlər görülməsi istiqamətində səylərini artırmağı tövsiyə edirdi. Burada sülh sazişinin imzalanmasından sonra münaqişə bölgəsinə çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Budapeşt sammitinin əsas nəticələrindən biri Minsk qrupunda həmsədrlik institutunun yaradılması oldu. Sülhməramlı qüvvələrin müxtəlif dövlətlərin hərbi qüvvələrindən təşkil olunması barədə qərar Rusiyanın məsələni təkbaşına həll etmək istəyinin qarşısını aldı. O vaxt rəsmi Moskva çox ciddi-cəhdlə sülhməramlıların məhz Rusiya ordusundan ibarət olmasına çalışırdı.

Budapeşt sammitinin nəticəsinə əsasən ATƏM 1 yanvar 1995-ci ildən yeni Avropanın sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün, demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, üzv ölkələrinin təhlükəsizliyini və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən, özünüidarə mexanizmləri olan ümumavropa təşkilatına - ATƏT-ə çevrilmişdir.

1996-cı il 2-3 dekabr tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində 54 iştirakçı dövlət tərəfindən Avropada XXI əsrdə ümumi və hərtərəfli təhlükəsizlik modeli adlı Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bəyannamədə üzv ölkələrinin təhlükəsizliyinə yönələn təhdidlər qeyd edilmiş və bu təhdidləri aradan qaldırmaq üçün birgə əməkdaşlığın vacibliyi xüsusi vurğulanmışdır.

Zirvə toplantısının bəyannaməsində öz əksini tapmış müddəalardan biri - Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prinsiplərini özündə ehtiva edən 20-ci maddə Ermənistan tərəfin etirazına səbəb oldu. Ermənistan həmin maddəyə veto qoydu. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev isə həmin maddənin bəyanatın mətnindən çıxarılmasına qəti etirazını bildirərək sammitin bütün sənədlərinə veto qoyacağını bildirdi. Aparılmış danışıqlar Azərbaycan Prezidentini mövqeyini dəyişməyə vadar edə bilmədi və ölkəmiz konsensus verməmək hüququndan istifadə edərək sammitin bütün sənədlərinə veto qoydu. Bu isə Lissabon sammitinin nəticəsiz başa çata biləcəyi demək idi.

20-ci maddə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin üç prinsip əsasında həll edilməsinin mümkünlüyünü göstərirdi: Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı, Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının tərkibində öz müqəddəratını təyin etmə hüququ əsasında muxtariyyət və özünüidarə statusunun verilməsi və Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması sözügedən prinsiplər ATƏT-in Minsk qrupunun 1996-cı ilin noyabr ayında Helsinkidə keçirilmiş iclasında münaqişənin həlli formulu kimi qəbul olunmuşdu və təxminən eyni layihəni də elə həmin ilin fevralında ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Flavia Kolti irəli sürmüşdü.

Bütün maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Prezidenti sona qədər öz prinsiplərinə sadıq qaldı və bir çox dövlət başçıları ilə keçirilmiş görüşlərində də mövqeyini kifayət qədər ciddi arqumentlərlə əsaslandırıldı. Uzun və gərgin müzakirələrdən sonra 20-ci maddədə öz əksini tapmış bütün prinsiplərin ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi bəyanatında təsbit olunması barədə konsensus əldə edildi. Bəyanatda deyilirdi: "Minsk qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə etmişlər. Bu prinsipləri Minsk qrupunun üzvü olan bütün ölkələr müdafiə edirlər. Onlar aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyənləşdirilən ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu;
- məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi". Bu, ölkəmizin diplomatik müstəvidə əldə etdiyi çox mühüm uğur idi.

Əvvəla, Azərbaycan bütün dünyanın diqqətini Qarabağ münaqişəsinə yönəltməyə nail olmuşdu, bu isə olduqca vacib məsələ idi. Çünki dünyanın problemə münasibəti heç də obyektiv məlumatlar əsasında formalaşmamışdı və Azərbaycan Lissabon sammitində Ermənistanın və erməni lobbisinin uzun müddətdən bəri apardığı təbliğat kampaniyasının nəticələrini bir günün içərisində dəyişməyə nail oldu.

Digər tərəfdən Ermənistan bir daha işğalçı siyasət yürütdüyünü və beynəlxalq hüququn bütün dünya tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərinə qarşı çıxdığını ortaya qoydu. Bununla yanaşı ATƏT üzvlərinin hamısı, Ermənistan istisna olmaqla, münaqişənin yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması və Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin (buraya ərazidə yaşayan azərbaycanlılar da daxildir) təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şərtləri daxilində həllinin mümkünlüyünü təsdiqlədilər. Ermənistan isə ilk dəfə məhz bu sammit zamanı beynəlxalq birliyin ciddi səpkisi ilə qarşılaşdı və özünü təcrid olunmuş vəziyyətə saldı. Və nəhayət, Lissabon sammiti zamanı münaqişənin həlli ilə bağlı danışıqlar prosesinin sonrakı mərhələsi üçün Azərbaycanın milli maraqlarını təmin edən, beynəlxalq birliyin qəbul etdiyi hüquqi baza müəyyənləşdirildi.

1 yanvar 1997-ci ildən ATƏT-in Minsk Prosesinə Həmsədrələr qismində ABŞ, Rusiya və Fransa başçılıq etmişlər. Minsk Qrupunun tərkibinə ABŞ, Almaniya, Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, İsveç, İtaliya, Niderland Krallığı, Portuqaliya, Rusiya, Türkiyə, Finlandiya, Fransa dövlətləri daxil edilmişdi.

1997-1998-ci illər ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair Minsk Qrupunun Həmsədrələri tərəfindən üç təklif tərtib edilmişdir. İlk iki təklif Ermənistan tərəfindən, son təklif isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir.

18-19 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən ATƏT-in üzv ölkələrinin Dövlət və Hökumət Başçılarının növbəti Zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan İstanbul Bəyannaməsinə və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşulmuşdur.

ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında da Azərbaycan öz ədalətli mövqeyini dünyaya bəyan etmək üçün mühüm addımlar atdı. İstanbul sammitində prezident Heydər Əliyevin apardığı səmərəli danışıqlar Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini bir daha nümayiş etdirdi. Rəsmi İrəvan faktiki olaraq sülh sazişinin imzalanması prosesini hər vaxtlə ləngitməyə çalışırdı. Halbuki sammitdən əvvəl bir çox beynəlxalq müşahidəçilər, o cümlədən zirvə görüşünün iştirakçıları sülh sazişinin imzalanacağına böyük ümid bəsləyirdilər, İstanbul sammitində qəbul olunmuş deklarasiyanın 20 və 21-ci maddələri tamamilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuşdu və burada sülh prosesinin davam etdirilməsinin zəruriliyi qəti şəkildə bildirilirdi.

ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) Buxarest (2001) və Portu (2002) iclaslarında ATƏT-in iştirakçı dövlətlərinin xarici işlər nazirləri Ermənistan və Azərbaycanı münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan erkən həllinə nail olmağa çağırmışdır. Portuda keçirilən iclasda Azərbaycan nümayəndə heyəti münaqişə ilə bağlı qəbul olunan müvafiq sənədə dair şərhə bəyanat vermişdir. Həmin bəyanatda Azərbaycanın münaqişənin həlli ilə bağlı beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslan mövqeyi qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan münaqişənin həlli ilə bağlı prinsipial mövqeyini ATƏT-in XİNŞ-in Maastrixdə keçirilən iclasında bir daha bəyan etmişdir.

2004-cü ilin dekabrında ATƏT-in XİNŞ-in Sofiyada keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı 2004-cü ildə əldə olunan irəliləyişləri alqışlayan bəyanat qəbul olunmuşdur. Bəyanatda münaqişənin həlli istiqamətində, xüsusi ilə Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında ATƏT-in Minsk Qrupunun dəstəyi ilə keçirilmiş üç görüş və yaradılmış "Praqa Prosesi" çərçivəsində xarici işlər nazirlərinin dörd görüşü alqışlanmışdır.

2005-ci ilin 30 yanvar-5 fevral tarixlərində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ATƏT Minsk Qrupunun məskunlaşma üzrə faktaraşdırıcı missiyası səfər etmişdir.

2005-ci ilin 3 iyul tarixində ATƏT-in Parlament Assambleyasının (PA) Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə xüsusi nümayəndəsi Qoran Lenmarker münaqişə ilə bağlı hesabatını ATƏT PA-nın nümayəndə heyətlərinin başçılarına təqdim etmişdir.

2005-ci ilin 5-6 dekabr tarixlərində Lyublyanada ATƏT-in Nazirlər Şurasının 13-cü iclası keçirilmişdir. Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirlərinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin iştirakı ilə ATƏT-in Nazirlər Şurasının toplantısı çərçivəsində görüşü baş tutmuşdur. ATƏT-in Nazirlər Şurasının Lyublyana görüşündə ayrı sənəd kimi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Nazirlər Şurasının Bəyanatı qəbul edilmişdir.

2005-ci ilin 16-20 dekabr tarixlərində ATƏT-in Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun 8 ildən sonra ilk dəfə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bölgəsinə səfər etmişdir. Səfər zamanı 16 dekabr tarixində Xarici İşlər Nazirliyində YSPQ-nin 1995-ci ildə tərtib etdiyi sülhməramlı əməliyyat planlarının təqdimatı keçirilmişdir. Həmçinin, YSPQ Azərbaycanın münaqişə bölgəsinə yaxın rayonlarına səfər edərək yerli infrastrukturun sülhməramlı əməliyyatların keçirilməsi üçün nə dərəcədə uyğun olmasını araşdırmışdır.

2006-cı il yanvarın 21-27-də ATƏT-in Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə səfəri baş tutmuşdur. YSPQ Azərbaycan hakimiyyətinin nəzarətində olmayan işğal edilmiş ərazilərə səfər edərək, yerli infrastrukturun sülhməramlı əməliyyatların keçirilməsi üçün nə dərəcədə uyğun olmasını araşdırmışdır.

2006-cı ildə iyun ayının 22-də ATƏT Daimi Şurasının plenar iclasında Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində yanğınlar məsələsi səsəndirilmiş və müvafiq kosmik fotosəkillər yayılmışdır. Azərbaycan tərəfi müvafiq beynəlxalq təşkilatların, həmçinin Ermənistan və Azərbaycan mütəxəssislərinin iştirakı ilə hərtərəfli ekoloji əməliyyatın keçirilməsi üçün ATƏT-ə müraciət etmişdir.

Azərbaycan yanğınlarla bağlı məsələni həmçinin BMT Baş Assambleyasında qaldırmış və nəticədə A/RES/60/285 sayılı 7 sentyabr, 2006-cı il tarixli “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı Qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnaməyə əsasən, Azərbaycanın yanğınlara məruz qalmış ərazilərində ekoloji əməliyyatın keçirilməsi vacibliyi qeyd olunur, bunun ilk mərhələsi kimi beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə ATƏT-in dəyərləndirmə missiyasını təşkil etmək hazırlığı alqışlanmış və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə 2007-ci il aprelin 30-na qədər BMT BA-ya məruzə təqdim etməsi tapşırılmışdır.

2006-cı ilin 3-13 oktyabr tarixlərində qətnaməyə müvafiq olaraq, ATƏT-in rəhbərliyi ilə beynəlxalq təşkilatların və Ermənistan və Azərbaycanın mütəxəssislərindən ibarət ekoloji dəyərləndirmə missiyası yanğınlara məruz qalmış ərazilərə səfər etmişdir. Noyabrın sonunda missiyanın məruzəsi yayılmışdır. Məruzə yanğınlardan genişmiqyaslı olmasını və ərazilərə ciddi ziyanın dəyməsini təsdiq etmiş, eyni zamanda ekoloji əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün bir sıra tövsiyələr vermişdir.

2006-cı ilin 4-5 dekabr tarixlərində Brüsseldə ATƏT-in Nazirlər Şurasının 14-cü iclası keçirilmişdir. Azərbaycan xarici işlər nazirinin ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrələri ilə ATƏT-in Nazirlər Şurasının toplantısı çərçivəsində görüşü baş tutmuşdur. ATƏT-in Nazirlər Şurasının Brüssel görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Nazirlər Şurasının Bəyanatı qəbul edilmişdir.

2006-cı ilin dekabrın 10-da Azərbaycanın işğal altında olan Dağlıq Qarabağ bölgəsində keçirilmiş “konstitusiyaya referendumu” ilə bağlı AR XİN-in 2 dekabr tarixli bəyanatı ATƏT-də yayılmışdır. Bundan əlavə, Nazirlər Şurasının 14 dekabr tarixli 642 sayılı plenar iclasında məsələ ilə bağlı çıxış edilmişdir. ATƏT Sədrliyi, Həmsədrələr, Avropa İttifaqı, GUAM, Avropa Şurasının Baş Katibi, İKT, həmçinin Türkiyə, Ukrayna, Gürcüstan bu “referendum”u pisləyən bəyanatlar vermişlər.

2007-ci ilin 7-9 fevralda ATƏT PA-nın Prezidenti Qoran Lennmaker Bakıda səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı onu AR Prezidenti qəbul etmişdir. O, həmçinin AR xarici işlər naziri, Milli Məclisin sədri, ATƏT PA Assambleyasının Azərbaycandan olan deputat-üzləri, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşlər keçirmişdir.

2007-ci ilin 4-5 iyun tarixlərində ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədr İspaniyanın xarici işlər naziri Migel Angel Moratinosun Bakıya səfər etmişdir. Səfər zamanı AR Prezidenti, xarici işlər naziri və digər yüksək rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirmişdir. Görüşlər zamanı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üzrə danışıqlar prosesi, Azərbaycanda demokratik inkişaf, qarşıdan gələn prezident seçkiləri kimi məsələlər müzakirə edilmişdir.

2007-cı ilin 29-30 noyabr tarixlərində Madriddə ATƏT-in Nazirlər Şurasının 15-ci iclası keçirilmişdir. Azərbaycan xarici işlər nazirinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələri ilə ATƏT-in Nazirlər Şurasının toplantısı çərçivəsində görüşü baş tutmuşdur. ATƏT-in Nazirlər Şurasının Madrid görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Bəyanat qəbul edilmişdir.

2008-ci ilin 28 fevral tarixində ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədri, Finlandiyanın xarici işlər naziri İllka Kanervanın başçılığı altında nümayəndə heyəti Bakıya səfər etmişdir. Səfər zamanı AR Prezidenti, xarici işlər

naziri və digər yüksək səviyyəli rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirmişdir. Görüşlər zamanı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üzrə danışıqlar prosesi, Azərbaycanda demokratik inkişaf, 15 oktyabr AR-də prezident seçkiləri kimi məsələlər ətrafında müzakirələr aparılmışdır. İ.Kanerva həmçinin, Azərbaycandakı siyasi partiyaların rəhbərləri ilə də görüşmüşdür. O, ATƏT-in Bakı Ofisinin yeni binasının açılışında da iştirak etmişdir.

2008-ci il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar müzakirələr aparmaq məqsədilə 29-30 iyul tarixlərində ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin Xüsusi Elçisi Heyki Talvityenin Azərbaycana səfəri baş tutmuşdur.

2008-ci ilin 4-5 dekabr tarixlərində Helsinkidə ATƏT-in Nazirlər Şurasının 16-cı iclası keçirilmişdir. Azərbaycan xarici işlər nazirinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin və həmsədr ölkələrin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə ATƏT-in Nazirlər Şurasının toplantısı çərçivəsində Ermənistanın xarici işlər naziri ilə görüşü baş tutmuşdur. ATƏT-in Nazirlər Şurasının Helsinki görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin Birgə Bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

2009-cü il 1-2 iyul tarixlərində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar müzakirələr aparmaq məqsədilə ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədri, Yunanistanın Xarici işlər naziri Dora Bakoyannis Azərbaycana səfər etmiş və bir sıra dövlət rəsmiləri, o cümlədən AR-in Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanlı İcmasının İdarə Heyətinin üzvləri ilə görüşmüşdür.

2010-cu ilin 16-17 iyul tarixlərində Almatıda ATƏT-in Nazirlər Şurasının qeyri-formal iclası keçirilmişdir. Azərbaycan xarici işlər nazirinin ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin və həmsədr ölkələrin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə ATƏT-in Nazirlər Şurasının iclası çərçivəsində Ermənistanın xarici işlər naziri ilə görüşmüşdür. ATƏT-in Nazirlər Şurasının Almatıdakı qeyri-rəsmi görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin nümayəndə heyətlərinin başçıları birgə bəyanat vermişlər.

2010-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Astanada ATƏT-in Sammiti keçirilmiş və sözügedən tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti iştirak etmişdir. Sammit çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri, eləcə də, ATƏT-in Minsk Qrupuna həmsədr ölkələrin nümayəndə heyətləri başçılarının birgə bəyanatı qəbul edilmişdir. Bundan əlavə, Sammitin yekun Bəyannaməsində ATƏT məkanında həlli uzanan münaqişələrin beynəlxalq hüququn BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktında təsbit edilmiş norma və prinsipləri əsasında həllinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedevin 2008-2011-ci illərdə apardığı fəal vasitəçilik səyləri nəticəsində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya Prezidentlərinin iştirakı ilə 10 üçtərəfli görüş keçirildi. Əfsuslar olsun ki, 2011-ci ilin iyunun 24-də Kazanda keçirilməsi planlaşdırılan görüş zamanı Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan Prezidentləri tərəfindən "Madrid Prinsipləri"nin təsdiqlənməsi və münaqişə tərəflərinin hərtərəfli sülh sazişinin hazırlanması ətrafında danışıqlara başlaması gözlənilsə də, bu baş vermədi və görüş heç bir irəliləyiş əldə edilmədən yekunlaşdı.

ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri Bernar Fasye (Fransa), Robert Bradtke (ABŞ) və İqor Popov (Rusiya) həmçinin də ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Andjey Kaspşik 2011-ci il sentyabrın 29-da Varşavada Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, sonra isə Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan ilə görüşərək Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəlmiş gələcək addımları müzakirə ediblər.

2011-ci il oktyabrın 7-11-də Xorvatiyanın Dubrovnik şəhərində keçirilən ATƏT Parlament Assambleyasının payız sessiyasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirəyə çıxarılmışdır.

Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin təşəbbüsü ilə 2014-cü il avqustun 10-da Soçidə, ABŞ-ın dövlət katibi Con Kerrinin təşəbbüsü ilə sentyabrın 4-də Nyu-Portda (Uelsdə) və Fransa Prezidenti Fransua Ollandın təşəbbüsü ilə oktyabrın 27-də Parisdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın, eləcə də ATƏT MQ həmsədrlərinin iştirakı ilə üç görüş keçirildi. Bu görüşlər tərəflər arasında müəyyən müsbət dinamika əldə edilməsinə və təmas xəttində toqquşmaların sayının azalmasına səbəb oldu.

2016-cı ilin 2-5 aprel tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən növbəti silahlı təxribat nəticəsində Azərbaycan hərbiçiləri ilə yanaşı 6 mülki şəxs həlak oldu və 20-dən çox vətəndaş xəsarət aldı. 600-dən çox evə ziyan dəydi, 100-dən çox ev isə tamamilə dağıldı. Bu təxribata cavab olaraq Azərbaycan silahlı qüvvələrinin uğurlu əks-hücumu düşmənin geri çəkilməsinə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş bir sıra strateji yüksəkliklərin alınmasına səbəb oldu.

Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə 2016-cı il aprelin 5-də tərəflər arasında atəşkəs razılaşması əldə edildikdən sonra danışıqlar prosesində bir canlanma yarandı. ATƏT MQ həmsədrləri Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri İlham Əliyev və Serj Sarkisyanın Vyanada (may, 2016-cı il), Sankt-Peterburqda (iyun, 2016-cı il) və Cenevrədə (oktyabr, 2017-ci il) üç görüşünü təşkil etdilər. Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri Elmar Məmmədyanov və Edvard Nalbandyan arasında da 2017-ci il dekabrın 6-da Vyanada və 2018-ci ilin yanvarın 18-də Krakovda iki görüş keçirildi. Danışıqlar prosesinin bu mərhələsində Azərbaycan regionda sülh və sabitliyi təmin etmək üçün daha intensiv, substantiv və məntiqli danışıqların aparılmasına, eləcə də münaqişəni həll etmək üçün irəliləyişin əldə edilməsinə çalışırdı. Ermənistanın fəaliyyəti isə əsasən ATƏT-in monitorinq missiyasının genişləndirilməsinə və atəşkəs pozuntularının araşdırılmasına dair mexanizmin yaradılmasına yönəlmişdi.

2018-ci ilin apreldə Ermənistanda baş vermiş “məxməri inqilab” siyasi böhran və hakimiyyət dəyişikliyi ilə nəticələndi. Mayın 8-də Ermənistan parlamentinin xüsusi iclasında Nikol Paşinyanın Baş nazir seçildi. İlk olaraq, 2018-ci il sentyabrın 28-də Düşənbədə MDB dövlət başçılarının zirvə toplantısında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan arasında söhbət zamanı “müvafiq strukturlar arasında operativ əlaqə qurulması üçün mexanizmlərin yaradılması”na dair qərarın qəbul edilməsi danışıqlar prosesində müsbət addım kimi qiymətləndirilirdi.

2019-cu il martın 29-da Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları səviyyəsində Vyanada keçirilmiş ilk rəsmi görüşdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan münaqişənin həllinə dair bir sıra mühüm məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi apararaq, sülhün əldə edilməsi üçün müvafiq mühitin yaradılmasının və münaqişənin həll edilməsi üçün növbəti konkret və real addımların atılmasının əhəmiyyətini vurğuladılar.

2020-ci ilin fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyanın iştirakı ilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr keçirilmişdir¹. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında münaqişənin tarixi kökləri və onun beynəlxalq hüquq baxımından həlli yollarına toxunaraq, MQ həmsədrlərini Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu Ermənistanla aydın şəkildə izah etməyə, eləcə də Ermənistanın BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirməsi üçün ona ciddi beynəlxalq təzyiqli göstərməyə çağırmışdır.

2020-ci ilin 12-16 iyul tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələri artilleriya qurğularından istifadə etməklə Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində hücum cəhdi həyata keçirmiş, mülki əhali və mülki obyektləri hədəfə alaraq, hərbi təxribat törətmişdir. Azərbaycan ordusu bu təcavüz aktının qarşısını qətiyyətlə almışdır.

2020-ci ilin avqustun 23-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən daha bir hərbi təxribat Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Goranboy rayonu istiqamətində təmas xəttində baş vermişdir. Azərbaycan silahlı qüvvələrinin bölmələri tərəfindən görülmən qəti tədbirlər nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin diversiya-kəşfiyyat qrupunun təxribat cəhdlərinin qarşısı alınmış və qrupun rəhbəri zərərsizləşdirilmişdir.

2020-ci ilin sentyabrın 24-də BMT-nin Baş Məclisinin 75-ci sessiyasının ümumi müzakirələrində çıxış edən Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev bu təhlükəli vəziyyət haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti

---

¹ Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr keçirilib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi, 15 fevral 2020-ci il - <https://president.az/az/articles/view/35813>

məlumatlandıraraq, xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, “Ermənistan rəhbərliyinin düşməncəsinə verilən Azərbaycanofob bəyanatları və edilən təxribatlar Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdığını nümayiş etdirir. Biz BMT-ni və beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanı növbəti hərbi təcavüzdən çəkəndirməyə dəvət edirik. Təxribatların baş verməsinə və gərginliyin artmasına görə məsuliyyət tam şəkildə Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin üzərinə düşür”.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bu xəbərdarlığından bir neçə gün sonra, yəni 2020-ci ilin sentyabrın 27-də İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanması ilə yekunlaşmışdır. Çünki 1992-ci ildə bəri ATƏT-in mandatı altında davam edən danışıqlar prosesi heç bir nəticə vermir, təcavüzkar Ermənistanla qarşı sanksiyalar tətbiq edilmir, faktiki olaraq status-kvonun qorunub saxlanması çalışılırdı.

Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin və Azərbaycan Ordusunun 2020-ci ilin payızında əldə etdiyi böyük Zəfər 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin məntiqi sonluğuna çevrildi. Böyük Zəfərin əldə edilməsi ilə təxminən 30 il müddətində davam edən “Dağlıq Qarabağ” adlı süni bir münaqişəyə də son qoyuldu, Azərbaycan xalqı və dövləti beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Müharibənin bitməsindən bir qədər sonra, 2020-ci il dekabrın 12-də ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan olan həmsədr Stefan Viskontin, ABŞ-dan olan həmsədr Endrü Şofer, Rusiyanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Mixail Boçarnikov və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Anji Kaspşik müzakirələri davam etdirmək məqsədilə Bakıya gəldilər. Prezident İlham Əliyev onları qəbul qəbul edərkən bildirdi: “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli regionda vəziyyəti dəyişdirmişdir. Hazırda regionda tamamilə yeni vəziyyət mövcuddur. Azərbaycan 30 ilə yaxın davam edən münaqişəni həll etdi, buna güc yolu və siyasi vasitələrlə nail oldu. Mən həmsədr dövlətlərin başçılarından olan Prezident Putinin dedikləri ilə razılışıram ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi artıq tarixə qovuşub. Mən də həmin fikirdəyəm. Təəssüflər olsun ki, Minsk qrupu münaqişənin həllində heç bir rol oynamayıb. Halbuki bunu etmək üçün Minsk qrupu 28 il ərzində müvafiq mandata sahib idi. Mən son 17 il ərzində danışıqlarda iştirak etmişdim. Lakin müharibə zamanı dediyim kimi, Minsk qrupunun ideyalarla çıxış etmək və yaradıcı olmaq istiqamətində müəyyən fəaliyyəti olsa da, bunlar heç bir nəticə verməmişdir. Reallıq bundan ibarətdir.”

Lakin münaqişənin həll olunmasına baxmayaraq bəzi ermənipərəst dairələr reallıqla barışmaq istəmir, “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”nin tamamilə həll olunmadığını iddia edirlər. Bu cür qüvvələrə cavab olaraq Prezident İlham Əliyev 13 aprel 2021-ci ildə ADA Universitetində keçirilən “Cənubi Qafqaza yeni baxış: münaqişədən sonra inkişaf və əməkdaşlıq” adlı konfransdakı çıxışında bəyan edib: “Biz gözləyirik ki, ATƏT-in Minsk qrupu regionda dinc həyatın daha da nizamlanması üzrə öz təkliflərini təqdim edəcək. Hesab edirəm elə sahələr var ki, onlar orada münaqişədən sonrakı vəziyyətə təsir göstərməkdə rol oynaya bilərlər. Münaqişənin həllinə kömək edən qrup kimi yox, çünki münaqişə artıq həll olunub.”

2021-ci ilin 14-15 mart tarixlərində ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin Azərbaycana səfəri baş tutmuşdur. Səfər çərçivəsində keçirilmiş görüşlərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllindən sonra regionda yaranmış vəziyyət, münaqişədən sonrakı bərpa, yenidənqurma və yenidən inteqrasiya proseslərində ATƏT-in rolu, habelə Azərbaycan ilə ATƏT arasında praktiki əməkdaşlığın gücləndirilməsi ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

3) Avropa Şurası

Avropa Şurası ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin tarixi 1992-ci ildən başlayır. Bu dövrdə müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikamız dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə etibarlı əməkdaşlıq münasibətləri qurmağa cəhd göstərir və bu istiqamətdə müəyyən addımlar atırdı. 24 yanvar 1992-ci ildə Azərbaycan "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu verilməsi xahişi ilə Avropa Şurasına rəsmi müraciət etdi.

Lakin bu müraciət uzun müddət AŞ-nin diqqətindən kənarda qaldı. Burada beynəlxalq birliyin Azərbaycana münasibətdə ikili standartlara üstünlük verməsini qeyd etmək lazımdır. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində də özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Avropa Şurası bu münaqişəyə dair qəbul etdiyi ilk sənədlərdə qərəzli və ədalətsiz təhlillərə yol vermiş və problemin əsl mahiyyətini açıqlamağa cəhd göstərməmişdi.

1992-ci ilin fevralında Avropa Şurası Parlament Assambleyasının AŞ-yə üzv olmayan Avropa ölkələri ilə Əlaqələr Komitəsi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ilk bəyanatı qəbul etdi. Sənəddə Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsindən narahatlıq ifadə edilir və tərəflərə atəşi dayandırmaq, münaqişəni sülh yolu ilə aradan qaldırmaq tövsiyə olunurdu. Bu bəyanatda Ermənistanla münaqişə bölgəsinə BMT qüvvələrinin gətirilməsi xahişi də öz əksini tapmışdı.

Həmin ilin mart ayının 12-də Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi də münaqişə ilə bağlı bəyanat qəbul etdi. Bu sənəd də problemə obyektiv qiymət vermir və onun mahiyyətini açıqlamırdı. AŞ-nin Nazirlər Komitəsi mümkün qədər neytral mövqe nümayiş etdirməyə çalışmışdı. Sənəd münaqişənin zor yolu ilə həllinin qəti əleyhinə çıxır və bütün sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin gözlənilməsini tələb edirdi. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin gözlənilməsi bəyanatın yeganə müsbət məqamı olsa da, sənədin sonrakı hissələrində sərhədlərin dinc yolla və qarşılıqlı razılıq əsasında dəyişdirilməsinin mümkünlüyü öz əksini tapmışdı.

1993-cü ilin aprelində AŞ Nazirlər Komitəsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair daha bir bəyanat qəbul olundu. Bəyanata görə, AŞ Nazirlər Komitəsi BMT-nin bölgədə sülhün bərqərar edilməsinə dair tələblərini dəstəkləyir və döyüş əməliyyatlarının dayandırılmasına tərəfdar çıxırdı. AŞ Nazirlər Komitəsi Kəlbəcərdə hərbi əməliyyatların güclənməsindən narahatlığını ifadə etsə də, rayonun erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunması faktını göstərmirdi. Ən maraqlı məqamlardan biri isə bundan ibarət idi ki, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin qəbul etdiyi sənəddə Ermənistanın adı, ümumiyyətlə, çəkilmirdi, halbuki işğalçılıq əməliyyatları məhz bu ölkə tərəfindən həyata keçirilmişdi.

Avropa Şurasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə ədalətsiz mövqe tutmasını sübut edən daha bir hadisə 1994-cü ilin yanvarında baş verdi. Belə ki, qurumun AŞ üzvü olmayan Avropa dövlətləri ilə Əlaqələr Komitəsi Strasburqda münaqişənin həlli ilə bağlı görüş keçirilməsi barədə təşəbbüslə çıxış edərkən, danışıqlara Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin nümayəndələrini də dəvət etmişdi. Bu isə görüşün baş tutmamasına gətirib çıxardı və Azərbaycan tərəfi bu formatda keçiriləcək danışıqlara qatılmayacağını bəyanladı.

1994-cü ilin iyulunda Strasburqda Avropa Şurasının təşəbbüsü ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair danışıqlar keçirildi. Azərbaycan AŞ ilə əlaqələrin inkişafının zəruriliyini nəzərə alaraq bu danışıqlarda iştirak etdi. Görüşün nəticələrindən biri ondan ibarət oldu ki, AŞPA-nın quruma üzv olmayan Avropa dövlətləri ilə Əlaqələr Komitəsinin sədri Devid Atkinsonun rəhbərliyi ilə regiona nümayəndə heyətinin göndərilməsi qərara alındı. Noyabrın 14-də nümayəndə heyəti Azərbaycana səfərə gəldi. Bundan bir neçə gün əvvəl, noyabr ayının 10-da isə Avropa Şurası Parlament Assambleyası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair ilk qətnaməsini qəbul etdi.

"Dağlıq Qarabağda münaqişəyə dair" adlanan bu qətnamə problemə ədalətli qiymət vermir və onun mahiyyətini təhrif edirdi. Qətnamədə may ayının 12-də əldə olunmuş atəşkəsə riayət olunmasından razılıq ifadə edilir və sülh sazişinin yaxın vaxtlarda imzalanacağına böyük ümidlər olduğu bildirilirdi. Burada 20 mindən çox insanın həlak olması və bir milyon insanın qaçqın düşməsi faktı göstərilərsə də, qaçqınların azərbaycanlı olması və Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində öz torpaqlarını tərk etdiyi göstərilirdi. Qətnamədə hətta belə

bir bənd də öz əksini tapmışdı ki, AŞ PA Ermənistan və Azərbaycan müdafiə nazirlərinin və Dağlıq Qarabağ ordu komandanının atəşkəsi gözləmək öhdəliyini alqışlayır. Bu, bir tərəfdən Ermənistanın münaqişədə iştirakını təsdiqləyirdisə, digər tərəfdən Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimi ayrıca bir tərəf kimi təqdim edirdi.

1996-cı ilin 28 iyununda Azərbaycan Avropa Şurasına "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu aldı. Bu, artıq AŞ ilə münasibətlərin inkişafında növbəti mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə olunurdu. "Xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu Azərbaycanın tezliklə AŞ-yə tamhüquqlu üzv kimi qəbul olunacağına böyük inam yaratmışdı.

1997-ci ilin aprelinə AŞ PA Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair daha bir qətnamə qəbul etdi. "Zaqafqaziyada münaqişələrə dair" qətnamə Abxaziya və Dağlıq Qarabağdakı münaqişələrin həllinə AŞ-nin kömək göstərməsinin zəruriliyini vurğulayırdı. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın AŞ-yə üzv qəbul edilməsində bölgədəki münaqişələrin həlli istiqamətində səylərin də əsaslı rol oynaya biləcəyini göstərən bu sənəddə münaqişələrin həllinin sərhədlərin toxunulmazlığı, region xalqları üçün çoxmillətli sülhməramlı qüvvələr tərəfindən dəstəklənən təminatlı təhlükəsizlik, Abxaziyaya və Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusunun verilməsi, qaçqın və köçkünlərin geri qaytarılması prinsipləri əsasında mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu.

Sənədin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair bölməsində işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması Avropa Şurasının tövsiyəsi kimi öz əksini tapmışdı. Lakin qətnamənin mənfə cəhətlərindən biri bundan ibarət idi ki, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlıq Qarabağın birbaşa danışıqlar aparmasının zəruriliyi vurğulanırdı. Bu isə yenə də Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin müstəqil tərəf kimi tanınması mənasını verirdi və buna görə də həmin qətnamə də real səciyyə daşıyırdı.

2000-ci ilin 28 iyununda AŞ PA Azərbaycanın təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul olunması haqqında qərar qəbul etdi. 2001-ci il 17 yanvar AŞ Nazirlər Komitəsi də analoji addım ataraq bu qərarın hüquqi qüvvəyə minməsinə təmin etdi. Həmin ilin yanvar ayının 25-də Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunması mərasimi keçirildi və bununla da ölkəmizin Avropa ilə əlaqələrinin tarixində yeni mərhələ start götürmüş oldu.

AŞPA-da Azərbaycanı təmsil edən nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin təşəbbüskarlığı və diplomatik fəallığı nəticəsində elə ilk sessiyadan etibarən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair həqiqətləri özündə əks etdirən sənədlər yayılmağa başladı. Azərbaycanlı deputatlar AŞPA-nın müxtəlif dövlətlərdən olan üzvləri ilə yaxşı münasibətlər qurur, ölkəmizin qarşılaşdığı problemlər, əldə etdiyi nailiyyətlər, eləcə də torpaqlarımızın 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması, bir milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün kimi yaşaması barəsində ətraflı məlumatlar verirdilər.

2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan və Ermənistanın AŞ-yə tamhüquqlu üzv kimi qəbul olunduğu sessiyada İngiltərədən olan deputat Corc Teylor Azərbaycanda Dağlıq Qarabağda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən danışdı. O, burada insan hüquqlarının kobud şəkildə tapdalandığını, ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasət apardıqlarını bəyan etdi. C. Teylor qaçqınların və məcburi köçkünlərin ağır vəziyyətdə yaşadığına diqqəti cəkərək AŞ-nin bu sahədə ciddi addımlar atmasının zəruriliyini bildirdi. O, ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdə dağıdıcılıqla məşğul olduqlarını, buradakı mədəniyyət abidələrini, xidməti binaları, məktəbləri, xəstəxanaları məhv etdiklərini söylədi: "Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş genosidə siyasi qiymət verilməlidir", - deyərək bəyanatla çıxış edən C. Teylorun bu fikirləri ermənilərin ciddi etirazı ilə qarşılanırsa da, obyektiv həqiqətləri özündə əks etdirirdi. Bu ermənilərin AŞ PA-da qarşılaşdıqları ilk sürpriz idi.

Bundan sonra da Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin işğalçılıq siyasətinin beynəlxalq aləmdə ifşası istiqamətində mühüm işlər görə bildi. Məhz Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəallığı sayəsində AŞ Nazirlər Komitəsinin 108-ci sessiyasının rəsmi məlumatında Ermənistanın təcavüzkar siyasəti pislənilirdi. Həmin sənəddə aydın şəkildə qeyd olunurdu ki, Avropa Şurası ölkələrin ərazi bütövlüyü, suverenliyi, sərhədlərinin toxunulmazlığını dəstəkləyir. Ermənistan bu sənədə millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun da salınmasını istədi. Lakin heç kim bu təklifi dəstəkləmədi və rəsmi məlumat olduğu kimi qəbul edildi. Nəticədə 43 dövlətdən yalnız Ermənistan həmin sənədin əleyhinə çıxdı.

Bu, erməni deputatlarının ilk ciddi səhvi idi. Çünki ərazi bütövlüyünün dəstəklənməməsi, faktiki olaraq, beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalarına qarşı çıxmaq demək idi. Bir qədər sonra Azərbaycan nümayəndə heyəti bu vacib məqamdan istifadə edərək Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanınamaması faktı ilə bağlı AŞ-yə sorğu təqdim etdi.

2001-ci il aprelin 24-də Strasburqda AŞPA-nın sessiyasında "Avropanın iqtisadi və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizəsi" mövzusunda keçirilən müzakirələrdə Azərbaycan nümayəndə heyəti də fəal iştirak etdi. Bu müzakirələrdə nümayəndə heyətimizin rəhbəri cənab İlham Əliyev çıxış edərək ölkəmizi narahat edən məsələlərə toxundu: "Azərbaycan bu məsələdən, xüsusilə narahatdır. Çünki Avropada mütəşəkkil cinayətkarlığın mərkəzlərindən biri məhz bizim ərazidədir. "Dağlıq Qarabağ respublikası" deyilən ərazidə nəinki Azərbaycanın hakimiyyət orqanlarının bu cinayətkarlıqla mübarizəyə məsul olan beynəlxalq təsisatların da heç bir nəzarəti yoxdur. Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması ilə nəinki bir milyon azərbaycanlı qaçqın evsiz-eşiksiz qalıb, çoxsaylı şəhərlərimiz, kəndlərimiz, mədəniyyət abidələrimizin, əcdadlarımızın qəbirləri büsbütün dağıdılıb, bir sözlə, erməni işğalçıların zəbt etdikləri ərazidə bütün infrastruktur məhv edilib, həm də ermənilərin işğal etdikləri ərazidə mütəşəkkil cinayətkarlığın inkişafı üçün çox əlverişli şərait yaranmışdır". Daha sonra cənab İlham Əliyev Azərbaycanda yaranmış vəziyyətin ağırlığını göstərən faktları sadaladı:

1. "Dağlıq Qarabağ respublikası" deyilən ərazidən narkotik bitkilərin yetişdirilməsi və daşınması üçün istifadə edilir. Bu fakt ABŞ Dövlət Departamentinin narkotik maddələr üzərində beynəlxalq nəzarət strategiyasına dair 2000-ci il mart tarixli hesabatında öz əksini tapmışdır. Narkotiklərlə məşğul olan işbazlar və tiryək alverçiləri orada özlərini təhlükəsiz və çox rahat hiss edirlər. Onları "Dağlıq Qarabağ respublikası"nın bədnam rəhbərləri müdafiə edir. Həmin rəhbərlər narkotiklərin satışından gələn pulları Azərbaycanın işğal olunmuş ərazisini əldə saxlamaq və muzzdlulara haqq ödəmək üçün istifadə edirlər.

2. Yaxşı məlumdur ki, Rusiyanın keçmiş rəhbərləri özlərinin müvafiq strukturlarına Ermənistan qanunsuz yolla bir milyard dollarlıq silah ötürməyə icazə vermişdilər.

Həmin silahların çox hissəsi Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın işğal edilmiş digər ərazilərində yerləşdirilmişdir. Mən sual edirəm, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ bu silahları almaq üçün bu qədər pulu haradan tapdı? Bu regiondakı vəziyyəti bilən hər kəsə aydındır ki, Ermənistanda iqtisadi vəziyyət çox pisdir. Ermənistan əsas etibarilə xarici yardımlar hesabına yaşayır. Daimi iqtisadi tənəzzül ucbatından yüz minlərlə adam Ermənistanı tərk etmişdir.

Cavab aydındır. Ya onlar həmin silahları pulsuz alıblar - buna güman çox azdır - ya da narkotiklərin satışından əldə olunan pula alırlar.

3. Dağlıq Qarabağda mövcud olan qanunsuz iqtisadi fəaliyyət bu qondarma "respublikanı" "çirkli" pulların "yuyulması" əməliyyatları sahəsində məşhurlaşdırmışdır.

4. Ermənilər Dağlıq Qarabağın ərazisində silahlı birləşmələrə təlim keçirlər, bu birləşmələr terrorizmə qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq konvensiyaların nəzarətindən tamamilə kənardadır".

Bu məlumatları diqqətə çatdırdıqdan sonra Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri bütün Avropa strukturlarından erməni təcavüzkarlarının, işğalçıların torpaqlarımızdan çıxması, bir milyon azərbaycanlı qaçqının insani hüquqlarını pozmağa və torpaqlarımızdan öz cinayətkar əməllərindən ötrü istifadə etməyə son qoymaları üçün ciddi tədbirlər görməyi xahiş etdi.

Sessiya zamanı nümayəndə heyətimiz Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı girov və əsirlərin olması faktı ilə bağlı xüsusi sənədin layihəsini hazırlayaraq deputatlar arasında yaydı. Bu sənəddə torpaqlarımızın işğalı nəticəsində 4959 nəfərin itkin düşdüyü, onlardan 1092 nəfərinin 1992-2001-ci illər ərzində azad edildiyi və bu insanların 176 nəfərinin xəstə olduğu göstərilirdi.

Sənəddə qeyd olunurdu ki, Ermənistanda və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazisində 783 nəfər əsir saxlanılır, onlardan 18-i uşaq, 43-i qadın, 56 nəfəri qocadır. Layihədə Ermənistanın bu faktı inkar etdiyi də bildirilirdi və faktlarla göstərilirdi ki, əsirlikdə olanlar qul kimi işlədilir, daim təhqir olunur və işgəncələrə məruz qalırlar. Onlar normal qidalanmır, lazımi tibbi yardım almırlar.

Bu sənədə Macarıstan, Rusiya, Lüksemburq, İspaniya, Türkiyə, Niderland, Latviya, Litva, İsveç, Ukrayna və digər ölkələrdən olan bir çox deputatlar da imza atmışdılar və layihə AŞPA-nın sessiyasında iştirak edən dövlətlərin parlament nümayəndə heyətləri arasında yayılmışdır.

Bu sessiya ərəfəsində Fransa parlamenti və Senatı qondarma "erməni soyqırımı"nı tanıması barədə qərar çıxarmışdı. Bu fürsətdən istifadə etməyə çalışan erməni deputatları, Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistan parlamentini təmsil edən deputatlar "məzlum erməni millətinin Osmanlı imperiyası tərəfindən soyqırımına məruz qalmasına dair sənəd hazırlamışdılar. Aparılmış təbliğat nəticəsində bir neçə deputat bu sənədə imza atmışdı.

Buna cavab olaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti XIX əsrin əvvəlindən etibarən ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklər, indi isə ərazimizin 20 faizini işğal etmələri haqqında bəyannamə hazırlayaraq Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin deputatları arasında yaydı.

Həmin bəyannamədə bildirilirdi ki, ermənilər "böyük Ermənistan" yaratmaq iddiası ilə 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar həyata keçirmiş, 1918-ci ilin martında Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və başqa ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı qətlim törətmişlər.

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlanandan sonra yüz minlərlə azərbaycanlı yenidən öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunmuş, 1992-ci il fevral ayının 26-da Xocalı əhalisi ermənilər tərəfindən bütünlüklə məhv edilmiş, şəhər xarabazara çevrilmişdir.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bununla kifayətlənməyərək həm də geniş təbliğat aparmış və bunun nəticəsində ermənilərin heç bir əsası olmayan sənədinə imza atmış bir neçə deputat öz imzalarını geri götürmüşdü.

2001-ci ilin yay sessiyası da Azərbaycan nümayəndə heyətinin gərgin və səmərəli fəaliyyəti ilə yadda qaldı.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan Milli Məclisinin nümayəndə heyəti tərəfindən hazırlanmış və iyunun 26-da nümayəndə heyəti adından Nazirlər Komitəsinə ünvanlanmış "Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımalıdır" sərəlvhəli müraciət rəsmi sənəd kimi AŞPA-nın deputatları arasında yayıldı. Həmin sənəddə qeyd olunurdu ki, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin mayın 10-11-də keçirdiyi 108-ci sessiyasında Ermənistanın Xarici İşlər naziri Vardan Oskanyan sessiyada bildirmişdir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll edilməyincə Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaq niyyətində deyil və tanımayacaq. Bunu nəzərə alaraq nümayəndə heyəti Azərbaycanın və Ermənistanın Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olduğunu; ölkəmizin ərazi bütövlüyünün BMT, ATƏT, Avropa Şurası və bütün dünya dövlətləri tərəfindən tanındığını; Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin - Ermənistanın Avropa Şurasının üzvü olan başqa bir dövlətin - Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaq istəmədiyini; Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini Ermənistanın işğal etdiyini və bunun nəticəsində insan hüquqlarını kütləvi sürətdə pozduğunu nəzərə alaraq Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsindən Ermənistan Respublikasını beynəlxalq qanunların əsas prinsiplərindən biri olan dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsipinə hörmət etməyə və Ermənistan hərbi qüvvələrini Azərbaycan ərazisindən dərhal çıxarmağa çağırmağı xahiş edirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin hazırladığı daha iki mühüm sənəd iyunun 27-də rəsmi sənəd kimi AŞPA-nın deputatları arasında paylanmışdır. Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması və mənimsənilməsi barədə sənədi 18 deputat imzalamışdır. Bu sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikasına qarşı erməni təcavüzünün faciəvi nəticələrindən biri də odur ki, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməkdən əlavə, ermənilər ölkənin zəbt olunmuş bölgələrində Azərbaycanın milli-mənəvi irsini məhv edirlər.

Nümayəndə heyətinin yaydığı ikinci sənəd Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ekoloji tarazlığın Ermənistan tərəfindən pozulmasına aid idi. Həmin sənədə 16 deputat imza atmışdı.

2001-ci ilin sentyabrında AŞPA sədri Rassel Conston Bakıya gəldi. Səfər zamanı bir sıra əhəmiyyətli görüşlər keçirən R. Conston Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin keçirdiyi qanunsuz "seçkilər" də münasibətini bildirdi. Ö, AŞ-nin bu seçkiləri tanımadığını və DQ-nin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu

bəyan etdi. AŞPA sədri Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi faktını da öz çıxışlarında dəfələrlə təsdiqlədi.

AŞPA-nın sentyabrda keçirilən payız sessiyasında Azərbaycan tərəfi iki sənəd təqdim etdi. Birinci sənəd Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin AŞPA-da müzakirəsi ilə bağlı olmuşdu. Hazırlanmış layihədə Azərbaycan torpaqlarının işğalı, bir milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşaması, Ermənistanın regionda sülhə və sabitliyə təhlükə yaradan siyasət yürütməsi və digər mühüm faktlar öz əksini tapmışdı. Azərbaycan nümayəndə heyətinin hazırladığı bu sənəd AŞPA-da 30-a qədər ölkəni təmsil edən 50 deputat tərəfindən imzalanmışdı. Layihədə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğal olunduğu qeyd edilirdi. Bu sənəd AŞPA-da yayıldı və təşkilatın rəsmi sənədləri sırasına salındı.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin hazırladığı ikinci sənəd isə "Avropada təhsilin gələcək inkişafı kontekstində Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin təhsil hüquqları" adlanırdı. Bu sənəddə Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz yurd-yuvalarından didərgin düşməsi nəticəsində yaranmış vəziyyət haqqında geniş məlumat verilir. Minlərlə uşağın təhsil almaq hüququnun Ermənistan tərəfindən kobud şəkildə pozulduğunu qeyd edən Azərbaycan nümayəndələri AŞ-nin nüfuzlu beynəlxalq təşkilat kimi bu mühüm problemi diqqət mərkəzində saxlamasının zəruriliyini ifadə etmişdilər. Qeyd edək ki, bu sənəd də kifayət qədər geniş rezonans doğurdu və Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin nəticələrinin beynəlxalq ictimaiyyətə açıqlanması istiqamətində mühüm addım kimi yadda qaldı.

Erməni deputatları bu dəfə də Azərbaycan nümayəndə heyətinin gözlənilməz addımı ilə qarşılaşdılar və əsas diqqətlərini sənəddə əksini tapmış faktların təkzib edilməsinə ayırmalı oldular. Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəallığı hər dəfə erməniləri çıxılmaz vəziyyətə salaraq münaqişə barəsində dünyada obyektiv təsəvvür formalaşmasına xidmət etməklə yanaşı, qarşı tərəfin də əks-təbliğət aparmasına imkan vermirdi. Çünki hər sessiyada azərbaycanlı deputatlar yeni sənədlər təqdim edirdi ki, bu da AŞPA-da böyük rezonans yaradır və həm Ermənistana qarşı münasibətin pisləşməsinə, həm də erməni deputatlarının Azərbaycana qarşı addımlarının qarşısının alınmasına gətirib çıxarırdı.

Azərbaycan nümayəndə heyəti AŞ Nazirlər Komitəsinin 108-ci sessiyasında ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipinin əleyhinə çıxmış Ermənistanla bağlı sorğu göndərmişdi. Bu sorğuda Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanınamamasının AŞPA-nın və ümumiyyətlə, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi qeyd olunurdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti bu məsələyə dair AŞPA-nın rəsmi mövqeyini öyrənmək istəyirdi. Bu sorğu əsasında müzakirə aparıldı və Nazirlər Komitəsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipini tanıdığını rəsmən elan edərək Ermənistanı da bu sənədə imza atmağa dəvət etdi. Nəticədə Ermənistan bu məsələdə mövqeyini dəyişdi və sənədə imza atmağa məcbur oldu.

AŞPA-nın sentyabrın 25-də keçirilmiş iclasında beynəlxalq terrorizm məsələsi ətrafında müzakirələr aparıldı. Ayrı-ayrı ölkələri təmsil edən deputatlar çıxış edərək terrorizmin genişlənməsini pisləmiş və onun bəşəriyyətin ümumi bəlasına çevrilməsindən narahatlıqlarını bildirmişdilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Milli Məclisin deputatı İlham Əliyev isə çıxış edərək Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi terror aktlarına da diqqəti cərkək bildirdi ki, Azərbaycan terrorizmdən çox əziyyət çəkmişdir. "Ermənistanın təcavüzü başlandıqdan erməni terrorçu qrupları tərəfindən Azərbaycana qarşı 32 terror aktı törədilmişdir. Bu terror aktları nəticəsində Azərbaycanda 2 min adam yaralanmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı terror aktları qatarlarda, avtobuslarda, gəmilərdə, metro qatarlarında törədilmişdir. Erməni terrorçularının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi terror aktları Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana genişmiqyaslı təcavüzünün əsas elementlərindən biridir. Bu terrorizmin nəticəsi kimi on minlərlə azərbaycanlı öldürülmüş, bir milyon adam qaçqın vəziyyətinə düşmüş, Azərbaycan ərazisinin 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. Erməni terrorçu təşkilatı ASALA Ermənistanın Azərbaycana qarşı son 13 ildə həyata keçirdiyi terror və soyqırımı siyasətində çox fəal rol oynamışdır. Hazırda qondarma "Dağlıq Qarabağ respublikası"nın ərazisi və eləcə də Azərbaycanın işğal olunmuş digər rayonları tam nəzarətsiz ərazilərdir. Qanunsuzluq hökm sürən bu ərazilərdə erməni rəsmiləri təkcə Ermənistandan deyil, digər ölkələrdən gələn terrorçuların da hazırlanması üçün

düşərgələr yaradıblar. Dağlıq Qarabağın ərazisi narkotik maddələrin daşınması üçün istifadə olunur və narkotiklərin istehsalından, daşınmasından əldə edilən külli miqdarda pul terror məqsədləri üçün xərclənir".

2002-ci ilin aprelinde AŞPA-nın yaz sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti fəal surətdə iştirak edərək bir sıra məsələlərlə bağlı mühüm sənədlərin yayılmasına nail oldu. Həmin sənədlərdən biri "Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində nüvə texnologiyaları və nüvə tullantıları haqqında" adlanırdı. Bu sənəddə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə nüvə tullantılarının basdırılması və burada nüvə texnologiyalarının saxlanması barədə faktlar öz əksini tapmışdı. 80 deputatın və 30 dövlətin imzaladığı sənəd AŞPA-nın rəsmi sənədləri sırasına daxil edildi. Sənəddə öz əksini tapmış faktları Ermənistan nümayəndə heyətinin üzvləri təkzib etməyə çalışsalar da, inandırıcı arqumentlər təqdim edə bilmədilər. Digər tərəfdən, azərbaycanlı deputatlar da AŞPA-nın üzvləri ilə fəal əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa müvəffəq olduqlarından artıq Ermənistan Assambleyada təklənmiş vəziyyətə düşmüşdü və bu ölkəni təmsil edənlər Azərbaycan nümayəndə heyətinin addımlarına qarşı adekvat tədbirlər görə bilmirdilər.

"AŞ-ya üzv olan dövlətlərdə beynəlxalq prinsip və qaydalara riayət olunması haqqında" 20 ölkəni təmsil edən 40-dan çox deputatın imzaladığı daha bir sənəddə isə Ermənistanın işğalçılıq əməllərinin regionda təhlükəsizlik üçün problem yaratdığı və AŞ üzvü olan ölkələrin qəbul etdiyi beynəlxalq hüquq normaları ilə bir araya sığmadığı qeyd olunurdu. Bu sənəd də AŞPA-nın əksər üzvləri tərəfindən dəstəklənmişdi.

2002-ci il iyunun 27-də AŞPA-nın Miqrasiya, qaçqınlar və demografiya komissiyasının sədri Rutqabi Vermot-Manqold "Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanda qaçqınların vəziyyəti" mövzusunda məruzə ilə çıxış etdi. O öz nitqində Azərbaycanda 900 min, Ermənistanda 150 min qaçqın olduğunu, Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğal edildiyini dedi. Məruzədə R. Vermot- Manqold azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin sayını dəqiq göstərməmişdi. Çünki rəsmi statistikada qaçqın və köçkünlərin sayı bir milyondan çox göstərildiyi halda, onun çıxışında bu rəqəmin 900 min civarında olduğu qeyd edilirdi. Bununla belə, bu çıxış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl səbəbləri barədə müəyyən qədər obyektiv təsəvvür yaradır və həqiqətin avropalı deputatın dilindən səslənməsi faktların obyektiv olduğuna daha böyük inam yaradırdı. Rutqabi Vermot-Manqold on minlərlə Axıska türkünün də Azərbaycanda məskunlaşdığını bildirdi. Qaçqınların çox ağır şəraitdə yaşadığını qeyd edən deputat onların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bütün beynəlxalq təşkilatların humanitar yardım göstərməsinin zəruriliyini vurğuladı. Sessiyada Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyev də geniş çıxış edərək qaçqınların vəziyyətinin ağır, Azərbaycanda hər 8 nəfərdən birinin qaçqın olduğuna diqqəti çəkdi. O, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətinə beynəlxalq ictimaiyyətin göz yummamalı olduğunu və bu məsələyə konkret münasibət bildirilməsinin vacibliyini önə çəkdi. Ermənistandan, işğal olunmuş ərazilərimizdən və Özbəkistandan gəlmiş qaçqın və məcburi köçkünlərə Azərbaycanda dövlət tərəfindən böyük qayğı göstərildiyini, bununla belə, onların sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün dünya ictimaiyyətinin köməyinə ehtiyac olduğunu vurğulayan İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ədalətli münasibət bildirilməsinin zəruriliyini bir daha vurğuladı: "Nə vaxta kimi Avropa belə bir fakta göz yumacaq ki, Avropa Şurasının bir üzvü olan Ermənistan başqa bir üzvün - Azərbaycanın ərazilərinin 20 faizini işğal altında saxlayır?" - deyərək bildirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin bu çıxışı sessiyada böyük rezonans doğurdu və problemə obyektiv şəkildə münasibət bildirməyin vaxtının çatdığını ortaya qoydu. Məhz bu çıxış AŞPA deputatlarını münaqişənin nəticələri barədə təşkilatın ədalətli mövqe tutmasının vacib olduğuna inandırmışdı. Görünür elə bunun nəticəsi idi ki, həmin sessiyada Terri Devis AŞPA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə məruzəçisi təyin edildi. Qeyd edək ki, ermənilər Azərbaycan və Ermənistanın AŞ-ya üzv qəbul olunmasından sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə məruzəçinin təyin olunmasına həmişə etiraz edir və bu ideyanın həyata keçirilməsinə mane olmağa çalışırdılar. Lakin Azərbaycan nümayəndə heyətinin prinsipial mövqeyi və cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılmış ardıcıl diplomatik mübarizə sayəsində bu təklif AŞPA üzvləri tərəfindən dəstəkləndi.

2002-ci ilin sentyabrında keçirilən payız sessiyasında Azərbaycan və Ermənistanın AŞ qarşısında götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəziyyəti müzakirə olundu. Azərbaycanın təkidi ilə Ermənistan barədə qətnəməyə Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması, qaçqınlar və məcburi köçkünlərin bu işğal nəticəsində öz torpaqlarından didərgin düşməsi və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl

səbəbləri barədə düzəlişlər edildi. Bu məsələlər Azərbaycana aid qətnamədə də öz əksini tapdı. Ermənilər ciddi müqavimət göstərsələr də, qətnamənin mətninə Azərbaycan tərəfinin təklif etdiyi düzəliş və əlavələrin aradan qaldırılmasına nail ola bilmədilər.

2003-cü il yanvarın 27-də isə Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyev AŞPA-nın sədr müavini və büro üzvü vəzifələrinə seçildi. Bu, ölkəmizin AŞ ilə əlaqələrinin kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini və nümayəndə heyətimizə cənab İlham Əliyevə böyük etimadın mövcud olduğunu təsdiqləyən çox mühüm bir hadisə idi. Bu mühüm hadisə cənab İlham Əliyevin beynəlxalq aləmdə nüfuzlu siyasi xadim kimi tanındığını, onun fəaliyyətinin dünyanın ən qüdrətli dövlətləri tərəfindən diqqətlə izləndiyini sübuta yetirən çoxsaylı faktlardan biri idi.

AŞPA sədrinin müavini və büro üzvü kimi fəaliyyətə başlayan cənab İlham Əliyevin bu vəzifədəki ilk addımı da Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin nəticələrinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasından ibarət oldu. Cənab İlham Əliyev Parlament Assambleyasının 2003-cü il yaz sessiyasında deputat Əli Abbasovun "Cənubi Qafqazda mədəniyyətin vəziyyəti" mövzusunda məruzəsinə dair çıxışında Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Azərbaycana aid külli miqdarda mədəniyyət abidələrinin dağıdılması haqqında faktlara toxunaraq bu sənəddə əksini tapmış statistik göstəricilərin real həyat həqiqətlərinə əsaslandığını inandırıcı dəlillər əsasında sübut etmişdir. Nəticədə erməni deputatlarının işğal faktını sənəddən çıxarılması ilə bağlı təklifi rədd olundu.

Həmin sessiyada AŞPA-nın bürosunda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə edildi. Müzakirələr zamanı Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasət yürütməsi qəti şəkildə pisləndi və bunun bütün beynəlxalq hüquq normalarına zidd olduğu bəyanlandı. Bu, Ermənistanın işğalçı dövlət olmasının və Azərbaycan ərazilərini qəsb etməsinin AŞPA tərəfindən təsdiqləndiyini sübut edən növbəti fakt idi.

2003-cü ilin yay sessiyası zamanı "Avropada muxtar vilayətlərin müsbət təcrübəsi" mövzusunda müzakirələr aparıldı. AŞPA sədrinin müavini və büro üzvü, Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri cənab İlham Əliyevin təklifi ilə muxtar vilayətlərin ərazi bütövlüyünü pozmaq səlahiyyətlərinə malik olmadığı barədə müddəa sənədə əlavə edildi. Ermənilər bu təklifə qarşı ciddi müqavimət göstərdilər və belə bir maddənin sənədə daxil edilməsinə lüzum olmadığına AŞPA deputatlarını inandırmaq üçün müxtəlif arqumentlər gətirdilər. Lakin cənab İlham Əliyevin qətiyyətli, eyni zamanda məntiqli çıxışları ermənilərin təklifinin keçməsinə imkan vermədi. Nəticədə sənədə "muxtariyyət verilməsi dövlətin özünün suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə əsaslanmalıdır" cümləsi əlavə edildi. Bu, faktiki olaraq, Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin müstəqillik tələblərinin qarşısına sədd çəkən çox mühüm bir addım idi. Çünki artıq belə bir maddənin AŞPA sənədlərində öz əksini tapması Dağlıq Qarabağdakı rejimin müstəqillik tələblərinin hüquqi cəhətdən əsassız olduğunu göstərirdi.

Cənab İlham Əliyevin nümayəndə heyətimizə rəhbərlik etdiyi dövrdə AŞPA-da Azərbaycan həqiqətlərini özündə ehtiva edən 30-a yaxın sənəd hazırlanmış və təşkilatın rəsmi sənədləri kimi yayılmışdır.

2005-ci il yanvarın 25-də qəbul etdiyi 1416 sayılı qətnamə isə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində atılan mühüm addımlardandır. Qətnamədə qeyd olunurdu: "Parlament Assambleyası silahlı əməliyyatların başlamasından on ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişənin həll olunmamış qalmasından təəssüflənir. Yüz minlərlə insan hələ də köç-kündür və acınacaqlı şəraitdə yaşayır. Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də Erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər."

2008-ci ilin iyun ayında keçirilmiş AŞPA-nın yay sessiyası çərçivəsində, iyunun 25-də, həm-məruzəçilər Andres Herkel və Yevgeniya Jivkova tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycanda demokratik təsisatların fəaliyyəti" adlı məruzə və qətnamə layihəsi müzakirə olunmuşdur və müvafiq düzəlişlərlə 1614 (2008) sayılı Qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə xüsusilə diqqəti çəkən məqam, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aid hissələrin ölkəmizin maraqlarına uyğun olmasıdır. Belə ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmayana qədər, davamlı demokratik inkişafın çox çətinliklə gedəcəyini vurğulayan Qətnamədə, BMT Baş Assambleyasının 2008-ci il martın 14-də qəbul etdiyi "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" barədə Qətnaməyə istinad edilir hansı ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinə hörmət

etdiyini vurğulayır və erməni qüvvələrinin dərhal işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasını tələb edirdi.

AŞPA Bürosunun 2011-ci il yanvarın 28-də keçirilmiş iclasında AŞPA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə ad-hoc Komitəsinin fəaliyyətinin bərpasına dair qərar qəbul edilmişdir. Ermənistanın AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin Komitənin fəaliyyətinin davam etdirilməsinə qarşı yönəlmiş səylərinə baxmayaraq, qurumun yaradılmasına dair qərar AŞPA Bürosu tərəfindən yekdilliklə (Ermənistan nümayəndə heyəti istisna olmaqla) qəbul edilmişdir.

2014-cü ilin iyun ayının 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yay sessiyasında nitq söyləmiş, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münaqişəyə dair BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının, Avropa Parlamentinin, ATƏT-in qəbul etdiyi bir sıra mühüm qərar və qətnamələrdən heç birinin icra olunmadığını, nüfuzlu beynəlxalq təsisatlar tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrin həyata keçirilməsi mexanizminin olmadığını, həmin mexanizmin yaradılmasının zəruriliyini vurğulamışdır.

26 yanvar 2016-cı il tarixində AŞPA-nın plenar iclasında Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri ilə bağlı iki hesabat müzakirə edilmişdir:

1. AŞPA-nın Siyasi məsələlər komitəsi tərəfindən britaniyalı parlamentar Robert Valterin hazırladığı “Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın işğal olunmuş digər ərazilərində zorakılıq hallarının artması”;

2. Sosial məsələlər komitəsi adından Bosniya və Herseqovinadan olanı parlamentar Militsa Markoviçin hazırladığı “Azərbaycanın cəbhəboyu rayonlarının sakinlərinin qəsdən içməli sudan məhrum edilməsi”.

1- ci sənəd 66 lehinə, 70 əleyhinə və 45 bitərəf olmaqla qəbul edilməmiş, 2- ci sənəd isə 98 lehinə, 71 əleyhinə və 40 bitərəf olmaqla qəbul edilmişdir.

“Azərbaycanın cəbhəboyu rayonlarının sakinlərinin qəsdən içməli sudan məhrum edilməsi” adlı məruzədə ən əsas məqam ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf raronlarının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal edildiyi birənəli olaraq Assambleya tərəfindən pislənilirdi. Məruzədə həmçinin aparılmış araşdırmaların nəticələri əks etdirilmiş Sərsəng su anbarının işğal altında saxlanması ilə 400 minə yaxın insan üçün həyatın mümkünə edilədiyi, təsərrüfatların məhv edilədiyi, sosial durumun kəskin surətdə pisləşədiyi, əhalinin yayda susuzluqdan əziyyət çəkədiyi bildirilədi.

Zaman göstərdi ki, beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən də Avropa Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini ədalətlə həll etmək niyyətləri yoxdur və qəbul edilmiş qərarlar yalnız kağız üzərində qalır. Ona görə də Azərbaycan özü bu problemi 2020-ci ilin payızında hərbi yolla həll etdi.

4) Avropa İttifaqı

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın tarixi 1993-cü ildən başlanır. Məhz həmin ilin fevral ayında bu beynəlxalq təşkilatla ölkəmiz arasında əlaqələr qurulub. 1993-cü ilin aprel ayının 7-də Avropa İttifaqı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bəyanatla çıxış etmişdir. Həmin bəyanatda təşkilata üzv ölkələr münaqişənin dərinləşməsindən narahatlıq keçirdiklərini, Kəlbəcər və Füzuli rayonlarında əməliyyatların genişlənməsindən təəssüfləndiklərini ifadə etmişdilər. Lakin bu bəyanatda Ermənistanın respublikamızın ərazilərini işğal etməsi faktına dair heç bir konkret münasibət ifadə olunmur və münaqişənin əsl səbəbləri barədə fikir bildirilmirdi. Avropa İttifaqı məsələyə daha çox neytral mövqedən yanaşmağa və təcavüzkarın kim olduğunu etiraf etməməyə çalışırdı.

Həmin ilin sentyabr ayında Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin cəbhə bölgəsində yeni əməliyyatlar keçirilməsi qurumu daha bir bəyanatla çıxış etməyə məcbur etdi. Bu sənəddə ermənilərin Azərbaycana qarşı hərbi hücumları pislənir və qaçqınların sayının həddən artıq çoxalmasından narahatlıq ifadə olunurdu. Avropa İttifaqı ATƏM-in Minsk qrupunun bölgədə sülhün əldə edilməsi istiqamətində söylərini də dəstəkləyir və tərəfləri bu prosesin həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmağa çağırırdı. Təşkilat BMT qətnamələrinə hörmət göstərilməsini hər iki tərəfdən tələbedir və Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarından qoşunların çıxarılmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Bundan başqa, bəyanatda Ermənistandan Azərbaycan ərazilərinə hücum edən yerli erməni qüvvələrinə yardım göstərməmək də tələb olunurdu.

Lakin bu sənəddə qüsurlu məqamlar çox idi. Çünki Azərbaycanda hərbi əməliyyatları yerli ermənilər deyil, Ermənistan ordusu həyata keçirirdi.

1993-cü ilin 9 noyabrında Avropa İttifaqı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair növbəti bəyanatını qəbul etdi və bu sənəd də əvvəlkilərdən fərqlənmədi. Təşkilat toqquşmaların güclənməsindən narahatlıq keçirdiyini və qaçqınların sayının artmasının bölgədə gərginliyin çoxalmasına gətirib çıxaracağını vurğulayırdı. "Avropa Birliyi 1993-cü il oktyabrın 24-də Dağlıq Qarabağ bölgəsində atəşkəs haqqında sazişin pozulmasını pisləyir və bu yaxınlarda işğal olunmuş ərazilərdən bütün qüvvələri çıxarmağa çağırır. Avropa İttifaqı ATƏM- in prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə əhəmiyyət verdiyini təsdiqləyir. Avropa İttifaqı silahlı toqquşmalardan qaçmaqla canını qurtaran on minlərlə mülki şəxsin taleyindən, xüsusilə narahatdır. Həmin qaçqınların qəbulu və müdafiə edilməsi beynəlxalq birliyin üstün vəzifələrindən olmalıdır. Bundan əlavə, bu qaçqınların olması münaqişənin beynəlxalq miqyas alması təhlükəsini artırır və bütün regionun sabitliyi üçün qorxu törədir. Avropa İttifaqı zərər çəkmiş əhaliyə bundan sonra da humanitar yardım göstərəcəkdir. Bununla əlaqədar o, regionun bütün dövlətlərini yardımın çatdırılmasına kömək etməyə çağırır", - deyərək sənəddə bildirilir.

Avropa İttifaqının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyini ifadə edən ən əsas hadisələrdən biri 2003-cü ildə baş verdi. Təşkilat münaqişənin həlli üçün kommunikasiya xətlərinin açılması müqabilində Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından 5-nin geri qaytarılmasını təklif etdi..

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ildə Belçikaya işgüzar səfəri zamanı Avropa Komissiyasının sədri Roman Prodi ilə görüşündə ölkəmizlə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi və təşkilatın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə təkan verməsinin mümkünlüyü ilə bağlı müzakirələr aparılmışdı. Görüşün ümumi yekunu isə ondan ibarət olmuşdu ki, Avropa İttifaqı Ermənistanla Azərbaycan arasında beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərini nəzərə alan sülh əldə edilməsində maraqlıdır və bunun üçün konkret addımlar atmağa hazırdır. Azərbaycan Prezidentinin Avropa Birliyi Şurasının Baş katibi Xavyer Solana ilə keçirilən görüşündə də bu mövzuya geniş toxunulmuşdu.

Azərbaycan 2009-cu ildən Avropa İttifaqı ilə Şərq Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində ikitərəfli və coxtərəfli formatda əməkdaşlıq edir.

2011-ci il sentyabrın 30-da Polşanın paytaxtı Varşavada Avropa İttifaqının "Şərq tərəfdaşlığı" sammiti keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sammitdə iştirak etmişdir. Sammitdə Avropa İttifaqının "Şərq tərəfdaşlığı" sammitində birgə bəyannamə qəbul edilmişdir. Varşava sammitində

Avropa İttifaqı təmsilçiləri bəyan ediblər ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün yeganə format ATƏT-in Minsk Qrupudur. Lakin Avropa İttifaqı da də bu münaqişənin həlli üçün öz köməyini göstərməyə hazırdır. Sammit çərçivəsində Avropa İttifaqının xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə Ali komissarı Ketrin Eşton Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri ilə ayrı-ayrılıqda görüşmüşdü. Sammitin yekun bəyannaməsinə Cənubi Qafqaz regionundakı münaqişələrin dinc yolla nizamlanmasının vacibliyinə dair müddəə daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqının proqramlarında iştirakının ümumi prinsipləri haqqında çərçivə sazişi üzrə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin Protokolu 14 iyun 2014-cü il tarixində Bakıda imzalanmışdır.

2017-ci il noyabrın 24-də Brüsseldə keçirilən Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Zirvə görüşündə qəbul edilən birgə bəyannamədə Avropa İttifaqı bütün tərəfdaşların ərazi bütövlüyünü, suverenliyini və müstəqilliyini dəstəklədiyini bəyan etmişdir.

2018-ci ildə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında paraflanmış “Tərəfdaşlıq Prioritetləri” sənədində də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi, suverenliyi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına dəstək ifadə olunmuşdu

2020-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycan Prezidenti Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsini qəbul edərkən bir daha qeyd etdi ki, Azərbaycan tərəfinin kəşfiyyat məlumatları göstərir ki, Ermənistanda Azərbaycana qarşı çox ciddi hərbi hazırlıqlar gedir, onların hərbi qüvvələri təmas xəttində, dövlət sərhədində cəmləşir: “Əgər onlar bizə hücum etsələr, peşman olacaqlar. Mən, sadəcə olaraq, sizin bunu bilməyinizi və bu mesajı Avropa Komissiyasına çatdırmağınızı və Avropa Komissiyasının təcavüzkarın yeni təxribatlarını dayandırmaq üçün nə edə biləcəyini görmək istəyirəm”. Lakin təəssüf ki, Ermənistanın ardıcıl təxribatları və yeni müharibə planlarına son qoyulması üçün dünya birliyi tərəfindən heç bir praktiki addım atılmadı. Bundan daha da ürəklənən Ermənistan 2020-ci il sentyabrın 27-də bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Ordusunun mövqelərinə doğru hücumu keçdi, ağır artilleriyadan istifadə edərək yaşayış məntəqələrinə şiddətli atəş zərbələri endirdi.

Ermənistanın növbəti hərbi təcavüz cəhdinə cavab olaraq Azərbaycan Ordusu əks-həmlə əməliyyatına başladı və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Ermənistan ordusunu məhv etməyə, onu diz çökdürməyə, işğal altında olan əraziləri azad etməyə nail oldu.

Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel ilk dəfə 2021-ci ilin iyulunda Bakıya səfər edib. Bu, İttifaqın Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyinə hörmətlə yanaması, əməkdaşlığın yeni şəraitdə də davam etdirilməsinin göstəricisi idi.

2022-ci il martın 30-da Avropa İttifaqının vasitəçiliyi ilə Brüsseldə Ermənistan və Azərbaycanın yüksək səviyyəli nümayəndələrinin görüşü keçirilib.

2022-ci il aprelin 6-da və mayın 22-də Brüsseldə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan ilə görüşü olub. Görüş zamanı Ermənistan və Azərbaycan arasında ikitərəfli sərhədin delimitasiyası, sərhəd xətti boyunca və onun yaxınlığında stabil təhlükəsizlik vəziyyətini təmin etmək haqqında razılığa gəlinib.

5) İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı

2011-ci ilin iyun ayınadək İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) adlanan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) 1969-cu ildə müsəlman ölkələri dövlət və hökumət başçılarının Mərakeşin Rabat şəhərində keçirilən Konfransında yaradılmışdır.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanın Azərbaycana təcavüz faktını tanıyan ilk beynəlxalq qurum olmuşdur. İƏT hazırkı dövrdə 57 müsəlman dövlətini özündə birləşdirir. Təşkilatın zirvə görüşlərində daim Dağlıq Qarabağ problemi diqqət mərkəzində saxlanılmış və bu barədə kifayət qədər aydın, beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasını tələb edən bəyanatlar qəbul edilmişdir. Təşkilatın 1993-cü ildə Kəraçidə (Pakistan) keçirilmiş xarici işlər nazirlərinin 21-ci konfransında ilk dəfə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hücumları və respublikamızın torpaqlarını işğal etməsi qətiyyətlə pislənilir. Sənəddə Ermənistanın təcavüzkar hərbi əməliyyatlara rəvac verməsi nəticəsində Azərbaycanda humanitar vəziyyətin dözülməz həddə çatması, Ermənistanın davranışının beynəlxalq sülh üçün təhlükə yaratması, bu dövlətin silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmasının zəruriliyi bildirilirdi. Bundan başqa, qətnamədə münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsipləri əsasında, tanınmış sərhədlərin dəyişdirilməməsi şərti ilə sülh yolu ilə həlli tövsiyə olunurdu. "İKT Bəyannaməsinin prinsipləri və məqsədlərindən çıxış edərək, Qarabağ məsələsi barəsində Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin kəskinləşməsi ilə əlaqədar dərindən narahat olaraq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı son hücumunu və Azərbaycan ərazisinin işğalını qətiyyətlə pisləyərək, Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində humanitar problemlərin dözülməz vəziyyətindən təsirlənərək, İƏT xarici işlər nazirlərinin 1992-ci ildə İstanbulda keçirilmiş V fəvqəladə iclasının prinsiplərini yada salaraq, həmçinin İƏT xarici işlər nazirlərinin BMT qərargahında keçirilmiş əlaqələndirmə iclasının son rəsmi məlumatının müvafiq bəndlərini yada salaraq, qonşu ölkələrin və regional dövlətlərin, xüsusilə İran və Türkiyənin Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində göstərdiyi cəhdləri nəzərə alaraq, ermənilərin son təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratdığını dərk edərək, bu eyni hücumun ATƏM çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsir göstərə biləcəyindən xəbərdar olaraq, Baş katibin bu məsələ üzrə məruzəsini yüksək qiymətləndirərək:

1. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;
2. Erməni qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən təcili çıxarılmasına, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bəsləməyi Ermənistandan ciddi surətdə tələb edir;
3. Qarabağ məsələsinə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır", - deyərək sənəddə qeyd edilir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin öz ölkəsini və xalqını müdafiə etmək cəhdlərini də dəstəklədiyini bəyanlayırdı. Məcburi köçkünlərin öz yerlərinə qaytarılması üçün müvafiq tədbirlər görülməsinin zəruriliyini ifadə edən bu sənəddə İslam İnkişaf Bankından və digər islam təsisatlarından Azərbaycana humanitar yardımlar ayrılması da məqsədəuyğun hesab edilmişdi. Təşkilat BMT Baş katibindən və Təhlükəsizlik Şurasının sədrindən Ermənistanın təcavüzünü pisləyən və Azərbaycanın işğal edilmiş bütün torpaqlarından erməni qüvvələrinin çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul olunması üçün öz səlahiyyətlərindən istifadə etməyi də xahiş edirdi.

1994-cü ildə Kasablankada (Mərakeş) İƏT ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının növbəti - 7-ci zirvə görüşündə Dağlıq Qarabağa dair daha bir qətnamə qəbul edildi. Həmin qətnamədə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması faktı kəskin şəkildə pislənilir və respublikamızda 1 milyona qədər məcburi köçkün ordusunun yaranmasından narahatlıq ifadə edilirdi. Bu qətnamə prinsip etibarilə əvvəlkindən bir o qədər də fərqlənmirdi. Sözügedən sənəddə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində mülki şəxslərə qarşı edilən hərəkətlər bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirilir, erməni hərbi birləşmələrinin Laçın və Şuşa rayonlarından təcili çıxarılması, Ermənistandan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə

hörmətlə yanaşmaq tələb olunurdu. Qətnamənin sonuncu müddəasında BMT Baş katibindən sənəddə əks olunmuş müddəanın yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək xahiş edilirdi.

1996-cı ildə Cakarta (İndoneziya) İÖT Xarici İşlər Nazirlərinin növbəti konfransında daha bir qətnamə qəbul edildi. Bu qətnamə əvvəlkilərlə müqayisədə bir qədər də konkret xarakter daşıyırdı. İlk növbədə qətnamənin adı dəqiq seçilmişdi: "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında". Xatırladaq ki, əvvəlki qətnamələr sadəcə olaraq "Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə" adlanırdı. Cakarta qəbul olunmuş qətnamənin adı isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü faktını konkret və açıq formada ifadə edirdi. Bu sənəddə Ermənistanın işğalçı siyasəti pislənir və işğal edilmiş ərazilərin boşaldılması tələb olunurdu. Bundan başqa, qətnamədə Ermənistanın təcavüzkar addımlarının sülh prosesinə mane olduğu da vurğulanırdı. Burada Azərbaycanda məcburi köçkünlərin artması ilə bağlı humanitar vəziyyətin kəskinləşməsindən narahatlıq ifadə olunur və beynəlxalq ictimaiyyətdən respublikada yaranmış bu problemin həlli üçün müvafiq maliyyə yardımı göstərilməsi xahiş edilirdi.

Bundan sonrakı dövrlərdə də İÖT prinsiplial mövqeyinə sadıq qalmış və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi faktını müxtəlif səviyyəli görüşlərdə, zirvə toplantılarında, xarici işlər nazirlərinin konfranslarında daim bəyan etmişdir.

2004-cü ildə Azərbaycanın təklifi ilə İÖT-in qətnaməsinə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair yeni müddəalar əlavə edilmişdir.

İÖT-in 2008-ci ilin 13-14 mart tarixlərində Seneqalda keçirilmiş 11-ci Zirvə Konfransı, həmçinin, həmin ilin 18-20 iyun tarixlərində Uqandada keçirilmiş Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 35-ci sessiyası bir daha Azərbaycanın maraqlarına tam uyğun olan qətnamələr qəbul etmiş, hər iki tədbirin nəticələrinə həsr olunmuş sənədlərdə üzv dövlətlər yenidən erməni təcavüzünü qətiyyətlə pisləmiş, işğal olunmuş ərazilərin dərhal və qeyd-şərtsiz azad olmasını tələb etmişlər.

11-ci Zirvə Konfransında İÖT-in yeni Nizamnaməsi qəbul edilmişdir və bu beynəlxalq təşkilatın əsas sənədinin məqsəd və məramları bölməsində Azərbaycan nümayəndə heyətinin məqsədyönlü işi və ısrarlı mövqeyi nəticəsində işğal altında olan dövlətlərin öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi hüququnun üzv dövlətlər tərəfindən birmənalı dəstəklənməsi barədə müddəanın təsbit edilməsi ölkəmiz üçün gələcək xarici siyasət kursunun istiqamətləndirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Təsadüfi deyildir ki, 2008-ci ilin 14 mart tarixində BMT Baş Assambleyasının 62-ci Sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi "Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindəki vəziyyət" adlı qətnamənin qəbul edilməsində İKT-yə üzv olan dövlətlərin mövqeyi həlledici rol oynamışdır.

2013-cü ilin fevral ayında İÖT-in Qahirə şəhərində keçirilmiş Zirvə Toplantısında qəbul edilmiş Yekun Kommünikenin 61-ci bəndində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə bağlı İÖT-in yekdil və birmənalı mövqeyi, 117-ci bəndində isə ilk dəfə olaraq "Xocalıya Ədalət" beynəlxalq təbliğat-təşviqat kampaniyasına dəstək əks olunur və 1992-ci ilin fevralında Ermənistan Respublikası hərbi qüvvələri tərəfindən Xocalıda törədilən qətləfaciəsi "soyqırım aktı" və "insanlığa qarşı törədilmiş cinayət" kimi tanınır. Sözügedən bəndə əsasən üzv dövlətlər Kampaniyanın fəaliyyətlərində aktiv iştirak etməyə, milli və beynəlxalq səviyyədə bu soyqırım aktının insanlığa qarşı cinayət kimi tanınmasına səy göstərməyə çağırılır.

27-28 may 2015-ci il tarixində Küveyt Dövlətində keçirilmiş İÖT XİN Şurasının 42-ci sessiyasında İÖT Xarici İşlər Nazirlərinin Şurası tərəfindən "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü", "Azərbaycana iqtisadi yardımın göstərilməsi" və "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında İslam dininə aid tarixi və mədəni irsin və ibadət ocaqlarının dağıdılması və təhqir olunması" adlı qətnamələr qəbul edilmişdir.

10 sentyabr 2015-ci il tarixində İÖT Baş Katibliyi tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində yaradılmış qondarma separatist rejimin "yerli özünüidarə orqanları"na 13 sentyabr 2015-ci il tarixli qurama "seçki"ləri pisləyən bəyanat yayılmışdır.

20 sentyabr 2016-cı ildə Nyu-yorkda BMT Baş Məclisinin 71-ci sessiyası çərçivəsində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində təsis edilmiş Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə dair Kontakt Qrupunun ilk iclası keçirilib. İclasa İÖT-in Baş katibi İyad bin Amin Mədəni sədrlik edib. Kontakt qrupunun tərkibinə yeddi

dövlət - Türkiyə, Mərakeş, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan, Malayziya, Qambiya və Cibuti daxildir. Coğrafi təmsilçilik prinsipi ilə götürdükdə İƏT çərçivəsində olan bütün regionlar təmsil olunub. İclasda xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanov çıxış edib.

2017-ci ilin iyulunda Kordofanın Abican şəhərində keçirilmiş İƏT XİN Şurasının 44-cü iclasında ilk dəfə olaraq “1992-ci ilin Xocalı qırğınının qurbanları ilə həmrəylik” adlı qətnamə qəbul edilmiş və Xocalı qırğını “müharibə cinayətləri”, “insanlığa qarşı cinayət” və “genosid” kimi tanınaraq, qətiyyətlə pislənilmişdir.

Xocalı soyqırımının tanınması istiqamətində İƏT-in digər bir orqanı Parlament İttifaqı (İslam Konfransı Parlament İttifaqı) ilə əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Belə ki, 2010-cu ildən başlayaraq bu qurum tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin təqdim etdiyi “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünə dair” və “1992-ci ilin Xocalı soyqırımını qurbanlarının xatirəsinin anılması” adlı qətnamələr qəbul olunur.

20 sentyabr 2017-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 72-ci sessiyası çərçivəsində Nyu-Yorkda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü üzrə Kontakt Qrupun iclası keçirilib. İclasda xarici işlər naziri Elmar Məmmədyanov, Kontakt Qrupa daxil olan digər üzv dövlətlərin nümayəndələri və İƏT-in Baş katibliyinin rəsmiləri çıxış ediblər. Azərbaycan Respublikası tərəfindən təqdim olunan çıxışda Kontakt Qrupunun sonuncu görüşündən sonra Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərində münacişinin tənzimlənməsi istiqamətində vəziyyətin nəinki dəyişməz qaldığı, hətta cəbhə xəttində toqquşmaların intensivləşdiyi və cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə yaşayan mülki Azərbaycan əhalisinin qəsdən öldürməsi hallarının daha da artdığı qeyd olunub. Həmçinin İƏT qətnamələrinin tələblərinə uyğun olaraq üzv dövlətlərin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə son qoyulmasına dəstək vermək üçün lazımı siyasi-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməli, işğal olunmuş ərazilərdə qanunsuz iqtisadi və digər fəaliyyətlərdən kənar durmalı olduqları, Ermənistanla bütün növ əməkdaşlığı məhdudlaşdırmalı olduqları vurğulanıb.

2019-cu ilin 19 sentyabr tarixində Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın işğal olunmuş ərazilərimizə qeyri-qanuni səfəri və orada səsləndirdiyi tərribatçı bəyanatları ilə bağlı İƏT Baş katibi adından Təşkilatın rəsmi internet sahifəsində “OIC Secretary General Expresses Deep Concern over the Recent Statement of Armenian Prime Minister on Nagorno-Karabakh” başlıqlı bəyanat dərc edilmişdir.

2020-ci il iyulun 12-də Azərbaycan və Ermənistanın dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində Ermənistan hərbi birləşmələrinin artilleriya qurğularından istifadə edərək atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozması ilə əlaqədar İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanın işğalçı siyasətini pisləyən bəyanat qəbul etmişdir.

8 aprel 2021-ci il tarixində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş katibi Yusif bin Əhməd Əl-Useymi və İƏT-in Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünə dair Təmas Qrupuna daxil olan ölkələrin daimi nümayəndələri Azərbaycanda səfərdə olmuşlar

5. Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər

5.1.BMT-nin qəbul etdiyi sənədlər

a). BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qətnamələri

1) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü il 822 sayılı Qətnaməsi

Təhlükəsizlik Şurası, Təhlükəsizlik Şurasının sədrinin 29 yanvar 1993-cü və 6 aprel 1993-cü il tarixli Dağlıq Qarabağ haqqında olan bəyanatlarına istinad edərək; Baş Katibin 15 aprel 1993-cü il tarixli məruzəsini nəzərə alaraq; Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası əlaqələrinin pozulmasına görə öz ciddi narahatlığını bildirərək; hərbi silahlı əməliyyatların qızıqdırmasını və o cümlədən yerli erməni qüvvələrinin Kəlbəcər rayonuna soxulması ilə əlaqədar narahatlığını qeyd edərək; bu vəziyyətin sülh və sabitliyə təhlükə yaranması, mülki əhalinin kütləvi yerdəyişməsi, regionda, o cümlədən Kəlbəcər rayonunda fəvqəladə humanitar vəziyyətilə əlaqədar öz ciddi narahatlığını bildirərək; bu regionda olan bütün dövlətlərin ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığını və ərazi əldə etmək üçün silahlı qüvvələrin istifadə etməyin yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək; ATƏT çərçivəsində keçirilən sülh danışıqlarını dəstəklədiyini bəyan edərək və hərbi əməliyyatların qızıqdırılması, bunun ağır nəticələrə gətirib çıxaracağı ilə bağlı narahatlığını bildirərək:

1) Dayanaqlı atəşkəsin əldə olunması üçün bütün hərbi əməliyyatların və digər düşmənçilik aktlarının hökmən dayandırılmasını, işğalçı qüvvələrin Kəlbəcərdən və Azərbaycanın zəbt olunmuş rayonlarından çıxarılmasını tələb edir;

2) Maraqlı tərəfləri münaqişəni ATƏT-in Minsk qrupu prosesinin çərçivəsində sülh yolu ilə həll etmək üçün danışıqları bərpa etməyə və problemin sülh yolu ilə həll olunmasına qarşı hər hansı bir hərəkətə yol verməkdən çəkinməyə çağırır;

3) Bu regionda həmçinin münaqişənin toxunulduğu rayonlarda mülki əhalinin əzab-əziyyətlərinin azaldılması üçün aparılan humanitar yardımın göstərilməsinə əlaqədar olan beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz keçməsinə təmin edilməsinə çağırır və tərəflərin Beynəlxalq Humanitar Hüququn prinsiplərinə və normalarına əməl olunmasının məcburiliyini təsdiq edir;

4) Baş Katibdən hazırda fəaliyyətdə olan ATƏT-in və Minsk qrupunun sədrlərinin məsləhəti ilə regionda və həmçinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonundakı vəziyyətin qiymətləndirilməsini və sonradan Şuraya məruzə edilməsini xahiş edir;

5) Bu məsələ ilə əlaqədar aktiv məşğul olmağı qərara alır.

Qətnamə Təhlükəsizlik Şurasının 3205 sayılı yığıncağında yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

2) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul 1993-cü il 853 sayılı Qətnaməsi

Təhlükəsizlik Şurası özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı Qətnaməsini təsdiq edərək; ATƏT-in Minsk qrupunun 27 iyul 1993-cü il tarixli məruzəsini dinləyərək; Ermənistan və Azərbaycan Respublikası arasında olan münasibətlərin pislənməsi və onların arasında olan gərginlikdən ciddi narahatlığını bildirərək; tərəflərin 822 sayılı Qətnamənin həyata keçirilməsinə dair təxirəsalınmaz planın qəbul etmələrini alqışlayaraq; hərbi qüvvələrin əməliyyatlarının qızıqdırılması, o cümlədən Azərbaycanın Ağdam rayonun işğalını həyəcanla qeyd edir; bu vəziyyətin sülh və sabitliyə təhlükə yaranmasına dair narahatlığını bildirir;

1) Ağdam rayonu və Azərbaycanın işğal olunmuş digər torpaqlarının zəbtini pisləyir;

2) Regionda düşməncilik hərəkətlərini, həmçinin mülkü əhaliyə hücumlar və yaşayış rayonlarının bombardman edilməsini və artilleriya atəşinə tutulmasını pisləyir;

3) Bütün hərbi əməliyyatların təxirəsalınmazdan dayandırılmasını, təcili, tam və danışıqsız olaraq Ağdam və Azərbaycanın işğal olunmuş digər rayonlarından münafişədə iştirak etmiş silahlı qüvvələrinin çıxardılmasını tələb edir;

4) Tərəfləri razılaşmaya gəlməyə və bu razılaşmaya əməl etməyə çağırır;

5) Regionda yuxarıda göstərilən 3-cü və 4-cü bəndlərin kontekstini, özünün əvvəlki iqtisadi, nəqliyyat və energetika əlaqələrinin bərpasına çağırışlarını bir daha təsdiq edir;

6) ATƏT-in Minsk qrupunun münafişənin sülh yolu ilə həll olunmasına, həmçinin 822 (1993) sayılı qətnaməsinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş söylərini bəyənir və buna qarşı çıxma biləcək hərbi əməliyyatların qızıqdırılması ilə bağlı ciddi narahatlığını bildirir;

7) ATƏT-in nəzarətçi missiyasının və fəaliyyət qrafikinə yaradılmasına dair tədbirlərin, həmçinin Şura çərçivəsində və yerlərdə şuranın iştirak etməsi haqqında təklifi alqışlayır;

8) Tərəflər münafişənin sülh yolu ilə həll olunmasına qarşı hər hansı bir hərəkətdən çəkinməyə, Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların aparılmasına, həmçinin münafişənin son həllinə yönəlmiş birbaşa əlaqələri davam etməyə çağırır;

9) Ermənistan Respublikasının Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionun ermənilərinin 822-ci (1993) və indiki qətnamələrin əməl etməsini təmin etməyə və bu tərəfin Minsk qrupunun təkliflərini qəbul etməsinə çağırır.

Dövlətləri təklidə münafişənin eskalasiyasına, yaxud ərazilərin işğalının davam etdirilməsinə gətirib çıxarda bilən hər hansı silahın və hərbi əmlaklara təchiz etməkdən çəkinməyə çağırır.

10) Dövlətləri münafişənin şışirdilməsinə və ya ərazinin işğalına davam etməsinə yönəlmiş hər hansı bir silahlı və hərbi yardımdan çəkinməyə təkidlə çağırır;

11) Mülkü əhalinin dözülməz vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş regionda, həmçinin münafişənin toxunduğu bütün rayonlarda humanitar yardımla maneəsiz təmin olunmasına etməyinə bir daha çağırır;

12) Baş Katibdən və müvafiq beynəlxalq təşkilatlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə təcili humanitar yardımın verilməsini və yerini dəyişmiş şəxslərin evlərinə qaytarılmasına xahiş edir;

13) Baş Katibdən, hazırda fəaliyyətdə olan ATƏT-in və Minsk qrupunun sədrlərinin məsləhəti ilə regionda vəziyyətə dair məruzələrin təqdimatının davam etdirilməsini xahiş edir;

14) Bu məsələ ilə əlaqədar aktiv məşğul olmağı qərara alır.

Qətnamə Təhlükəsizlik Şurasının 3259 sayılı yığıncağında yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

3) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 sayılı Qətnaməsi

Təhlükəsizlik Şurası özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 sayılı qətnamələrini təsdiq edərək və 18 avqust 1993-cü ildə Təhlükəsizlik Şurasının Sədri tərəfindən oxunan Bəyanata istinad edərək, Qarabağ üzrə ATƏT-in Minsk qrupunun BMT-nin sədrinə ünvanlanmış 1 oktyabr 1993-cü il tarixli məktubuna baxaraq, Azərbaycan Respublikasında və onun ətrafında Dağlıq Qarabağ konfliktinin və Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında olan gərginliyin sülh və sabitliyə təhlükə yaratması ilə bağlı öz narahatlığını bildirərək, 8 oktyabr 1993-cü ildə Moskva şəhərində keçirilən yüksək səviyyəli görüşü qeyd edərək və bu görüşün vəziyyətin yaxşılaşmasına və konfliktin sülh yolu ilə həll olmasına kömək edəcəyinə ümid bəsləyərək, Azərbaycan Respublikasının və regionda olan digər dövlətlərin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığını və qüvvə tətbiq edərək torpaqların alınmasının mümkünsüzlüyünü bir daha təsdiq edərək, konflikt ilə bağlı insanların əzab-əziyyətləri və regionda baş verən humanitar vəziyyətlə əlaqədar, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının çoxsaylı vətəndaşlarının yerdəyişməsi ilə əlaqədar öz ciddi narahatlığını bildirərək:

1) Tərəfləri atəşkəsin effektivliyini və daimiliyini, Minsk qrupuna dəstək olaraq Rusiya Federasiyasının yardımı ilə birbaşa əlaqələrin yaradılmasını təmin etməyə çağırır;

2) Özünün ATƏT və Minsk qrupunun yorulmaz əməyi çərçivəsində əldə olunan sülh prosesini dəstəklədiyini bir daha bəyan edir;

3) 28 sentyabr 1993-cü ildə Minsk qrupunun yığıncağında qəbul edilmiş və Sədr tərəfindən maraqlı tərəflərə təqdim edilmiş «822 (1993) və 853 (1993) Qətnamələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar təxirə salınmaz tədbirlərin yenilənmiş qrafikini» bəyənir, tərəflərə onu qəbul etməsini məsləhət görür və buna çağırır;

4) Münaqişədən irəli gələn və «Yenilənmiş qrafik»də həll olunmamış problemlərin Minsk qrupu tərəfindən aparılan sülh danışıqları çərçivəsində həll ediləcəyinə əmin olduğunu bildirir;

5) Tərəfləri Minsk qrupunun «Yenilənmiş qrafik»də nəzərə tutulmuş qarşılıqlı və təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsinə, zəbt olunmuş ərazidən hərbi qüvvələrin çıxarılmasına, kommunikasiya və nəqliyyatla bağlı bütün maneələrin aradan qaldırılmasına çağırır;

6) ATƏT-in Nazirlər Şurasının 24 mart 1992-ci il tarixli mandatına əsasən və «Yenilənmiş qrafik»də nəzərə alınmış və münaqişənin həllinə yönəldilmiş sülh danışıqlarının aparılması üçün tezliklə Minsk qrupunun konfransının keçirilməsini lazım bilir;

7) Baş katibdən Minsk konfransında iştirak etmək üçün nümayəndə göndərilməsi təklifini müsbət cavablandırılmasını və konfransın açılışından sonra sülh danışıqlarının aparılmasına bütün mümkün olan köməyi göstərməsini xahiş edir;

8) ATƏT tərəfindən yaradılmış Nəzarət komissiyasını dəstəkləyir;

9) Tərəfləri Beynəlxalq Humanitar Hüququnun pozulmasına yol verilməməsinə və 822 (1993) və 853 (1993) sayılı Qətnamələrində olan, münaqişənin toxunduğu bütün rayonlarda humanitar yardım məqsədi ilə beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz keçirilməsinə təminat verilməsinin vacibliyini bir daha bəyan edir;

10) Bu regionda olan bütün dövlətləri münaqişənin böyüməsinə, sülh və sabitliyin pozulmasına yönəldilmiş hər hansı bir təcavüzdən və müdaxilədən çəkinməyə təkidlə çağırır;

11) Baş Katibdən və müvafiq Beynəlxalq Humanitar Təşkilatlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə fəvqəladə yardım göstərilməsini, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtmasının təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq üçün köməklik göstərilməsini xahiş edir;

12) Baş Katibdən, ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədrindən Minsk prosesinin gedişatından və yerlərdə olan vəziyyətin bütün aspektləri üzrə, həmçinin bununla əlaqədar ATƏT və BMT-in indiki və gələcəkdəki əməkdaşlığı barəsində Şuraya təqdim etmələrini xahiş edirik;

13) Bu məsələ ilə əlaqədar aktiv məşğul olmağı qərara alır.

Qətnamə Təhlükəsizlik Şurasının 3292 sayılı yığıncağında yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

4) BMT Təhlükəsizlik Şurasının 12 noyabr 1993-cü il 884 sayılı Qətnaməsi

Təhlükəsizlik Şurası özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 25 iyul 1993-cü il tarixli 874, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 sayılı Qətnamələrini təsdiq edərək; ATƏT və Minsk qrupunun yorulmaz səyi çərçivəsində aparılan sülh danışıqlarını tam dəstəkləyərək; ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədrinin məktubunu və əlavələri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında və onun ətrafında konfliktin və Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında olan gərginliyin sülh və sabitliyə təhlükə yaratması; atəşkəsin pozulması, o cümlədən Zəngilan rayonu və Horadiz şəhərinin zəbt olunması ilə əlaqədar hərbi əməliyyatların gərginləşməsi ilə bağlı narahatlığını bildirərək; Azərbaycanın və regionda olan digər dövlətlərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığının və ərzinin zəbt edilməsi üçün qüvvədən istifadə edilməsinin yolverilməzliyini təsdiq edərək; Azərbaycanın cənub sərhədlərində yerləşən Zəngilan rayonu və Horadiz şəhərində fəvqəladə humanitar vəziyyətin yaranması ilə əlaqədar öz ciddi narahatlığını bildirərək:

1) Hərbi əməliyyatın başlanmasına səbəb olan tərəflərin atəşkəsin son pozulmasını, o cümlədən Zəngilan rayonu və Horadiz şəhərinin zəbtini, mülki əhaliyə hücumu və Azərbaycan Respublikası ərazisinin atəşə tutulmasını pisləyir;

2) Ermənistan hökumətini Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionun ermənilərinə öz təsirindən istifadə edərək 822 (1993) və, 853 (1993) və 874 (1993) sayılı Qətnamələrə riayət etməsinə və hərbi kampaniyaların davam etməməsi üçün vəsaitlərin verilməməsinə təmin etməyə çağırır;

3) ATƏT-in Minsk qrupunun 9 nəfərinin bəyanatını məmnuniyyətlə qeyd edir və orada göstərilən atəşkəs haqqında birtərəfli bəyanatı yüksək qiymətləndirir;

4) Maraqlı tərəflərdən hərbi əməliyyat və düşmənçilik aktlarının həmmən dayandırılmasını, birtərəfli olaraq Təhlükəsizlik Şurasının «822 (1993) və 853 (1993) Qətnamələrinin həyata keçirilməsilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlərin yenilənmiş qrafikini» və Minsk qrupunun Vyana şəhərində keçirilən 2-8 noyabr 1993-cü ildə keçirilən iclasında qəbul olunmuş dəyişiklikləri nəzərə alaraq hərbi qüvvələrin Zəngilan rayonu və Horadiz şəhərindən və digər işğal olunmuş rayonlardan çıxarılmasını tələb edir;

5) Maraqlı tərəfləri Rusiya Federasiyasının Minsk qrupuna dəstək məqsədi ilə yardımını birbaşa kontakt nəticəsində əldə olunmuş atəşkəsə riayət etməyə və onun daimiliyini və effektivini təmin etməyə; və münaqişənin həlli yolunda Minsk prosesinin və «Yenilənmiş qrafik» və ona Minsk qrupunun 2-8 noyabr 1993-cü il tarixli iclasında qəbul etdiyi dəyişikliklər çərçivəsində münaqişənin nizamlanmasına dair danışıqlar və digər mümkün olan bütün yolların axtarışını davam etdirilməsinə təkidlə çağırır;

6) Bu regionda olan bütün dövlətləri münaqişənin böyüməsi, sülh və sabitliyin pozulmasına yönəldilmiş hər hansı bir təcavüzdən və müdaxilədən çəkinməyə təkidlə çağırır;

7) Baş Katibdən və müvafiq beynəlxalq humanitar təşkilatlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə, o cümlədən Azərbaycanın cənubunda yerləşən Zəngilan rayonu və Horadiz şəhərinin əhalisi daxil edilməsi ilə, fəvqəladə yardım göstərilməsini, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yurdlarına qayıtması və təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq üçün köməklik göstərilməsi xahiş olunur;

8) Baş Katibdən, ATƏT-in fəaliyyətdə olan Sədrindən Minsk prosesinin gedişi və yerlərdə olan vəziyyətin bütün aspektləri üzrə, həmçinin bununla əlaqədar ATƏT və BMT-in indiki və gələcəkdəki əməkdaşlığı barəsində Şuraya hesabat verməsi xahiş edilir;

9) Bu məsələ ilə əlaqədar aktiv məşğul olmağı qərara alır.

Qətnamə Təhlükəsizlik Şurasının 3313 sayılı yığıncağında yekdilliklə qəbul olunmuşdur.

b). BMT Təhlükəsizlik Şurası sədrinin bəyanatları

1) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 12 may 1992-ci il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri arasında məsləhətləşmələrdən sonra Şuranın sədri Şuranın adından 1992-ci il mayın 12-də onun 3072-ci iclasında "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndin Şura tərəfindən baxılması ilə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri Dağlıq Qarabağa dair vəziyyətin pisləşməsi və atəşkəs barədə sazişlərin pozulması ilə bağlı böyük insan tələfatına və xeyli maddi ziyan vurulmasına gətirib çıxaran son məlumatlardan, eləcə də bunların region ölkələri üçün nəticələrindən dərin narahatlıq keçirirlər.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi çərçivəsində görülən səyləri, eynilə tərəflərə sülh yolu ilə nizamlanma əldə etməyə və humanitar yardım göstərilməsinə yönələn digər səyləri yüksək qiymətləndirir və dəstəkləyirlər.

Onlar Baş katib tərəfindən bu bölgəyə təcili olaraq faktların araşdırılması və tərəflərə sülh yolu ilə nizamlanma əldə etmək üçün ATƏM çərçivəsində göstərilən səylərə tezliklə kömək edilməsinin yollarını və vasitələrinin öyrənilməsi üçün komissiya göndərilməsini alqışlayırlar. Bu missiya, həmçinin beynəlxalq birlik tərəfindən təxirəsalınmaz humanitar yardım göstərilməsinin mümkün yollarının özünə müvafiq texniki elementini daxil edəcəkdir.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri bütün maraqlı tərəfləri zorakılığa son qoyulması, Baş katibin missiyasının işini asanlaşdırmaq və onun personalının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməyə çağırır. Onlar Şuranın sədri adından 1992-ci il yanvarın 23-də (S/23496) və fevralın 14-də (S/23597) müvafiq olaraq Ermənistanın və Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə edilən bəyanatlarını və xüsusilə də nizamnamənin mübahisələrin dinc yollarla və güc tətbiq etmədən nizamlanmasına aid prinsiplərinə istinadları xatırlayırlar.

2) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 26 avqust 1992-ci il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri arasında məsləhətləşmələrdən sonra Şuranın sədri Şuranın adından "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndlə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsi, çoxlu insan tələfatına və geniş miqyasda maddi zərərə səbəb olması haqqında məlumatlar Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərini dərindən narahat etmişdir.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri bütün tərəfləri və digər əlaqədar tərəfləri atəşi dərhal dayandırmağa və ATƏM çərçivəsində Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair Minsk Konfransının səylərinə, habelə Romada keçirilən hazırlıq danışıqlarına yardım göstərməyə qətiyyətlə çağırırlar. Onlar bütün tərəfləri və digər əlaqədar tərəfləri ATƏM ilə sıx əməkdaşlıq etməyə və öz mübahisələrinin dinc yolla aradan qaldırılmasına mümkün qədər tez nail olmaq məqsədilə danışıqlarda müsbət mövqelərdən iştirak etməyə təkidlə çağırırlar. Onlar qeyd etmişlər ki, Baş katib faktları müəyyən etmək üçün həmin bölgəyə nümayəndələr göndərmiş və ATƏM-in yuxarıda adı çəkilən danışıqlarına nümayəndələr göndərməyə hazırdır. Şuranın üzvləri Dağlıq Qarabağda vəziyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin rayonlarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolunu sonralar lazımi vaxtda müzakirə edəcəklər.

3) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 27 oktyabr 1992-ci il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri ilə məsləhətləşmələr apararaq Şuranın sədri Şuranın adından onun 1992-ci il sentyabrın 27-də keçirilmiş 3127-ci iclasında "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndin Şura tərəfindən baxılması ilə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Təhlükəsizlik Şurası 1992-ci il sentyabrın 21-də Sofidə atəşkəs barədə sazişin bağlanılmasına baxmayaraq Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında ciddi vəziyyətin qalmasından, eləcə də bununla əlaqədar insan tələfatı və maddi itkilər olmasından dərin narahatdır.

Təhlükəsizlik Şurası özünün 1992-ci il 26 avqust (S/24493) tarixli "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair bəyanatının məzmunu, xüsusilə də ATƏM-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Minsk Konfransının söylərinə dəstəyini təsdiq edir. O, qətiyyətlə bütün tərəfləri və bu məsələyə aid olan digərlərini dərhal atəşi dayandırmağa və blokadanın bütün növlərini aradan qaldırmağa çağırır. O, Minsk Konfransının işinin dərhal yenidən başlanılmasına və sədrin təklif etdiyi qayda və prosedurlar əsasında siyasi danışıqların açılmasına çağırır. O, təkidlə bu məsələyə aidiyyəti olan bütün tərəfləri və digərlərini onların mübahisələrinin tezliklə hərtərəfli imzalanmasını əldə etmək üçün ATƏM-lə sıx əməkdaşlığa və konfransın işində əsaslı iştirak etməyə çağırır.

Təhlükəsizlik Şurası Baş katibin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ATƏM-in söylərinin dəstəklənməsi planına, eləcə də humanitar yardım göstərilməsinə nə kimi töhfə verə biləcəyi məsələsinin öyrənilməsi üçün bu regiona öz nümayəndəsini göndərməyə dair niyyətindən məmnun olduğunu bildirir.

4) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 29 yanvar 1993-cü il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının sədri 1993-cü ilin 29 yanvarında keçirdiyi məsləhətləşmələrdən sonra Şuranın üzvləri adından kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Ermənistan və Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına malların və materialların göndərilməsi, xüsusilə elektrik enerjisi verilməsindəki fasilələrin dağıdıcı nəticələri ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri dərin narahatlıq keçirdiklərini bildirirlər. Qeyri-adi dərəcədə sərt qışın genişləndirdiyi bu fasilələr həmin bölgələrin iqtisadiyyatını və infrastrukturunu iflas həddinə gətirib çıxarmış və real aclıq təhlükəsi yaratmışdır.

Şuranın üzvləri təkidlə bütün kömək edə biləcək ölkələri yanacaq və humanitar yardımın göndərilməsinə kömək etməyə və region ölkələrinin humanitar vəziyyətinin gələcəkdə daha da pisləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə humanitar yüklərin, xüsusilə də yanacağın Ermənistana və Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinə maneəsiz çatdırılmasını təmin etməyə çağırır.

Şuranın üzvləri ATƏM-in tərəfləri bir araya gətirməyə və bu regionda sülhün bərqərar olmasına yönələn bütün səylərini tam dəstəklədiklərini bir daha bəyan edirlər. Onlar tərəfləri dərhal atəşkəsə və tezliklə ATƏM çərçivəsində danışıqların yenidən başlanılmasına razılışmağa çağırırlar.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri bu məsələyə baxmağı davam etdirəcəklər.

5) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 6 aprel 1993-cü il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri ilə məsləhətləşmələrdən sonra Şuranın sədri Şura adından 1993-cü il aprelin 6-da onun 3194-cü iclasında "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndin Şura tərəfindən baxılması ilə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsindən və Dağlıq Qarabağ münaqişəsində düşmənçilik hərəkətlərinin güclənməsindən, xüsusilə yerli erməni qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna müdaxiləsindən ciddi narahat olduğunu bildirir. Şura sülh və bölgənin təhlükəsizliyi üçün qorxu törədən belə düşmənçilik hərəkətlərinin hamısına dərhal son qoymağı və bu qüvvələri oradan çıxarmağı tələb edir.

Bununla əlaqədar Təhlükəsizlik Şurası bölgənin bütün dövlətlərinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü, onların sərhədlərinin pozulmazlığını təsdiq edərək ATƏM çərçivəsində sülh prosesinə tərəfdar olduğunu bildirir. O, ümid etdiyini bildirir ki, Minsk qrupunun bu yaxınlarda əldə etdiyi ilkin sazişdən sonra yaxın vaxtlarda atəşi dayandırmaq, müşahidəçilərin yerləşdirilməsi cədvəli, siyasi bəyannamənin layihəsi barədə sazişlər də əldə olunacaq və Minsk Konfransı tezliklə çağırılacaqdır.

Təhlükəsizlik Şurası müvafiq tərəfləri ATƏM çərçivəsində sülh prosesində irəliləyiş olması üçün əllərindən gələni əsirgəməməyə və problemin siyasi həllini çətinləşdirə bilən heç bir hərəkətə yol verməməyə təkidlə çağırır.

Şura, həmçinin mülki əhalinin iztirablarını azaltmaq məqsədilə bölgədə, o cümlədən münaqişəyə cəlb olunmuş bütün rayonlarda humanitar yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsini təmin etməyə çağırır.

Təhlükəsizlik Şurası Baş katibdən xahiş edir ki, ATƏM ilə məsləhətləşərək faktları müvafiq şəkildə müəyyənləşdirsin və təcili olaraq Şuraya hadisə yerində vəziyyətə qiymət verən məruzə təqdim etsin.

Şura bu məsələ ilə məşğul olmaqda davam edəcəkdir.

6) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 18 avqust 1993-cü il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri ilə məsləhətləşmələr apararaq Şuranın sədri Şuranın adından onun 1993-cü il avqustun 18-də keçirilmiş 3264-cü iclasında "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndin Şura tərəfindən baxılması ilə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə və onların arasındakı gərginliklə əlaqədar ciddi narahatlıq keçirdiyini bildirir. Şura Ermənistan Respublikasının hökumətini Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi ermənilərinin Şuranın 822 və 853 sayılı qətnamələri ilə razılaşmalarına nail olmaq məqsədilə öz təsirindən istifadə etməyə çağırır.

Şura, habelə bu günlərdə Füzuli rayonunda döyüş əməliyyatlarının güclənməsindən dərin narahatlıq keçirdiyini bildirir. Şura əvvəllər Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər və Ağdam rayonlarına müdaxiləni və onların işğalını pislədiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsindən Füzuli rayonuna edilən hücumları da pisləyir. Şura bütün hücumların dayandırılmasını və bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törədən hərbi əməliyyatların və bombardmanların dərhal dayandırılmasını tələb edir, habelə işğalçı qüvvələrin Füzuli zonasından, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər, Ağdam rayonlarından və bu yaxınlarda işğal olunmuş başqa rayonlarından dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir. Şura Ermənistan Respublikasının hökumətini bu məqsədlə öz təsirindən istifadə etməyə çağırır.

Şura Azərbaycan Respublikasının və regionun bütün başqa dövlətlərinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü, habelə onların sərhədlərinin pozulmazlığını bir daha təsdiq edir və münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına nail olmağa dair ATƏM-in Minsk qrupunun səylərinə döyüş əməliyyatlarının göstərdiyi təsirdən dərin narahatlıq keçirdiyini bildirir. Şura ATƏM-in sülh prosesini tamamilə müdafiə etdiyini qeyd edir və Minsk qrupunun danışıqlarının indiki mərhələsində öz baxışlarını və mövqelərini bilavasitə ifadə etmək üçün münaqişədə iştirak edən tərəflərə verilmiş imkanı, xüsusilə nəzərə çarpdırır. Bu baxımdan Şura bütün tərəfləri avqustun 13-də Minsk qrupunun təqdim etdiyi "BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəli"nin dəqiqləşdirilmiş variantına müsbət cavab verməyə və məsələnin sülh yolu ilə həllini poza biləcək hər hansı hərəkətdən çəkinməyə çağırır. Şura yaranmış vəziyyətin bütün cəhətləri barədə məruzə hazırlamaq üçün bölgəyə missiya göndərmək haqqında ATƏM-in niyyətini alqışlayır.

Son günlərdə münaqişənin genişlənməsi ilə əlaqədar Şura dövlətləri münaqişənin güclənməsinə və ya Azərbaycan Respublikası ərazisinin işğalının davam etdirilməsinə gətirib çıxara biləcək hər hansı silah və döyüş sursatı göndərməkdən çəkinmək barədə 853 sayılı qətnamədəki çağırışı bir daha təkidlə təsdiq edir. Şura Ermənistan Respublikasının hökumətini cəlb olunmuş qüvvələrin gələcəkdə hərbi əməliyyatı genişləndirmək üçün vəsait almamaqlarını təmin etməyə çağırır.

Şura, habelə mülki əhalinin getdikcə artan iztirablarını yüngülləşdirmək məqsədilə bölgəyə, münaqişədən zərər çəkmiş bütün zonalara beynəlxalq humanitar yardımın maneəsiz çatdırılmasını təmin etməyə dair 822 və 853 sayılı qətnamələrdə olan çağırışları bir daha təkrar edir. Şura tərəflərə xatırladır ki, onlar beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə və normalarına əməl etməyə borcludurlar və əməl etməlidirlər.

Təhlükəsizlik Şurası bu məsələ ilə fəal məşğul olmaqda davam edəcək və özünün qətnamələrinə bütün tərəflərin tamamilə razı olmasını və əməl etməsini təmin etməkdən ötrü müvafiq tədbirləri nəzərdən keçirməyə hazır olacaqdır.

7) Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 26 aprel 1995-ci il tarixli bəyanatı

Təhlükəsizlik Şurasının 1995-ci il aprelin 26-da 3525-ci iclasında "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndə baxılması ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının sədri Təhlükəsizlik Şurasının adından aşağıdakıları bəyan etmişdir:

Təhlükəsizlik Şurası özünün 884 sayılı qətnaməsinin 8-ci bəndinə uyğun olaraq ATƏT-in Dağlıq Qarabağa dair Minsk Konfransının həmsədrlərinin təqdim etdiyi məruzələrə (S/1995/249 və S/1995/321) baxmışdır. Təhlükəsizlik Şurası 1994-cü il mayın 12-də Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi və ATƏT-in Minsk qrupu ilə qarşılıqlı fəaliyyət sayəsində razılaşdırılmış atəşkəsin bir ilə yaxın müddətdə saxlanılmasından məmnunluğunu bildirir.

Eyni zamanda, Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişədən və Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında gərginlikdən təkrarən narahatlığını bildirir. Təhlükəsizlik Şurası, xüsusilə bu yaxınlarda baş vermiş zorakı hadisələrlə əlaqədar narahat olduğunu bildirir və 1995-ci il fevralın 6-da razılaşdırıldığı kimi, hadisələrin nizamlanmasında birbaşa əlaqələr mexanizmindən istifadə edilməsinin vacibliyini vurğulayır. O, qətiyyətlə tərəfləri belə hadisələrin gələcəkdə qarşısının alınması üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə çağırır.

Şura regionun bütün dövlətlərinin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə əsaslanan özünün bütün qətnamələrini təsdiq edir. O, həmçinin beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığını və ərazi zəbt edilməsi üçün gücdən istifadənin yolverilməzliyini təsdiqləyir.

Təhlükəsizlik Şurası qoşunların geri çəkilməsini təmin etməklə münaqişənin bütün tərəflər üçün əsas nəticələrini aradan qaldıracaq və Minsk Konfransının çağırılmasına imkan yaradacaq, silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair siyasi saziş bağlanması üçün sürətli danışıqlar keçirilməsinə yönələn Minsk Konfransı həmsədrlərinin bütün səylərinə özünün dəstəyini yenidən göstərməyə başlayır.

Təhlükəsizlik Şurası vurğulayır ki, sülh nizamlanmasını əldə etmək üçün əsas məsuliyyəti münaqişə tərəfləri daşıyır. Təhlükəsizlik Şurası silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair siyasi sazişin BMT Nizamnaməsi və ATƏT-in müvafiq prinsipləri əsasında bağlanılmasının zəruriliyini bildirir. O, qətiyyətlə tərəfləri, hər hansı bir ilkin şərtlərsiz və prosedur maneələrsiz konstruktiv danışıqlar aparmağa, sülh prosesini sarsıda biləcək istənilən hərəkətlərdən çəkinməyə çağırır. O vurğulayır ki, belə sazişin əldə edilməsi ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi üçün ilkin şərtidir.

Təhlükəsizlik Şurası ATƏT-in Budapeşt sammitinin 1994-cü il 6 dekabr tarixli "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" qərarını alqışlayır. O, tərəflər arasında silahlı münaqişələrin dayandırılmasına dair saziş olarsa, ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin mümkün yerləşdirilməsinə dair lazımi qətnamələrlə davamlı siyasi dəstək verməyə hazır olduğunu təsdiqləyir. BMT, həmçinin texniki məsləhətlər və ekspert rəyi verməyə hazırdır.

Təhlükəsizlik Şurası tərəflərin Minsk qrupu çərçivəsində 1994-cü il aprelin 15-də razılaşdırıldığı kimi, etimad yaradılmasına dair tədbirləri, xüsusilə də humanitar sahədə, o cümlədən bütün hərbi əsirlərin və mülki saxlanılmaların atəşkəsin birinci ildönümünə qədər azad edilməsinin yerinə yetirilməsinin zəruriliyini vurğulayır. O, tərəfləri silahlı münaqişədən zərər çəkmiş mülki əhəlinin izzatlarının qarşısını almağa çağırır.

Təhlükəsizlik Şurası Baş katibə, ATƏT-in sədrinə və ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyinə öz tələbini yeniləşdirir ki, Minsk prosesinin irəliləyişi, yerlərdə vəziyyəti, xüsusilə müvafiq qətnamələrin yerinə yetirilməsi, ATƏT və BMT arasında indiki və gələcək qarşılıqlı fəaliyyət haqqında Şuraya məruzə etməyi davam etdirləsinlər.

Şura bu məsələyə baxmaqda davam edəcək.

c) Birləşmiş Millətlərin Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunmuş sənədlər

1) Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət

Baş Assambleya

Birləşmiş Millətlərin Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsədlərini, prinsiplərini və müddəalarını rəhbər tutaraq,

Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) sayılı 30 aprel 1993-cü il tarixli, 853 (1993) sayılı 29 iyul 1993-cü il tarixli, 874 (1993) sayılı 14 oktyabr 1993-cü il tarixli və 884 (1993) sayılı 12 noyabr 1993 tarixli qətnamələrini və Assambleyanın “Azərbaycanda qaçqınlara və məcburi köçkünlərə fəvqəladə beynəlxalq yardım” adlanan 48/114 sayılı 20 dekabr 1993-cü il tarixli və “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlanan 60/285 sayılı 7 sentyabr 2006-cı il tarixli qətnamələrini bir daha xatırladaraq,

Dağlıq Qarabağ ətrafındakı Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri üzrə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının fakt-araşdırıcı missiyasının hesabatını və Dağlıq Qarabağ ətrafındakı Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri üzrə Minsk Qrupunun fakt-araşdırıcı missiyasına dair Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Minsk Qrupu Həmsədrələrinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Daimi Şurasına ünvanlanmış məktubunu l həmçinin yada salaraq,

Yanğınlara məruz qalmış Dağlıq Qarabağ regionu və onun ətraf ərazilərində Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı tərəfindən aparılmış ətraf mühitin qiymətləndirmə missiyasının hesabatını nəzərə alaraq ,

Münaqişə tərəflərinin beynəlxalq humanitar hüququn qaydalarına dürüstcəsinə riayət etməyə dair götürdüyü öhdəlikləri bir daha təsdiqləyərək,

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu və onun ətraf ərazilərində mövcud olan münaqişənin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid olmasından ciddi narahatlıq duyaraq və onun Cənubi Qafqaz ölkələrindəki humanitar vəziyyətə və inkişafa etdiyi təsiri nəzərə alaraq,

1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədləri daxilində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə davam edən hörmət və dəstəyi bir daha təsdiqləyir;

2. Ermənistanın bütün qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının işğal altında olan bütün ərazilərini dərhal, tam və qeyd-şərtsiz tərk etmələrini tələb edir;

3. Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərindən qovulmuş əhalinin öz evlərinə qayıtmasına dair ayrılmaz hüquqlarını bir daha təsdiq edir və münaqişədən zərər görmüş ərazilərin bütünlüklə bərpası da daxil olmaqla bu qayıdış üçün müvafiq şəraitin yaradılmasının zəruriliyini vurğulayır;

4. Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalacaq Dağlıq Qarabağ bölgəsində effektiv demokratik özünüidarə sisteminin yaradılması üçün imkan yaradacaq Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlı və erməni icmaların normal, təhlükəsiz və bərabər şərtlər əsasında yaşamasının təmin edilməsinin zəruriliyini tanıyır;

5. Bir daha təsdiq edir ki, heç bir dövlət Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalının nəticələrindən gələn vəziyyəti hüquqi olaraq tanımamalı, eləcə də bu vəziyyətin saxlanması üçün hər hansı yardım və dəstək göstərməməlidir;

6. Beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun şəkildə münaqişənin sülh yolu ilə həlli məqsədi daşıyan beynəlxalq vasitəçilik səylərinə, xüsusilə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının Minsk Qrupunun səylərinə dəstək ifadə edir və yuxarıda qeyd olunan müddəalara uyğun şəkildə davamlı və dönməz sülhə nail olmaq məqsədilə bu səylərin intensivləşdirilməsi zəruriliyini tanıyır;

7. Üzv dövlətlər, beynəlxalq və regional təşkilatlar və strukturları öz səlahiyyətləri çərçivəsində münaqişənin tənzimlənməsi prosesinə səmərəli şəkildə töhfə verməyə çağırır;

8. Baş Katibdən Baş Assambleyanın altmış üçüncü sessiyasında bu qətnamənin həyata keçirilməsinə dair müfəssəl hesabat təqdim etməyi xahiş edir;

9. Altmış üçüncü sessiyanın ilkin gündəliyinə “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı bəndin daxil edilməsini qərara alır.

"Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət" adlı qətnamə 2008-ci il martın 14-də BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunub.

5.2. ATƏT-in qəbul etdiyi sənədlər

1) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi ATƏM Şurasının birinci əlavə görüşü. Helsinki, 24 mart 1992-ci il

Yekun

Nazirlər Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında silahlı münaqişənin genişlənməsinin davam etməsi və bunun nəticəsində əhali arasında əzab çəkənlərin və insan tələfatlarının sayının artması ilə əlaqədar dərin narahatlıqlarını ifadə etdilər. Onlar münaqişənin davam etməsinin və daha da genişlənməsinin regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə göstərə biləcəyi təsiri nəzərdə tutaraq, münaqişənin aradan qaldırılması yolları və vasitələrini geniş şəkildə müzakirə etdilər. Onlar bütün tərəfləri təmkinli olmağa çağırdılar.

Nazirlər yenidən ən qəti şəkildə cavabdeh yerli komandirləri onların aktiv iştirakı ilə həyata keçiriləsi təcili və effektiv atəşkəsə çağırdılar. Onlar, siyasi və iqtisadi təzyiq tədbirlərinin dayandırılması da daxil olmaqla, etibarlı mühit və konstruktiv dialoq şəraitinin bərpa edilməsi çağırışı ilə müraciət etdilər.

Nazirlər ATƏM çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyəti nəzərdən keçirdilər və Yüksək vəzifəli şəxslər komitəsinin qəbul etdiyi qərarları bütövlükdə bəyəndilər. Onlar bununla əlaqədar gördüyü tədbirlərə görə ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə minnətdarlıqlarını bildirdilər və lazım olduğu hər hansı təqdirdə ona bütün mümkün olan yardımını göstərməyə hazır olduqlarını qeyd etdilər.

Nazirlər Avropa Birliyi və onun üzv-dövlətləri, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv-dövlətləri, Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının üzvləri və, xüsusilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Katibi tərəfindən həyata keçirilən bir-birini tamamlayan səyləri alqışladılar.

Onlar bununla əlaqədar ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə sıx əlaqə saxlamağı və mütəmadi məlumat mübadiləsi təşkil etməyi xahiş etdilər.

Nazirlər razılığa gəldilər ki, ATƏM bu münaqişə ilə bağlı sülh prosesinin inkişafı işində əsas rol oynamalıdır. Onlar razılaşırdılar ki, Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında mövcud olan vəziyyət ATƏM tərəfindən növbəti tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Nazirlər ATƏM-in Nazirlər Şurasının Fəaliyyətdə olan Sədri cənab İrji Dinstbirə, xüsusilə effektiv atəşkəsin əldə olunması və qorunub saxlanması, həmçinin məsələnin sülh yolu ilə hərtərəfli nizamlanması üçün çərçivənin yaradılmasına kömək məqsədilə yaxın vaxtlarda regiona səfər etməyi tapşırırdılar.

Nazirlər qəti əmin olduqlarını bildirdilər ki, ATƏM-in himayəsi altında Dağlıq Qarabağ üzrə konfrans böhranın ATƏM-in prinsipləri, öhdəlikləri və müddəaları əsasında sülh yolu ilə nizama salınması məqsədilə danışıqlar üçün fəaliyyət göstərən forumu təmin edəcək. Nazirlər bununla əlaqədar ATƏM-in Nazirlər Şurasının Fəaliyyətdə olan Sədrindən mümkün qədər tez bir zamanda belə konfransı keçirməyi xahiş etdilər.

Bundan əlavə nazirlər razılaşırdılar ki, Minskə keçiriləcək bu konfransın iştirakçıları Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Çexiya və Slovakiya Federativ Respublikası, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya Federasiyası, İsveç, Türkiyə və Amerika Birləşmiş Ştatları olacaq. Dağlıq Qarabağın seçilmiş və digər nümayəndələri maraqlı tərəf kimi konfransa onun Sədri tərəfindən konfransda iştirak edən dövlətlərlə məsləhətləşmələrdən sonra dəvət olunacaqlar. ATƏM-in Nazirlər Şurasının Fəaliyyətdə olan Sədri ATƏM-in himayəsi altında Dağlıq Qarabağ üzrə konfransın sədrini təyin edəcək.

Nazirlər ATƏM-in bütün iştirakçı dövlətlərini və bütün maraqlı tərəfləri beynəlxalq nəzarət altında olan təhlükəsiz dəhlizlər daxil olmaqla sürətli və effektiv vasitələrdən istifadə edərək, humanitar yardımla ona ehtiyacı olanların təmin edilməsi üçün bütün lazımi addımların atılmasına təkidlə çağırırdılar.

Nazirlər Ermənistan və Azərbaycanın ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin bu regiona missiyasına, həmçinin ATƏM şurasının razılaştığı bütün fəaliyyətə tam kömək etmək öhdəliyini nəzərə aldılar və məsələnin davamlı, sülh yolu ilə həll olunmasına nail olmaq məqsədilə hər iki tərəfi bu öhdəliyi fəal şəkildə yerinə yetirməyə çağırırlar.

2) Regional məsələlər
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı
ATƏM fəaliyyətinin fəallaşması.
Budapeşt, 6 dekabr 1994-cü il

1. Münaqişənin davam etməsi və bunun nəticəsində baş verən insan faciəsindən təəssüfləndiklərini ifadə edərək, iştirakçı dövlətlər ATƏM-in Minsk qrupu ilə əməkdaşlıqda Rusiya Federasiyasının vasitəçilik səyləri nəticəsində 1994-cü il mayın 12-də razılaşdırılmış atəşkəsi münaqişə tərəflərinin təsdiqlədiklərini alqışladılar. Onlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə sadıq qaldıqlarını təsdiqlədilər və ATƏM-in münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəlmiş səylərinə Təhlükəsizlik Şurasının göstərdiyi siyasi dəstəyi alqışladılar. Bu məqsədlə onlar münaqişə tərəflərini birbaşa əlaqələr daxil olmaqla məsələnin mətləbinə dair daha intensiv danışıqlara çağırdılar. Bu mənada onlar ATƏM-in səyləri və köməyini ikiqat gücləndirəcəklərinə söz verdilər. Onlar ATƏM-in Minsk qrupunun vasitəçilik səylərini qəti şəkildə bəyəndilər və Rusiya Federasiyasının həlledici yardımını və Minsk qrupunun digər fərdi üzvlərinin səylərini yüksək qiymətləndirdilər. Onlar bu səyləri ATƏM çərçivəsində əlaqələndirərək bir araya gətirmək qərarına gəldilər.

2. Bu məqsədlə onlar danışıqlar üçün vahid və razılaşdırılmış baza yaratmaq, həmçinin bütün vasitəçilik və danışıqlar fəaliyyətinin tam şəkildə əlaqələndirilməsini təmin etmək məqsədilə, Fəaliyyətdə olan Sədrə, iştirakçı dövlətlərlə məsləhətləşmələr əsasında və mümkün qədər tez hərəkət etməklə, Minsk qrupunun həmsədrələrini təyin etməyi tapşırıdılar. Həmsədrələr bütün danışıqlar səylərində ATƏM prinsiplərini və razılaşdırılmış mandatı əsas tutaraq, Minsk qrupunun görüşlərində birlikdə həmsədrlik və Fəaliyyətdə olan Sədrə birlikdə məruzə edəcəklər. Onlar işlərinin gedişi barəsində Daimi Şuraya müntəzəm olaraq məlumat verəcəklər.

3. Bu səylər çərçivəsində ilk addım kimi, onlar mövcud atəşkəsin davam etdirilməsinə kömək etmək məqsədilə Rusiya Federasiyasının və Minsk qrupunun digər fərdi üzvlərinin dəstəyilə və onlarla əməkdaşlıq şəraitində təcili tədbirlərin görülməsini, və əvvəllər vasitəçilik fəaliyyəti zamanı əldə olunmuş irəliləyişə əsaslanaraq, həyata keçirilməsi bütün tərəflər üçün münaqişənin əsas nəticələrini aradan qaldırmağa və Minsk konfransını çağırmağa imkan verəcək silahlı münaqişənin dayandırılması haqqında siyasi sazişin imzalanması məqsədilə tezliklə danışıqlar aparmağı Minsk qrupunun həmsədrələrinə tapşırıdılar. Daha sonra onlar Minsk konfransının həmsədrələrindən, xüsusilə humanitar sahədə, inamın möhkəmləndirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində münaqişə tərəfləri ilə birgə işi davam etdirməyi xahiş etdilər. Onlar iştirakçı dövlətlər tərəfindən həm fərdi əsasda, həm də müvafiq beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qaçqınların acınacaqlı vəziyyətini yüngülləşdirməyə xüsusi diqqət yetirmək şərti ilə regionun əhalisinə humanitar yardımın göstərilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibliyini qeyd etdilər.

4. Onlar razılaşdılar ki, münaqişə tərəflərinin fikirlərinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd olunan sazişin əldə edilməsi həmin sazişin həyata keçirilməsinin vacib elementi kimi çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsinə imkan verə bilər. Onlar silahlı münaqişənin dayandırılması haqqında tərəflər arasında sazişin əldə edilməsindən sonra, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnaməsinin qəbul edilməsi şərti ilə, ATƏM-i çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrlə təmin etmək üçün siyasi hazırlıqlarını bəyan etdilər. Onlar Fəaliyyətdə olan Sədrdən 1992-ci il Helsinki Sənədinin III fəslə əsasında və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinə tam uyğun olaraq təşkil ediləcək belə qüvvələrin yaradılması, tərkibi və fəaliyyəti barəsində qısa zaman ərzində plan işləyib hazırlamağı xahiş etdilər. Bu məqsədlə Fəaliyyətdə olan Sədrə Minsk konfransı həmsədrləri və Minsk qrupu, həmçinin Baş Katib tərəfindən kömək ediləcək; müvafiq məsləhətləşmələrdən sonra o, həmçinin bu qüvvələrin, başqa məsələlərlə yanaşı, ölçüsü və xarakteri, onlara rəhbərliyi və onların idarəsi, maddi-texniki təchizatı, müvafiq altbölmələrin və resursların bölünməsi, güc tətbiq etmək qaydası və qüvvə verən dövlətlərlə razılaşmalar haqqında tövsiyələrin hazırlanması üçün Vyanada yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu yaradacaq. O, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının texniki məsləhət və ekspertiza yardımının

göstərilməsinə hazır olması haqqında etdiyi bəyanatına əsaslanaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına kömək üçün müraciət edəcək. O, həmçinin, ATƏM-in sülhməramlı qüvvələrinin mümkün yerləşdirilməsi üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının uzunmüddətli siyasi dəstəyini əldə etməyə çalışacaq.

5. Belə hazırlıq işini və 1992-ci il Helsinki Sənədinin III fəslinin müvafiq müddəalarına əsasən və tərəflər arasında razılığın əldə olunmasından və onların Minsk konfransının həmsədrləri vasitəsilə Fəaliyyətdə olan Sədrə rəsmi xahişindən sonra Daimi Şura ATƏM-in sülhməramlı əməliyyatının keçirilməsi barəsində qərar qəbul edəcək.

**3) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 5-ci görüşü.
Budapeşt, 8 dekabr 1995-ci il**

ATƏT-in Minsk prosesi üzrə qərarı
Nazirlər Şurası

- ATƏT-in Minsk prosesinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında yeganə forum olmasını təsdiqləyir;

- münaqişə tərəflərinin 1994-cü ilin mayın 12-də bərqərar edilən atəşkəsə riayət etməyi davam etdirmək əzmlərini alqışlayır;

- tərəfləri bütün hərbi əsirləri və münaqişə ilə bağlı saxlanılan bütün şəxsləri dərhal azad etməyə, və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin şəxslərin saxlanıldığı bütün yerlərə və bütün saxlanılanlara maneəsiz baş çəkməsini təmin etməyə çağırır;

- Fəaliyyətdə olan Sədrlə koordinasiya təxirə salınmadan silahlı münaqişənin dayandırılması haqqında siyasi sazişin əldə edilməsi yolunda Minsk konfransının Həmsədrlərinin səylərini dəstəkləyir. Belə sazişin yerinə yetirilməsi bütün tərəflər üçün münaqişənin əsas nəticələrini aradan qaldıracaq və qısa vaxt ərzində Minsk konfransını çağırmağa imkan yaradacaq. Sazişin imzalanması Daimi Şuraya fəaliyyətinin davam etdirilməsi lazım olan Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun dəyərli tövsiyələrinə əsaslanaraq, ATƏT-in sülhməramlı əməliyyatının keçirilməsi haqqında qərar qəbul etməyə imkan yaradacaq;

- münaqişənin nizamlanması prinsipləri üzrə razılaşmanın əldə edilməsi məqsədilə, Həmsədrlərlə koordinasiya, birbaşa əlaqələrin qurulmasına dair ifadə olunmuş öhdəlikləri alqışlayır və bunu tez bir zamanda gerçəkləşdirməyə təkidlə çağırır; və

- kompromisin tezliklə əldə edilməsi məqsədilə tərəflərin ən vacib məsələləri nəzərdən keçirməyə ifadə olunmuş hazırlıqlarını nəzərə alır

*4) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Zirvə görüşü.
Lissabon, 3 dekabr 1996-cı il*

ƏLAVƏ 1

ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin Bəyanatı

Sizə məlum olduğu kimi, son iki il ərzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsinin həllində heç bir irəliləyiş əldə edilməmişdir. Mən təəssüflə qeyd edirəm ki, məsələnin nizamlanması prinsiplərinə dair tərəflərin mövqelərinin yaxınlaşdırılması istiqamətində Minsk konfransı həmsədrlərinin söyləri uğurla nəticələnmədi.

Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının tərkib hissəsi kimi formalaşdıran üç prinsip tövsiyə edilmişdir. Bu prinsipləri Minsk qrupunun bütün üzv-dövlətləri dəstəkləyir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək səviyyəli özünüidarə verən öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanmış sazişdə müəyyən edilmiş Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu;
- bütün tərəflərin nizamlama müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsinə dair qarşılıqlı öhdəliklər də daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təmin edilmiş təhlükəsizliyi.

Mən təəssüflə etiraf edirəm ki, bir iştirakçı dövlət bunu qəbul edə bilmədi. Bu prinsiplər digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən dəstəklənir.

Bu bəyanat Lissabon Zirvə görüşünün sənədlərinə daxil ediləcək.

*5) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Zirvə görüşü.
İstanbul, 19 noyabr 1999-cu il*

İstanbul Zirvə görüşünün Bəyannaməsi

Biz Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaranan vəziyyət və son hadisələr haqqında ATƏT-in Minsk qrupunun Həmsədrlərinin məruzəsini aldıq və onların söylərini müsbət qiymətləndiririk. Biz Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında aktivləşən dialoqu xüsusilə alqışlayırıq ki, onların müntəzəm görüşləri problemin möhkəm və hərtərəfli həllinin tapılması prosesinin dinamikası üçün imkan yaratmışdır. Biz qəti şəkildə bu dialoqu dəstəkləyirik və ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpası ümidi ilə bu dialoqun davam etdirilməsinə çağırırıq. Biz həmçinin təsdiq edirik ki, ATƏT və məsələnin həllinin tapılması üçün ən münasib format olan ATƏT-in Minsk qrupu sülh prosesini və onun gələcəkdə həyata keçirilməsini, tərəfləri bütün zəruri köməklik ilə təmin etmək də daxil olmaqla, daha da irəlilətməyə hazırdır.

Biz bu il Yerevanda ATƏT-in ofisinin açılmasını və analoji ofisin Bakıda açılması qərarını alqışlayırıq. Bu addımlar ATƏT-ə bizim Ermənistan və Azərbaycanla olan əməkdaşlığımızı gücləndirmək imkanı verəcək.

**6). Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 9-cu görüşü.
Buxarest, 4 dekabr 2001-ci il**

Nazirlər Şurasının Bəyanatları

QƏRAR № 2

Biz tərəflər arasında intensivləşdirilmiş dialoqa və Minsk qrupunun həmsədrlərinin fəal köməyinə baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının əldə edilmədiyindən dərin təəssüf hissimizi bildiririk. Biz bir daha təsdiq edirik ki, bu uzanmış münaqişənin təcili nizamlanması Cənubi Qafqaz regionunda möhkəm sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və əməkdaşlığa kömək edəcək.

Biz sülh dialoqunun davam etdirilməsinin vacibliyini yenidən bəyan edirik və tərəfləri münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında tezliklə həll edilməsi istiqamətindəki söylərini davam etdirməyə çağırırıq. Biz, həmçinin, tərəfləri hərbi əsirlərin azad edilməsi də daxil olmaqla, qarşılıqlı etibar və inamın möhkəmləndirilməsinə səbəb olacaq əlavə tədbirlərin nəzərdən keçirilməsinə çağırırıq.

Biz tərəflərin atəşkəsə olan və məsələnin sülh yolu ilə və hərtərəfli nizamlanması öhdəliklərini alqışlayırıq. Biz tərəfləri həmsədrlərin fəal dəstəyi ilə ədalətli və möhkəm nizamlanmanın əldə edilməsinə yönəlmiş söylərini davam etdirməyə çağırırıq.

**7) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı Nazirlər Şurasının 10-cu görüşü.
Porto, 7 dekabr 2002-ci il**

Nazirlər Şurasının Bəyanatları

Biz tərəflər arasında intensivləşdirilmiş dialoqa və Minsk qrupunun həmsədrlərinin fəal köməyinə baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının əldə edilmədiyindən dərin təəssüf hissi keçirməkdə davam edirik. Biz bir daha təsdiq edirik ki, bu uzanmış münaqişənin təcili nizamlanması Cənubi Qafqaz regionunda möhkəm sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və əməkdaşlığa kömək edəcək.

Biz sülh dialoqunun davam etdirilməsi vacibliyini yenidən bəyan edirik və tərəfləri münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında tezliklə həll edilməsi istiqamətindəki səylərini davam etdirməyə çağırırıq. Biz, həmçinin, tərəfləri qarşılıqlı etibar və inamın möhkəmləndirilməsinə səbəb olacaq əlavə tədbirlərin nəzərdən keçirilməsinə çağırırıq.

Biz tərəflərin atəşkəsə olan və məsələnin sülh yolu ilə və hərtərəfli nizamlanması öhdəliklərini alqışlayırıq. Biz Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin və onların şəxsi nümayəndələrinin davam edən görüşlərini xüsusilə alqışlayırıq. Biz tərəfləri həmsədrlərin fəal dəstəyi ilə ədalətli və möhkəm nizamlanmanın əldə edilməsinə yönəlmiş səylərini davam etdirməyə çağırırıq.

ƏLAVƏ

Azərbaycan Nümayəndə heyəti tərəfindən

Helsinki məsləhətləşmələrinin Yekun tövsiyələrinin 79-cu Paraqrafına (Fəsil 6) müvafiq olaraq İzahedici Bəyanat

“ATƏT-in Nazirlər Şurasının 10-cu görüşünün indi qəbul edilmiş qərarı ilə əlaqədar mən Helsinki məsləhətləşmələrinin Yekun tövsiyələrinin Fəsil 6, 79-cu Paraqrafına müvafiq olaraq izahedici bəyanat vermək istərdim.

Azərbaycan Respublikası ATƏT-in aşağıdakı prinsiplərindən çıxış edərək Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişəyə dair bəyanat üzrə konsensusa qoşulmuşdur ki, bu prinsiplərə əsasən:

“İştirakçı dövlətlər hər bir iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəklər.

Beləliklə, onlar istənilən iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyü, siyasi müstəqilliyi və ya birliyinə qarşı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olmayan hər hansı hərəkətdən və, xüsusilə, hədə və ya gücdən istifadəni təşkil edən hər hansı belə hərəkətdən çəkinəcəklər.

İştirakçı dövlətlər eynilə bir-birinin ərazisini beynəlxalq hüquqa zidd olaraq hərbi işğal və ya digər birbaşa və ya dolay yolla güc tədbirləri obyektə, yaxud belə tədbirlər və ya onlarla hədələmək vasitəsilə ələ keçirmək obyektə etməkdən çəkinəcəklər. Heç bir belə işğal və ya ələ keçirmə qanuni sayılmayacaq.”

Azərbaycan tərəfi həmçinin vurğulamaq istərdi ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ prinsipi Helsinki Yekun Aktının aşağıdakı prinsiplərinə müvafiq olaraq həyata keçiriləcək:

“İştirakçı dövlətlər, bütün zamanlarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri və beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid normalara uyğun hərəkət edərək, xalqların bərabər hüquqlarına və onların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət edəcəklər.”

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası bildirir ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə tam hörmət edilməsi əsasında həll oluna bilər ki, bu aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağ regionu onun ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün birmənalı olaraq tanınması;

- erməni işğalçı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün ərazilərindən, o cümlədən Dağlıq Qarabağ regionundan dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması;
- zorla qovulmuş azərbaycanlı əhalinin öz torpaqlarına təhlükəsiz şəraitdə qayıtması üçün bütün əlverişli şərtlərin yaradılması.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası bildirir ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda yaşayan erməni icması üçün işlənib hazırlanacaq hər hansı özünüidarə statusu yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə tam hörmət edilməsi əsasında mümkün olacaq.

5.3. Avropa Birliyinin qəbul etdiyi sənədlər

1) Brüssel, 22 may 1992-ci il

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Dağlıq Qarabağ regionunda döyüşlərin son vaxtlar intensivləşməsi ilə bağlı dərin narahatlığını bildirir və hər hansı bir tərəfdən güc tətbiq edilməsini qəti şəkildə pisləyir. Birlik və ona üzv olan dövlətlər davamlı döyüşlər nəticəsində əhalinin yenidən üzləşdiyi əzab-əziyyətdən və insan tələfatından təəssüflənir.

Dağlıq Qarabağın erməni və Azərbaycan əhalisi daxil olmaqla, Ermənistan və Azərbaycan xalqları, hər iki hökumətin ATƏM-in prinsip və öhdəliklərini qəbul etdikləri nəticəsində, eyni səviyyəli mühafizə ilə təmin olunmaq hüququna malikdirlər. Buna görə də Birlik və ona üzv olan dövlətlər qəbul edilmiş prinsip və öhdəliklərə zidd olaraq ərazi bütövlüyünə qarşı və ya, mülki əhalinin daimi yaşayış yerlərindən qovulması da daxil olmaqla, siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün gücə əsaslanan hərəkətləri pisləyir. Azərbaycan və erməni əhalisinin fundamental hüquqları mövcud sərhədlər məzmununda tam şəkildə bərpa edilməlidir.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Ermənistan və Azərbaycana müraciət edərək, maksimal dərəcədə təmkinlik nümayiş etdirməyə və ATƏM prosesinə konstruktiv töhfə verməyə çağırır. Bu mənada Birlik və ona üzv olan dövlətlər bütün tərəfləri Dağlıq Qarabağ üzrə ATƏM-in Sülh Konfransının tezliklə keçirilməsi istiqamətində iş aparmağa və Dağlıq Qarabağ icmalarının təmsil olunmaları şərtlərinə dair razılıq əldə etməyə dəvət edir ki, onsuz davamlı sülhün bərqərar olması mümkün deyil.

2) Brüssel, 18 iyun 1992-ci il

Dağlıq Qarabağa dair bəyanat

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Dağlıq Qarabağda davam edən döyüşlər ilə bağlı dərin narahatlığını bildirir. Birlik və ona üzv olan dövlətlər böhranın həllinə qətiyyənlə kömək etməyən hər hansı gücün tətbiq edilməsini ciddi şəkildə pisləyir. Onlar böhrana qatılan tərəfləri təmkinliliyə dəvət edir və növbəti əzab-əziyyət və ya insan tələfatı ilə nəticələnən hərəkətlərdən çəkinməyə çağırır.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər aidiyyəti olan hökumətləri nüfuzlarından istifadə edərək baş verən dəhşətli zorakılığa son qoymağa və davamlı atəşkəsə nail olmağa çağırır.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Ermənistan və Azərbaycana bir daha müraciət edərək ATƏM-ə daxil olarkən götürdükləri öhdəliklərə əsasən insan hüquqlarına hörmət etməyə çağırır. Onlar tərəfləri regionda sülhü bərpa etməyin ən yaxşı ümidini təklif edən ATƏM-in himayəsi altında Minsk Konfransının tezliklə keçirilməsinin zəruri şərtlərinin yaradılması üçün Romada ilkin fəvqəladə görüş çərçivəsində göstərilən səylərə töhfə verməyə çağırır.

3) Brüssel, 7 aprel 1993-cü il

Dağlıq Qarabağa dair bəyanat

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin son zamanlarda kəskin şəkildə pisləşməsindən dərin narahatçılıq keçirir. Birlik və ona üzv olan dövlətlər hərbi əməliyyatların Kəlbəcər və Fizuli rayonları ərazisinə yayılmasından təəssüfləndiyini bildirir. Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxarılması və bu ərazilərdə döyüşlərin dayandırılması məqsədilə Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın hərbi birləşmələri üzərində olan təsirindən istifadə etməyə qətiyyətlə çağırılır. Cərəyan edən son hadisələrə baxmayaraq, bütün tərəflərdən ATƏM-in Minsk qrupunda aparılan danışıqları tərk etməməyi xahiş edilir.

4) Brüssel, 24 iyun 1993-cü il

Dağlıq Qarabağa dair bəyanat

Birlik və ona üzv olan dövlətlər cənab Rafaellinin təqdim etdiyi ATƏM planının Dağlıq Qarabağ mübahisəsinin bütün iştirakçıları tərəfindən qəbul edilməsini alqışlayır. Onlar inanırlar ki, sözügedən plan regionda hərtərəfli atəşkəs, BMT TŞ-nın 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı qətnaməsinin həyata keçirilməsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar vasitəsilə həlli istiqamətində əsil irəliləyiş üçün ən yaxşı ümiddir. Onlar Dağlıq Qarabağda erməni icması nümayəndələrinin plana razılıqlarını təmin etmək məqsədilə Ermənistan prezidenti Ter Petrosyanın uğurlu şəxsi müdaxiləsini yüksək qiymətləndirirlər.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər ümid edirlər ki, Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağda sülh planını hələ qəbul etməyən elementlər tərəfindən onu tam şəkildə qəbul etmək və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı indiki daxili çətinliklərdən sui-istifadə etməkdən çəkinmək çağırışlarını davam etdirəcəkdir. Birlik və ona üzv olan dövlətlər xəbərdarlıq edirlər ki, hazırkı vəziyyətdə hər hansı bir tərəfin hücum əməliyyatı sülh planını təhlükə altına sala bilər.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər münaqişə tərəflərini planı tam şəkildə dəstəkləməyə çağırır ki, bu, ATƏM- in müşahidəçi missiyasının yerləşdirilməsinin ilk mərhələsini asanlaşdırar. Onlar həmçinin tərəfləri qoşunların işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılmasını qəbul etməyə razılıq və ATƏM müşahidəçilərin ərazilərdə yerləşdirildiyi andan təhlükəsizliyinə təminat verməyə təkid edirlər.

5) Brüssel, 3 sentyabr 1993-cü il

Dağlıq Qarabağa dair bəyanat

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Dağlıq Qarabağda getdikcə genişlənən Azərbaycan ərazisini işğal edən yerli erməni qoşunlarının hücumlarını pisləyir. Onlar təəssüf hissi ilə qeyd edirlər ki, bu hərəkətlər döyüş bölgəsini genişləndirməklə daha böyük Azərbaycan ərazisini əhatə edir, Azərbaycanda çox ciddi qaçqın problemi meydana gətirir və qonşu ölkələri qatmaqla regional təhlükəsizliyi getdikcə azaldır.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər region dövlətlərinin ərazi bütövlüyü və suverenliyinə olan dəstəklərini bir daha bəyan edirlər.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Azərbaycan Hökuməti və Dağlıq Qarabağın rəhbərliyi arasında 31 avqust 1993-cü il tarixində əldə edilmiş müvəqqəti atəşkəsin davam etdirilməsi üçün ATƏM-in Minsk Qrupu çərçivəsində göstərilən səyləri tam dəstəkləyir. Birlik və ona üzv olan dövlətlər hər iki münaqişə tərəfini iyun ayının sonunda prinsip etibarını ilə razılaşdırılmış cədvəli yerinə yetirməyi mümkün edən hər hansı bir formada əlavə dialoqa başlamağa çağırırlar.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər həmçinin Dağlıq Qarabağın yerli erməni silahlı qüvvələrinin BMT TŞ-nin 822 və 853 sayılı qətnamələrinə hörmət etdiyini və Kəlbəcər, Ağdam, Fizuli və Cəbrayıl rayonlarından geri çəkiləcəklərini görcəkələrinə ümid edirlər. Birlik və ona üzv olan dövlətlərin əlində Azərbaycanın bu ərazilərdən irimiqyaslı hücumlar həyata keçirmək iqtidarında olduğuna dair heç bir dəlil yoxdur.

Birlik və ona üzv olan dövlətlər Dağlıq Qarabağ ermənilərinin BMT TŞ-nin 822 və 853 sayılı qətnamələrinə və ATƏM-in Minsk Qrupunun təkliflərinə əməl etmələri üçün Ermənistan hökumətini özünün həlledici təsirindən istifadə etməyə çağırır. Birlik və ona üzv olan dövlətlər Ermənistan müraciət edərək Azərbaycan ərazisində hücumlar həyata keçirən yerli erməni hərbi birləşmələrinin bu cür hücumlarını daha da genişləndirmək üçün onlara maddi yardımın verilməməyini təmin etməyə çağırır.

6) Brüssel, 9 noyabr 1993-cü il

Dağlıq Qarabağa dair bəyanat

Avropa İttifaqı 24 oktyabr 1993-cü il tarixində Dağlıq Qarabağ regionunda əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını pisləyir və bütün qüvvələri son vaxtlarda işğal edilmiş ərazilərdən geri çəkilməyə çağırır. Avropa İttifaqı ATƏM prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə verdiyi əhəmiyyəti bir daha vurğulayır.

Avropa İttifaqını döyüşlər nəticəsində yurdlarından didərgin salınmış insanların aqibəti xüsusilə narahat edir. Bu insanların qəbul edilməsi və qorunması beynəlxalq ictimaiyyətin əsas vəzifəsi olmalıdır. Bundan əlavə qaçqınların mövcudluğu münaqişənin beynəlxalq xarakter alması təhlükəsini artırır və bütün regionun sabitliyini təhdid edir.

Avropa İttifaqı zərər çəkmiş əhaliyə göstərilən yardımı davam etdirmək əzmindədir və region dövlətlərini həmin yardımların çatdırılması prosesini asanlaşdırmağa çağırır.

Avropa İttifaqı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin uzun müddətli siyasi həllinə nail olmaq məqsədilə ATƏM-in Minsk Qrupu tərəfindən göstərilən səyləri tam şəkildə dəstəklədiyini bir daha bildirir. Avropa İttifaqı münaqişə tərəflərini 24 oktyabr 1993-cü il tarixində pozulmuş atəşkəsi bərpa etməyə çağırır.

Bülleten Aİ 01-1994 (fr): 1. 3. 7

Xarici siyasət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi (7/20)

Azərbaycan

1. 3. 7. Avropa İttifaqının Sədrliyi adından Azərbaycandakı vəziyyət ilə bağlı 17 yanvar tarixində Afina və Brüssel şəhərlərində yayılmış kommünike:

“Avropa İttifaqı dekabr ayının ortalarından etibarən Dağlıq Qarabağ regionunda irimiqyaslı döyüşlərin yenidən başlanması ilə bağlı dərin narahatlıq hissi keçirir. Avropa İttifaqı mövcud tərəfləri təmkinlilik nümayiş etdirməyə və artıq müharibə nəticəsində əziyyət çəkmiş insanlara yenidən əzab verməməyə çağırır.

Avropa İttifaqı bir daha Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipini dəstəklədiyini bildirir və münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasına dəvət edir. Məsələnin beynəlxalq xarakter alması təhlükəsini nəzərə alaraq, Avropa İttifaqı aidiyyəti olan tərəfləri döyüşləri dayandırmağa və BMT TŞ müvafiq qətnamələrinə əməl etməyə çağırır. Avropa İttifaqı tam şəkildə dəstəklədiyi, ATƏM-in Minsk Qrupu çərçivəsində münaqişə tərəfləri arasında aparılan danışıqları ən qısa zamanda yenidən başlamağa çağırır.”

Bülleten Aİ 07-1994

Xarici siyasət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi (6/24)

Dağlıq Qarabağ

1. 3. 5. Avropa İttifaqının Sədrliyi adından Dağlıq Qarabağa dair 5 avqust tarixində Brüssel və Bon şəhərlərində yayılmış kommünike:

“Avropa İttifaqı 12 may 1994-cü ildən etibarən qüvvədə olan atəşkəsin Ermənistan və Azərbaycan Müdafiə Nazirləri, habelə Dağlıq Qarabağın hərbi birləşmələri tərəfindən 27 iyul 1994-cü il tarixində yazılı şəkildə təsdiq edilməsini təqdirəlayiq olduğunu bəyan edir. Münaqişə iştirakçılarının atdığı bu addım gələcəkdə məsələnin qarşılıqlı razılıq əsasında siyasi nizamlanmasına xidmət edəcəkdir.

Beləliklə, Avropa İttifaqı bu istiqamətdə tərəfləri ATƏM-in Minsk Qrupu ilə yaxından əməkdaşlıq etməyə və davamlı siyasi nizamlanmaya nail olmaq üçün üzərlərinə düşənləri yerinə yetirməyə çağırır. Fürsətdən istifadə edərək, Avropa İttifaqı bir daha Minsk Qrupunun səylərini tam şəkildə dəstəklədiyini bəyan edir. Atəşkəsin təsdiq edilməsi təkcə ilk mərhələ deyil, eyni zamanda davamlı siyasi nizamlanmanın əldə

edilməsi üçün danışıqların aparılması istiqamətində mühüm səy deməkdir. Avropa İttifaqı ATƏM müşahidəçilərinin regiona göndərilməsi üçün müvafiq razılaşmanın imzalanması məqsədilə avqust ayında danışıqların sürətləndirməsinə dair tərəflərin niyyətini alqışlayır. Belə ki, Avropa İttifaqı münaqişə tərəflərini ATƏM-in müşahidə missiyasının maksimum dərəcədə həyata keçirilməsindən ibarət olan ilk mərhələni dəstəkləməyə çağırır.

Bu kommünike dörd dövlətin mövqeyini bildirir.

Bülleten Aİ 09-1994

Xarici siyasət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi (5/6)

Dağlıq Qarabağ

1. 3. 5. Avropa İttifaqının Sədriyi adından Dağlıq Qarabağa dair 15 sentyabr tarixində Brüssel və Bon şəhərlərində yayılmış kommünike:

“Avropa İttifaqı son günlərdə Ermənistan, Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ rəhbərləri tərəfindən ATƏM-in Minsk Qrupunun Sədri səfir Eliassonun regiona səfəri zamanı verilmiş bəyanatları böyük məmnuniyyətlə qarşılayır. Həmin bəyanatlarda tərəflər münaqişənin nizamlanmasına dair razılığın əldə edilməsinə qədər atəşkəsə riayət edəcəkləri ilə bağlı niyyətlərini vurğulamışlar. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı məsələ ilə əlaqədar Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri, habelə Stepanakert rəhbərliyi tərəfindən verilmiş rəsmi bəyanatları alqışlayır.

Avropa İttifaqı hesab edir ki, atəşkəsin gücləndirilməsi və məsələnin siyasi nizamlanması yolunda bu addım mühüm əhəmiyyətə malikdir. Avropa İttifaqı ATƏM-in Minsk Qrupuna sözügedən bəyanatlarla nəticələnən söylərinə görə minnətdarlığını bildirir və Qrupun Dağlıq Qarabağ regionunda sülhün bərqərar olunması naminə mühüm fəaliyyətini dəstəkləyir. Avropa İttifaqı Minsk Konfransının tezliklə çağırılı biləcəyinə səmimi şəkildə ümid edir.

Nəhayət, Avropa İttifaqı ümid edir ki, münaqişə tərəfləri özlərinin ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuş bəyanatlarında təmkinlilik nümayiş etdiriləcəkdir. Bundan əlavə, Avropa İttifaqı danışıqlar prosesi üçün münbit və psixoloji nöqtəyi nəzərdən əlverişli şəraitin yaradılması üçün tərəflər arasında təmasların davam etdirilməsini tövsiyə edir.

Bu kommünike dörd dövlətin mövqeyini bildirir.

7) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Avropa İttifaqının mövqeyi

Avropa İttifaqı Sədrliyinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda qondarma “prezident seçkiləri”ni pisləyən və münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinin əsası kimi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiqləyən Bəyannaməsi.

Dağlıq Qarabağda qarşıdan gələn “Prezident seçkiləri”nə dair Avropa İttifaqı adından Sədrliyin Bəyannaməsi

Brüssel, 2 avqust 2002-ci il

Avropa İttifaqı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini təsdiq edir və bir daha bəyan edir ki, o, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımır. Avropa İttifaqı həmişə Dağlıq Qarabağla bağlı Azərbaycan və Ermənistan üçün məqbul sayılan sabit siyasi razılaşmanın əldə edilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Avropa İttifaqı 11 avqust 2002-ci il tarixində Dağlıq Qarabağda keçirilməsi nəzərdə tutulan “prezident seçkiləri”ni qanuni hesab edə bilməz. Avropa İttifaqı bu seçkilərin sülh prosesinə təsir edəcəyinə inanmır.

Avropa İttifaqı ilə əlaqədə olan Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri, Kipr, Malta və Türkiyə, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasına üzv olan İslandiya, Lixtenşteyn və Norveç, Avropa İqtisadi Məkanı üzvləri olan ölkələr bu bəyannaməyə qoşulurlar.

(Materiallar Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin saytıdan götürülmüşdür)

5.4. Avropa Şurası Parlament Assambleyası

1) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin bəyannaməsi. (11 mart 1992-ci il)

Nazirlər Komitəsi, insanların fərq qoyulmadan qətlə yetirilməsi və zorakılıq aktları haqqında son məlumatlardan dərindən narahat olaraq, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisində mülki əhaliyə qarşı zorakılıq və hücumları kəskin şəkildə pisləyir. O qeyd edir ki, məsələnin güc vasitəsilə həlli beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilə bilməz.

Nazirlər Komitəsi fevralın 28-də Praqada ATƏM iştirakçı dövlətlərinin dərhal və effektiv atəşkəs, regiona silahların daşınmasına embarqo qoyulması və humanitar yardımın göndərilməsi üçün təhlükəsiz dəhlizlərin yaradılmasına dair tövsiyələrini dəstəkləyir. O bir daha qeyd edir ki, Dağlıq Qarabağda böhranın istənilən həlli qanunun aliliyinə, demokratiya, insan hüquqları və azlıqların üzvlərinin hüquqlarına dair təminatlara və yalnız sülh yolu və ümumi razılıqla dəyişilə bilən bütün, istər daxili, istərsə də xarici sərhədlərin pozulmamağına hörmət edilməsinə əsaslanmalıdır.

Nazirlər Komitəsi Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin mübahisəyə kömək etməsinə dair münaqişə tərəflərinin razılığını alqışlayır və ümid edir ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi və digər qeyri-hökumət təşkilatları bu mübahisənin qurbanlarına humanitar yardımın verilməsində aparıcı rol oynayacaqlar.

Nazirlər Komitəsi mübahisənin sülh yolu ilə həllinin əldə edilməsi üçün bütün vasitəçilik səylərini dəstəkləyir. Effektiv atəşkəsə nail olunduqda, mübahisə bütün maraqlı tərəflər, o cümlədən Dağlıq Qarabağın yerli idarəetmə orqanları və nümayəndələri arasında danışıq vasitəsilə həll edilməlidir. Danışıqlar ATƏM çərçivəsində qəbul olunmuş Helsinki Yekun Aktı və Paris Xartiyasının hərf və ruhuna, və xüsusilə mübahisələrin sülh yolu ilə tənzimlənməsi öhdəliyinə hörmət prinsipinə əsaslanmalıdır.

(Nazirlər Komitəsi tərəfindən 11 mart 1992-ci ildə Nazir müavinlərinin 471-ci iclasında qəbul edilmişdir)

**2) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qətnaməsi № 1047.
(1994)**

1. Assambleya razılıqla qeyd edir ki, 1994-cü ilin mayın 12-də qüvvəyə minmiş Dağlıq Qarabağda atəşkəsə nisbətən yaxşı riayət olunmuşdur və ümid edir ki, o, mümkün qədər tezliklə müharibə edən tərəflər arasında sülh sazişi ilə nəticələndirəcək.

2. 1988-ci ildə başlamış bu münaqişə artıq 20 min insanın ölümü və bir milyondan çox qaçqınların olması ilə nəticələnmişdir.

3. Assambleya müharibə tərəflərini sülh sazişinin imzalanmasına həvəsləndirmək üçün ATƏM-in Minsk qrupu, Rusiya Federasiyası hökuməti, BMT Təhlükəsizlik Şurası, MDB Parlamentlərarası Assambleya və özünün Avropanın qeyri-üzv ölkələri ilə əlaqələr üzrə Komitəsinin səylərini razılıqla qeyd edir.

4. O, Ermənistan və Azərbaycanın müdafiə nazirləri və Dağlıq Qarabağ ordusunun komandanı tərəfindən 26 iyul 1994-cü ildə imzalanmış, atəşkəsə riayət etmək öhdəliklərini və siyasi sazişin imzalanmasını sürətləndirmək səylərini təsdiq etdikləri sazişi alqışlayır və bütün müharibə tərəflərini 12 may 1994-cü ildən qüvvədə olan qeyri-sabit atəşkəsə təhlükə yarada biləcək hər hansı düşmənçilik hərəkətindən çəkinməyə təkidlə çağırır.

5. O, sülh sazişinin imzalanmasına bütün imkanları çərçivəsində, xüsusilə maraqlı tərəflərin parlament nümayəndələri arasında dialoqun həvəsləndirilməsi yolu ilə, yardım etmək üçün hazır olduğunu bəyan edir.

6. Nəhayət, o, müharibə tərəflərini qaçqınların təcili əsasda evlərinə qayıtmasını təşkil etməyə və onun 1201 sayılı Təvsiyəsində dəstəkləndiyi kimi azlıqların hüquqlarına hörmət etməyə çağırır, və Azərbaycan və Türkiyəni onların Ermənistanla olan kommunikasiya vasitələrinin blokadasına dərhal son qoymağa təkidlə çağırır.

**3) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin
gərginləşməsinə dair bəyannaməsi.
(15 aprel 1993-cü il)**

Nazirlər Komitəsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gərginləşməsi və, xüsusilə, döyüş ərazisinin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna qədər genişlənməsi ilə əlaqədar ciddi narahatdır. Nazirlər Komitəsi BMT Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin bütün hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması tələbini dəstəkləyir və regionun sülh və təhlükəsizliyinə təhlükə yaradan bütün qüvvələrin çıxarılmasına çağırır.

Münaqişənin uzunmüddətli həllinin yalnız beynəlxalq hüquq və Avropa Şurası və ATƏM-in prinsip və öhdəliklərinə hörmət, xüsusilə sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, azlıqların müdafiəsi və insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi vasitəsilə əldə oluna biləcəyinə əmin olan Nazirlər Komitəsi:

- döyüş ərazisinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunadək genişlənməsinin bütün regionun demokratik gələcəyi və sabitliyinə təhdid yaradacağı ilə əlaqədar artan təhlükəyə dair ciddi narahatçılığını ifadə edir;
- bu vəziyyətin ATƏM çərçivəsində siyasi danışıqlar prosesinə təhlükə olması faktına təəssüflənir;
- güc vasitəsilə həllin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilə bilməyəcəyini bəyan edir;
- həmçinin mülki əhalinin əzablarını yüngülləşdirmək məqsədilə regiona və xüsusilə, münaqişənin təsir etdiyi bütün ərazilərə beynəlxalq humanitar yardım səylərinin maneəsiz buraxılmasına çağırır;
- münaqişə tərəflərindən sülh yolu ilə tənzimlənməyə daha artıq təhlükə yaradacaq hər hansı hərəkətdən çəkinməyi təkidlə tələb edir;
- hərbi əməliyyatlara son qoyulmasının yeganə yolunun, gücdən istifadə etməkdən imtina etməklə yanaşı, ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların vicdanla aparılması olduğunu qeyd edir.

***(Nazirlər Komitəsi tərəfindən 15 aprel 1993-cü il tarixində Nazir
müavinlərinin 492-ci iclasında qəbul edilmişdir)***

**4) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının tövsiyəsi № 1251.
(1994)**

1. Assambleya qeyd edir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ildə başlamış və artıq təxminən 20 000 insanın ölməsi və bir milyondan artıq qaçqının olması ilə nəticələnmişdir.

2. Onun Avropanın qeyri-üzv ölkələri ilə əlaqələr üzrə Komitəsi 1992-ci ildən etibarən Ermənistan və Azərbaycanın Parlamentləri, “Dağlıq Qarabağın rəhbərliyi” və “Dağlıq Qarabağın maraqlı Azərbaycan tərəfi”nin nümayəndələrinin qatıldığı dinləmələr silsiləsini təşkil etmişdir.

3. Assambleya razılıqla qeyd edir ki, 1994-cü il mayın 12-də qüvvəyə minmiş atəşkəsə nisbətən yaxşı riayət olunmuşdur və ümid edir ki, o, mümkün qədər tezliklə bütün maraqlı tərəflərin imzaladığı sülh sazişi ilə nəticələncək.

4. O, müharibə edən tərəflərin sülh sazişini imzalamağa həvəsləndirmək üçün ATƏM-in Minsk Qrupu, BMT Təhlükəsizlik Şurası, Rusiya Federasiyasının Hökuməti və MDB Parlamentlərarası Assambleyasının söylərini, həmçinin 26 iyul 1994-cü ildə Ermənistan və Azərbaycanın Müdafiə nazirləri və Dağlıq Qarabağ ordusunun komandiri tərəfindən imzalanmış, atəşkəsə riayət etmək öhdəliklərini və siyasi sazişin imzalanmasını sürətləndirmək söylərini təsdiq etdikləri sazişi alqışlayır.

5. Assambleya, beləliklə, tövsiyə edir ki, Nazirlər Komitəsi:

a. Avropa Şurasının üzv dövlətlərinin hökumətlərini ATƏM-in Minsk Qrupunun öz məqsədlərinə, xüsusilə müharibə zonasında beynəlxalq müşahidəçilərin yerləşdirilməsinə nail olması üçün lazımi vasitələri ona təqdim etməyə çağırınsın;

b. Ermənistan və Azərbaycanın rəhbərliyi ilə siyasi dialoqu bərpa etsin;

c. şərtlər yerinə yetirilən kimi öz əməkdaşlıq proqramlarını Ermənistan və Azərbaycanın üzünə açsın və, əgər bu tərəflər istəsələr, Dağlıq Qarabağ üçün siyasi statusu müəyyən etməyə kömək edə biləcək ekspertləri onların öhdəliyinə təqdim etsin.

**5) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair qətnaməsi № 1059.
(1995)**

1. Assambleya 1988-ci ildə başlayan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Ermənistan və Azərbaycanda ifadə edilə bilməyən insan əzabları, minlərlə həlak olanlar, on minlərlə yaralı və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünlərlə nəticələndiyindən təəssüflənir.

2. Son rəqəm hədələr, törədilmiş vəhşiliklərə dair məruzələr və 1991-ci ildən öncə Sovet hakimiyyətinin əmrlərindən sonra öz evlərini tərk etməyə məcbur edilən yüz minlərlə insanı əhatə edir.

3. Ermənistan və Azərbaycanın 1991-ci ildə müstəqilliklərini elan etmələrindən sonra onların iqtisadiyyatları ciddi şəkildə tənəzzül etmişdir. Vəziyyət münaqişənin və qonşu ölkələrin tətbiq etdikləri iqtisadi blokadanın təsiri ilə pisləşmişdir.

4. Nəticədə, hər iki ölkənin əhalisi həyat səviyyəsinin ciddi şəkildə aşağı düşməsinə məruz qalmışdır, və artmaqda olan çətinliklərlə, o cümlədən yüksələn işsizlik və kəskin su, yanacaq və enerji qıtlığı ilə üzləşir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesablamalarına görə, hər iki ölkədə bir milyondan artıq insan hazırda yoxsulluq səviyyəsindən aşağı yaşayır.

5. Əsasən qaçqınlar və, xüsusilə Azərbaycanda tələblərə cavab verməyən çadırlarda yaşayanlar əsas istilik, qida və tibbi yardım qıtlığının olmasından kəskin çətinliklərlə üzləşirlər.

6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yardım proqramları hər iki ölkədə 1992-ci ilin dekabrından təsis edilmişdir. Lakin, onların maliyyələşdirilməsi vəziyyətin ehtiyaclarını təmin etməkdə yetərli deyil.

7. Bundan əlavə, BMT agentlikləri bazar iqtisadiyyatına keçid, mərkəzsizləşdirmə və səhiyyə və təhsil proqramları üçün məlumatlarla təminatla dair hər iki hökumətə məsləhətlər verir və yardım göstərir. Buna baxmayaraq, aidiyyəti ölkələrdə, o cümlədən Gürcüstandakı ayrı-ayrı qərargahlardan hazırda idarə olunan bu xidmətlər əməkdaşlıq yolunda müəyyən maneələrlə çətinləşmişdir, və onların təqdim edilməsi təcrübə, idarəetmə və vəsaitlərin uzun müddətə ən effektiv şəkildə hərəkətə gətirilməsini əks etdirməyə bilər.

8. Assambleya 12 may 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş atəşkəsi alqışlayan, bütün tərəfləri buna ziyan vura biləcək hər hansı düşmənçilik aktından çəkinməyə çağıran və, xüsusilə maraqlı tərəflərin parlament nümayəndələri arasında dialoqu həvəsləndirməklə sülh sazişinin imzalanmasına bütün qüvvəsi ilə yardımını təklif edən 1251 sayılı (1994) Qətnaməsini yada salır.

9. Assambleya müharibə edən tərəflərə geri qayıtmaq arzusunda olan qaçqınların, başqa yerdə məskunlaşmaq istəyənlərə kompensasiya vermək şərti ilə, öz evlərinə mümkün qədər erkən qayıtmasını təşkil etmək; azlıqların hüquqlarına hörmət etmək; və onlar arasında olan bütün nəqliyyat və rabitə vasitələri üzərində blokadaya və Rusiya və Türkiyənin tətbiq etdikləri blokadaya dərhal son qoymaq çağırışlarını təkrar qeyd edir.

10. Assambleya təkid edir ki:

a. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri təcili yardım və səhiyyə, təhsil, bərpa və inkişafa dair uzunmüddətli proqramların təqdim edilməsində BMT agentlikləri və qeyri-hökumət təşkilatları ilə geniş əməkdaşlıq etsinlər;

b. Gürcüstan hökuməti BMT-nin yardımını ilə Mesxeti türklərinin geri qayıtması və məskunlaşdırılmasını qəbul etsin və BMT-ni bu xüsusilə zəif qrupun vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirməyə çağırır;

c. Avropa İttifaqı, özünün Humanitar İdarəsi vasitəsilə, Cənubi Qafqaz əhalisinin zəif təbəqələrinə yardımını artırsın.

11. Nəhayət, Assambleya Qafqazda sülhün yenidən bərpasına yardım etmək və humanitar vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün daha geniş beynəlxalq səylərin göstərilməsinə çağırır və bu məqsədlə, üzv dövlətlərin hökumət və parlamentlərini yetmiş illik təcriddən çıxmaqda olan bu regiona öz yardım, təcrübə və əməkdaşlıq təkliflərini etməyə təşviq edir.

1 - Mətn Assambleyanın adından fəaliyyət göstərən Daimi Komitə tərəfindən 15 mart 1995-ci ildə qəbul edilmişdir.

Bax: Sənəd 7250, Miqrasiya, Qaçqınlar və Demoqrafiya üzrə Komitənin məruzəsi, məruzəçi: cənab Atkinson; və Sənəd 7266, Avropanın Qeyri-üzv Ölkələri ilə əlaqələr üzrə Komitəsinin rəyi, məruzəçi: cənab Jeszenszki.

**6) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair tövsiyəsi № 1263.
(1995)**

1. Assambleya, Ermənistan və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin humanitar vəziyyətinə dair 1059 sayılı (1995) Qətnaməsinə istinad edərək, tövsiyə edir ki, Nazirlər Komitəsi:

I. Dağlıq Qarabağa görə amansız münaqişənin qurbanlarına və, xüsusilə öz evlərindən qovulmuş şəxslərə beynəlxalq yardımın tamamilə qənaətbəxş olmamağından irəli gələn gərgin vəziyyəti təcili şəkildə nəzərdən keçirsin;

II. Avropa Şurasının genişlənməsinə dair 1247 sayılı (1994) Qətnaməsindən sonra, Avropa Şurasının Sosial İnkişaf Fondu və onun üzv dövlətlərini, özünün fəvqəladə hallar üçün nəzərdə tutulmuş hesabı vasitəsilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və cəlb olunmuş digər beynəlxalq təsisatlarla mümkün əlaqədə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanda qaçqın və məcburi köçkünlərə fondun maliyyələşdirməsindən yararlanmaq imkanı verməyə dəvət etsin;

III. Bütün üzv dövlətlərin hökumətlərini:

a. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının agentlikləri, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi, Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Cəmiyyətləri Federasiyası və qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə edilən beynəlxalq yardıma Qafqazda qarşıdan gələn bir çox illər üçün ehtiyac duyulduğunu təsdiq etməyə və bunun nəticəsində onların gələcək müraciətlərinə səxavətlə cavab verməyə;

b. Qarabağ və onun ətrafındakı ərazinin minalardan təmizlənməsi üçün tələb olunan mütəxəssis və işçi qüvvəsini təklif etməyə;

c. Fələstində BMT-nin qaçqınlara yardım və işlər Agentliyinə (UNRWA) müvafiq Qafqaz üçün birləşmiş BMT agentliyinin yaradılması və Tbilisidə regional qərargahın və ya oxşar əlaqələndirmə mexanizminin təsis edilməsini nəzərdən keçirməyə;

d. xüsusilə insan hüquqları, parlament demokratiyasının tətbiq olunması və, müvafiq olan zaman, azlıqların hüquqlarının və mədəni xüsusiyyətlərinin müdafiəsi sahələrində Avropa Şurasının yardım, mütəxəssis və əməkdaşlıq təkliflərini təsdiq etməklə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın hakimiyyətləri ilə siyasi dialoq təsis etməyə dəvət etsin.

**7) Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Zaqafqaziyada münaqişələrə dair
qətnaməsi № 1119.
(1997)**

1. Assambleya hesab edir ki, Zaqafqaziya münaqişələrində, xüsusilə Abxaziya və Dağlıq Qarabağda 1994-cü ilin mayından etibarən atəşkəsin qüvvədə saxlanması gərginlik zonalarında siyasi sabitliyin yaradılmasına kömək etməlidir.

2. Avropanın Qeyri-üzv Ölkələri ilə Əlaqələr üzrə Komitəsinin keçirdiyi müxtəlif dinləmələrdən sonra o ümid edir ki, bu münaqişələrin siyasi həlli istiqamətində sürətli, həlledici irəliləyiş ediləcək.

3. Hər üç Zaqafqaziya ölkəsi – Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan – xüsusi qonaq statusuna malikdirlər və Avropa Şurasının tam üzvlüyü üçün müraciət etmişlər. Assambleya hesab edir ki, bütün tərəflərin bu münaqişələri həll etmək üçün həqiqi siyasi iradəsi qəbul proseduralarını sürətləndirməyə kömək edəcək.

4. Assambleya bu münaqişələrə bilavasitə və ya dolaylı yolla cəlb olunmuş bütün tərəfləri, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının həyata keçirdiyi vasitəçilik işində konstruktiv şəkildə iştirak etməyə çağırır.

5. Bu iki münaqişənin xarakterinə görə fərqli olmasına baxmayaraq, Assambleya vurğulayır ki, cəlb olunan bütün tərəflər onların siyasi həllinə dair danışıqları, xüsusilə 1975-ci il Helsinki Yekun Aktı və 1990-cı il Paris Xartiyasına əsaslanan aşağıdakı prinsiplər üzərində aparmalıdırlar:

a. sərəhədlərin pozulmazlığı;

b. aidiyyəti ərazilərdə bütün xalqların, xüsusilə çoxmillətli sülhməramlı qüvvələr vasitəsilə təmin olunmuş təhlükəsizliyi;

c. Abxaziya və Dağlıq Qarabağ üçün bütün maraqlı tərəflərin razılaşdırdığı geniş muxtariyyət statusu;

d. qaçqın və məcburi köçkünlərin geri dönmək hüququ və insan hüquqlarına hörmət kimi onların vətəndaşlığının bərpa olunması.

6. Assambleya hesab edir ki, Zaqafqaziya ölkələrində qanunun aliliyi, plüralist demokratiya, insan hüquqlarının müdafiəsi və ictimai bazar iqtisadiyyatının yaradılmasında Avropa Şurası həqiqi töhfə verməlidir.

A. Abxaziya ilə əlaqədar,

7. Assambleya Tbilisi və Suxuminin mövqeləri arasında xoş münasibətlərin bərpa olunmasının müəyyən əlamətlərini qeyd etməkdə maraqlıdır və ümid edir ki, yuxarıda qeyd olunmuş prinsiplər əsasında məsələnin danışıqlar vasitəsilə əldə olunmuş siyasi həllinə tezliklə nail olunacaq.

8. O ümid edir ki, maraqlı tərəflər, həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT və Rusiya Federasiyasının səyləri tezliklə Tbilisi və Suxumi üçün əlverişli təsisatı balansın yaradılmasına aparacaq ki, qaçqınlar yüksək təhlükəsiz şəraitdə geri dönsün və region əhalisi sülh və iqtisadi çiçəklənməyə qayıda bilsin.

B. Dağlıq Qarabağa münasibətdə,

9. Assambleya Ermənistan və Azərbaycan parlament nümayəndələri arasında, xüsusilə onun Avropanın Qeyri-üzv Ölkələri ilə Əlaqələr üzrə Komitəsinin 26 yanvar 1997-ci ildə təşkil etdiyi Zaqafqaziyada münaqişələrə dair seminarının bir hissəsi kimi davam edən dialoqu və bununla əlaqədar münaqişənin erkən həllinin təmin edilməsi məqsədilə danışıqları davam etdirməyə həvəsləndirən Dağlıq Qarabağ üzrə ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin bərpa edilməsini alqışlayır.

10. O, işğal edilmiş ərazilərin qaytarılması və qaçqın və köçkünlərin geri dönməsi, Dağlıq Qarabağın əlverişli alternativ statusu, həmçinin onun təhlükəsizliyinə təminat verən münaqişənin siyasi həllinə nail olmaq məqsədilə bütün münaqişə tərəflərini birbaşa danışıqları gücləndirməyə çağırır.

11. Nəhayət o, üç Zaqafqaziya ölkəsi – Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın – nəticə etibarlı ilə Zaqafqaziya dövlətləri birliyinin yaradılması və birgə parlament assambleyasının təsis edilməsini nəzərdən keçirəcəyinə dair arzusunu ifadə edir.

1-22 aprel 1997-ci ildə Assambleyanın müzakirəsi (10 və 11-ci iclas) (bax Sənəd 7793, Avropanın Qeyri-üzv Ölkələri ilə Əlaqələr üzrə Komitənin məruzəsi, məruzəçi: cənab Sietlinger)

Qətnamənin mətni 22 aprel 1997-ci ildə Assambleya tərəfindən qəbul edilmişdir (11-ci iclas).

8) Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin kommünikəsi.
(9 noyabr 2000-ci il)

“Avropa Şurası Cənub-Şərqi Avropa və Qafqaza dair fəaliyyətini artırır”

Nazirlər Komitəsi İtaliyanın xarici işlər naziri cənab Lamberto Dininin sədrliyi ilə 2000-ci ilin noyabrın 9- da Strasburqda 107-ci iclasını keçirdi.

Baş Katibin dəvəti ilə, iclasdan öncə 2000-ci ilin noyabrın 8-də qeyri-rəsmi görüş keçirilmişdir...

Nazirlərin 9 noyabrda rəsmi görüşü Prezident Kaştunitsa ilə onun ölkəsində müsbət inkişafa dair fikir mübadiləsi ilə açıldı...

Fikir mübadiləsi Cənub-Şərqi Avropa, o cümlədən Moldova, və Qafqazda demokratik sabitliyin gücləndirilməsində Avropa Şurasının töhfəsinə dair müzakirələrlə davam etdirilmişdir...

Cənubi Qafqazın namizəd dövlətlərinə gəlincə isə, hər iki ölkənin Avropa Şurasının tələb olunan standartlarının yerinə yetirilməsinə, o cümlədən Azərbaycanda 5 noyabr 2000-ci ildə keçirilən seçkilərə münasibətdə Nazirlər müəyyən narahatlıqla vəziyyəti nəzərə aldılar. Nazirlər Təşkilata daxil olmaq üçün Ermənistan və Azərbaycanı eyni vaxtda dəvət etməyi qərara aldılar (və bu ölkələrin Xarici işlər nazirlərinin bəyanatlarını razılıqla nəzərə aldılar) və bəyan etdilər ki, iki Dövlətin qəbul tarixi 2001-ci ilin yanvarında Nazir Müavinlərinin görüşündə nəzərdən keçiriləcək. Onlar qeyd etdilər ki, Ermənistan və Azərbaycan öz demokratik təsisatlarını, insan hüquqlarına hörməti və qanunun aliliyini gücləndirməyi davam etdirməlidirlər. Nazirlər Avropa Şurasının bu məqsədlə əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu təkrarladılar. Onlar, həmçinin, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində təxirə salınmadan real nəticələr əldə etməyi Ermənistan və Azərbaycandan təkidlə tələb etdilər.

(9 noyabr 2000-ci il tarixində Nazirlər Komitəsinin 107-ci iclasında qəbul edilmişdir)

9) AŞPA-nın Nazirlər Komitəsinin qərarı.
(Strasburq, 24 sentyabr 2001-ci il)

Nümayəndələr xanım Hacıyevanın 396 nömrəli sualına aşağıdakı cavabı qəbul edirlər:

1. Nazirlər Komitəsi xanım Hacıyevanın Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması haqqında 396 nömrəli yazılı sualı ilə maraqla tanış oldu.

2. Xanım Hacıyeva Nazirlər Komitəsinin 2001-ci ilin 10-11 may tarixində keçirilmiş 108-ci sessiyasına istinad edir. Bu görüş zamanı Nazirlər Komitəsi həqiqətən Balkanlardakı və Qafqazdakı vəziyyəti nəzərdən keçirmişdir. Bütün üzv Ölkələrin təmsil olunduğu bu sessiyanın sonunda Nazirlər Komitəsi rəsmi məlumat qəbul etmişdir ki, onun 2-ci paragrafı aşağıdakıları bəyan edir:

3. Nazirlər bütün Avropada beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərə, suverenliyə və dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, eləcə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində, ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında və digər müvafiq mətnlərdə əks olunmuş beynəlxalq hüquq prinsiplərinə hörmət edilməsinə dəstəklərini bir daha təsdiq edirlər.

4. Bu cümləni qəbul edərkən: bir nümayəndə heyəti bildirmişdir ki, o bu cümləni, istinad olunmuş beynəlxalq hüququn - açıq şəkildə qeyd olunmuş və ya yox - prinsipləri arasında iyerarxiyanın mövcud olmamasını nəzərə almaqla qəbul edir. Həmin nümayəndə heyəti bununla bağlı bəyanat vermişdir ki, o da iclasın protokolunda öz əksini tapmışdır.

5. Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticələnir ki, Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının bütün üzvlərinin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərinə, suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsinə dəstəyini, beynəlxalq hüququn digər prinsiplərinin dəyərini bərabər surətdə tanımaqla aydın şəkildə bir daha təsdiq etmişdir. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və Helsinki Yekun Aktında göstərilmiş başqa prinsiplər, onlardan hər biri digərləri nəzərə alınaraq təfsir edilməklə bərabər surətdə və qeyd-şərtsiz tətbiq olunur. Beləliklə, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə, beynəlxalq hüququn normalarına, o cümlədən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə dair normalara uyğun olaraq hörmət olunmalıdır. Nəticə etibarilə bu hüquq yalnız sülh danışıqları əsasında həyata keçirilə bilər. Torpaq əldə etmək məqsədilə gücdən istifadə qəbul edilməzdir və ondan irəli gələn heç bir nəticə qanuni tanına bilməz.

6. Nazirlər Komitəsi 108-ci sessiyanın yuxarıda qeyd olunmuş rəsmi məlumatının 12-ci paragrafına istinad edir. Əlavə olaraq özünün 761-ci iclası zamanı (18 iyul 2001-ci il, 2. 6-cı məsələ) GT. SUIVI. AGO-nun məruzəsinə baxılması kontekstində o, yenidən "hər iki ölkəni Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində fəal addımlar atmağa çağırmışdır". Bununla bağlı Nazirlər Komitəsi Qrupun Parlament Assambleyasına göndərilmiş məruzəsinə istinad edir.

7. Nazirlər Komitəsi iki aidiyyəti üzv dövləti yuxarıda göstərilən 5-ci paragrafda qeyd edilən prinsiplərə uyğun olaraq kompromis tapmağa və hər iki dövlətin Avropa Şurasına üzv qəbul edilən zaman üzərilərinə götürdüləri öhdəliklərin əksinə olaraq hərbi həllin lehinə və düşmənçiliyi və kini gücləndirəcək bəyanatlar verməkdən çəkinməyə çağırır. Nazirlər Komitəsi həqiqətən əmindir ki, bu münaqişənin sülh yolu ilə həlli fundamental məsələdir və çox təcildir, belə ki, iki ölkənin bu ümumi öhdəliyinin həyata keçirilməsi onların bütün digər öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər. Yoxsulluq və kin demokratiya və insan hüquqlarına hörmət üçün əlverişli əsas deyildir. Sülh yalnız regionun sabitliyi, onun iqtisadi inkişafı üçün deyil, həm də bu ölkələrdə demokratiyanın bərqərar olması və möhkəmlənməsi üçün vacibdir.

İlkin nəşr

**10) ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu
Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə
1416 (2005) sayılı Qətnamə**

1. Parlament Assambleyası silahlı əməliyyatların başlamasından on ildən artıq bir müddət keçməsinə baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişənin həll olunmamış qalmasından təəssüflənir. Yüz minlərlə insan hələ də köçkündür və acınacaqlı şəraitdə yaşayır. Azərbaycan ərazisinin əhəmiyyətli hissələri hələ də Erməni qüvvələri tərəfindən işğal altındadır və separatist qüvvələr hələ də Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət edirlər.

2. Assambleya hərbi əməliyyatların və bundan əvvəl başlamış kütləvi etnik düşmənçiliyin qorxunc etnik təmizləmə anlayışını xatırladan genişmiqyaslı etnik qovulmaya və mono-etnik ərazilərin yaranmasına gətirib çıxarması ilə bağlı öz narahatlığını ifadə edir. Assambleya bir daha təsdiq edir ki, bir dövlətin ərazisindən regional ərazinin ayrılması və müstəqilliyi etnik qovulmaya və bu cür ərazinin digər dövlətə de-fakto birləşdirilməsinə gətirib çıxaran silahlı münaqişə yolu ilə deyil, yalnız bu ərazinin əhalisinin demokratik dəstəyinə əsaslanan qanuni və dinc proses vasitəsilə əldə oluna bilər. Assambleya üzv dövlət tərəfindən xarici ərazinin işğalının həmin dövlətin Avropa Şurasının üzvü kimi öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin ciddi şəkildə pozulması demək olduğunu xatırladır və münaqişə ərazisindən köçkün düşmüş şəxslərin öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtması hüququnu bir daha təsdiq edir.

3. Assambleya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993) və 884 (1993) sayılı Qətnamələrini xatırladır və əlaqədar tərəflərin, xüsusilə silahlı əməliyyatlardan çəkinməklə və istənilən işğal olunmuş ərazilərdən silahlı qüvvələri çıxarmaqla, onlara riayət etməsini təkid edir. Assambleya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 853 (1993) sayılı Qətnaməsində ifadə olunmuş tələbə tərəfdar çıxır və beləliklə, bütün üzv dövlətlərin münaqişənin intensivləşdirilməsinə və ya ərazinin işğalının davam etməsinə gətirib çıxara bilən silah və sursat təchizatından çəkinməsini təkid edir.

4. Assambleya xatırladır ki, həm Ermənistan, həm də Azərbaycan 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına daxil olarkən öz qonşularına qarşı zor tətbiq etmək hədəsindən çəkinməklə münaqişəni yalnız dinc vasitələrlə həll etmək öhdəliyini götürmüşlər. Eyni zamanda, Ermənistan münaqişənin həllini təşviq etmək üçün Dağlıq Qarabağ üzərində əhəmiyyətli təsirindən istifadə etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Assambleya hər iki Hökumətin bu öhdəliklərə əməl etməsini, eləcə də bir-birinə qarşı silahlı qüvvələrdən istifadə etməkdən və hərbi əməliyyatları təbliğ etməkdən çəkinməsini təkid edir.

5. Assambleya Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Nazirlər Şurasının 1992-ci ilin mart ayında Helsinkidə münaqişənin dinc yolla həlli üzrə danışıqlar forumunun təmin edilməsi məqsədilə Minskə konfrans keçirmək barədə razılıq əldə etdiyini xatırladır. Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, keçmiş Çex və Slovak Federal Respublikası, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya Federasiyası, İsveç, Türkiyə və Amerika Birləşmiş Ştatları həmin vaxt Konfransda iştirak etməyə razılıq vermişdirlər. Assambleya bu dövlətləri münaqişənin dinc yolla həllinə nail olmaq üçün öz səylərini artırmağa çağırır və onların Assambleyadakı milli nümayəndə heyətlərini bununla əlaqədar öz hökumətlərinin gördüyü tədbirlər barədə hər il Assambleyaya məruzə etməyə dəvət edir. Bu məqsədlə, Assambleya öz Bürosundan bu milli nümayəndə heyətlərinin başçılarının da daxil olduğu ad hoc Komitə yaratmağı xahiş edir.

6. Assambleya, xüsusilə də 1994-cü ilin may ayında atəşkəsə nail olunmasına və həmin vaxtdan etibarən atəşkəsə riayət olunmasının monitorinqinə görə, Minsk Qrupunun Həmsədrələrinin və ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin Şəxsi nümayəndəsinin yorulmaq bilmədən göstərdikləri səylərini yüksək qiymətləndirir. Assambleya ATƏT-in Minsk Qrupu Həmsədrələrini silahlı münaqişənin dayandırılması barədə, həyata keçirilməsi münaqişənin bütün tərəflər üçün başlıca nəticələrini aradan qaldıracaq və Minsk Konfransının çağırılmasına imkan verəcək siyasi sazişin bağlanması üzrə danışıqları sürətləndirmək üçün təcili addımlar atmağa çağırır. Assambleya və Ermənistanı Azərbaycan ATƏT-in Minsk Prosesindən faydalanmağa və Minsk Qrupu vasitəsilə

münaqişənin beynəlxalq hüququn müvafiq norma və prinsiplərinə uyğun olaraq dinc yolla həlli üçün öz konstruktiv təkliflərini bir-birinə fəal surətdə təqdim etməyə çağırır.

7. Assambleya Azərbaycan və Ermənistanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsini imzalamalarını və Nizamnamənin 93-cü Maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, ipso facto Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutuna tərəfdar çıxmalarını xatırladır. Bununla əlaqədar olaraq, Assambleya Minsk Qrupunun Həmsədrələrinin himayəsi altında keçirilən danışıqların uğursuzluqla nəticələnəcəyi təqdirdə, Azərbaycan və Ermənistanı Məhkəmənin Statutunun 36-cı Maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsindən faydalanmağı nəzərdən keçirmələrini təklif edir.

8. Assambleya Azərbaycan və Ermənistanı Assambleya daxilində, eləcə də Qafqaz Dördlüyünün Parlament Spikerlərinin görüşləri kimi digər forumlarda ikitərəfli parlamentlərarası əməkdaşlığı gücləndirməklə özləri arasında siyasi barışıqı təşviq etməyə çağırır. O, hər iki nümayəndə heyətinin bu cür barışıq istiqamətində tərəqqini nəzərdən keçirmək üçün Assambleyanın hər hissəvi-sessiyasında görüşməsinə tövsiyə edir.

9. Assambleya Azərbaycan Hökumətini bölgənin gələcək statusu ilə bağlı Dağlıq Qarabağ bölgəsinin hər iki icmasının siyasi nümayəndələri ilə qeyd-şərtsiz əlaqə qurmağa çağırır. O, bu cür əlaqələr üçün Strasburqda şərait yaradılmasına hazır olduğunu qeyd edir və bir neçə dəfə ermənilərin iştirakı ilə dinləmələr formasında bunu həyata keçirdiyini xatırladır.

10. Assambleya, özünün Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyətinə dair 1570 (2002) sayılı Tövsiyəsini xatırladaraq, bütün üzv və müşahidəçi dövlətləri etnik ermənilərin Azərbaycandan və etnik Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması və silahlı əməliyyatlar nəticəsində köçkün düşmüş yüz minlərlə insana humanitar yardım və kömək göstərməyə çağırır.

11. Assambleya Ermənistan və Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrində əks olunan bütün nifrət ifadələrini mühakimə edir. Assambleya Ermənistan və Azərbaycana müraciət edərək, məktəblər, universitetlər və KİV vasitəsi ilə öz xalqları arasında qarşılıqlı barışıqı, etimad yaradılmasını və qarşılıqlı anlaşmanı təşviq etməyə çağırır. Belə bir barışıqın olmadığı təqdirdə, nifrət və etimadsızlıq bölgədə sabitliyə mane olacaq və yeni zorakılığa gətirib çıxaracaqdır. İstənilən davamlı həldən əvvəl və həll zamanı bu cür barışıq prosesi həyata keçirilməlidir.

12. Assambleya Avropa Şurasının Baş Katibini Ermənistan və Azərbaycana qarşılıqlı barışıq prosesinə yönəlmiş xüsusi dəstək verilməsi üçün fəaliyyət planı hazırlamağa, eləcə də Ermənistan və Azərbaycana dair tədbirlər barədə qərar verərkən bu qətnaməni nəzərə almağa çağırır.

13. Assambleya Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqresini Ermənistan və Azərbaycanda bələdiyyələrə seçilən nümayəndələrə qarşılıqlı əlaqələrin və bölgələrarası qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulmasında yardım etməyə çağırır.

14. Assambleya, insan hüquqlarına, sabitliyə və sülhə təhlükə törədən ikitərəfli münaqişələri və daxili mübahisələri yerli və regional ərazi icmalarını və hakimiyyətləri cəlb etməklə dinc yolla həll etmək üçün özünün üzv dövlətlərini daha yaxşı mexanizmlərlə təmin etmək məqsədilə Avropa Şurasının münaqişələrin həlli üzrə mövcud mexanizmlərini, xüsusilə də Mübahisələrin dinc yolla həlli üzrə Avropa Konvensiyasını təhlil etməkdə qərarlıdır.

15. Assambleya bu münaqişənin dinc yolla həllinin mütəmadi əsasda monitorinqini davam etdirməkdə qərarlıdır və bu məsələnin nəzərdən keçirilməsinə özünün 2006-cı ildə ilk hissəvi-sessiyasında qayıtmağa qərar verir.

2005-ci il yanvarın 25-də Assambleyanın müzakirəsi (2-ci iclas) (Bax Siyasi məsələlər komitəsinin məruzəsi, Sənəd.10364, məruzəçi: cənab Atkinson). 2005-ci il yanvarın 25-də Assambleya tərəfindən qəbul olunmuş mətn (2-ci iclas).

<http://www.mfa.gov.az/az/international/organizations/avropa/09.shtml>

İlkin nəşr

***11) ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu
Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə
1690 (2005) sayılı Təvsiyə***

Parlament Assambleyası ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu münaqişəyə dair özünün 1416 (2005) sayılı təvsiyəsinə istinad edərək, Nazirlər Komitəsinə aşağıdakıları təvsiyə edir:

I. xüsusilə hərbi əməliyyatlardan çəkinmə və Azərbaycanın bütün işğal olunmuş ərazilərindən hərbi qüvvələrin geri çəkilməsi də daxil olmaqla, əlaqədar tərəfləri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993), 884 (1993) sayılı qətnamələrinə əməl etməyə çağırın;

II. Azərbaycan və Ermənistan tərəfindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin və ATƏT-in Nazirlər Şurasının münaqişəyə dair qərarlarının yerinə yetirilməsinin monitorinqini aparsın və monitorinqin nəticələri barədə Assambleyaya hesabat versin;

III. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə uyğun olaraq, münaqişənin dinc yolla həll olunması üçün üzv dövlətlər tərəfindən göstərilən səylər barədə Assambleyaya hesabat versin. Bu hesabatda BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 (1993) sayılı qətnaməsinin ziddinə olaraq üzv dövlətlərin münaqişənin intensivləşdirilməsinə və ya ərazinin işğalının davam etməsinə gətirib çıxara bilən silah və sursat təchizatından çəkinib-çəkinməmələri də öz əksini tapsın;

IV. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında özünün 1251 (1994) sayılı təvsiyəsini xatırladaraq, Azərbaycan və Ermənistanın istədikləri təqdirdə, Dağlıq Qarabağın siyasi statusunun müəyyənləşdirilməsinə köməklik məqsədilə ekspertləri onların sərəncamına versin;

V. Azərbaycan və Ermənistanda xüsusi etimad yaradılması tədbirləri üzrə fəaliyyət planı üçün vəsait ayırsın;

VI. hər iki ölkədən müəllimlər və jurnalistlər üçün daha yaxşı qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük və barışıq məqsədi güdən xüsusi trening proqramlarının həyata keçirilməsinə vəsait ayırsın;

VII. xüsusilə təhsil müəssisələri və ictimai KİV-ə dair İrqiçilik və dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyası tərəfindən hər iki ölkə üçün xüsusi fəaliyyətə vəsait ayırsın;

VIII. Səlahiyyətli rəhbər komitələri təlimatlandırın ki, onlar Mübahisələrin sülh yolu ilə həll olunmasına dair Avropa Konvensiyasının Avropa Şurasının üzv dövlətləri arasında münaqişələrin aradan qaldırılmasının müasir tələblərini nə dərəcədə əks etdirməsi və Avropa Şurasının üzv dövlətləri arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həll olunması üçün adekvat vasitənin tapılması məqsədilə konvensiyanın hansı hissəsinə düzəlişlərin edilməsi ilə bağlı təhlil aparsın;

IX. iki ölkəyə dair fəaliyyətlə bağlı qərar verərkən 1416 (2005) sayılı qətnaməni nəzərə alsın;

X. 1416 (2005) sayılı qətnamənin və bu təvsiyənin milli, ikitərəfli və beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi məqsədilə onları üzv dövlətlərin hökumətlərinə təqdim etsin.

2005-ci il yanvarın 25-də Assambleyanın müzakirəsi (2-ci iclas) (Bax Siyasi məsələlər komitəsinin məruzəsi, Sənəd.10364, məruzəçi: cənab Atkinson). 2005-ci il yanvarın 25-də Assambleya tərəfindən qəbul olunmuş mətn (2-ci iclas)

<http://www.mfa.gov.az/az/international/organizations/avropa/010.shtml>

5.5. İslam Konfransı Təşkilatı

1. Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə qətnamə. Kəraçi, 25-29 aprel 1993-cü il

Pakistan İslam Respublikasının Kəraçi şəhərində keçirilən İKT (İƏT) Xarici İşlər Nazirlərinin XXI konfransı.

İKT Bəyannaməsinin prinsipləri və məqsədlərindən çıxış edərək,

Qarabağ məsələsi barəsində Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin kəskinləşməsi ilə əlaqədar dərindən narahat olaraq,

Ermənistanın Azərbaycana qarşı son hücumunu və Azərbaycan ərazisinin işğalını qətiyyətlə pisləyərək.

Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində humanitar problemlərin dözülməz vəziyyətindən təsirlənərək,

İKT Xarici İşlər Nazirlərinin 1992-ci ildə İstanbulda keçirilmiş V fəvqəladə iclasının prinsiplərini yada salaraq,

həmçinin İKT Xarici İşlər Nazirlərinin BMT qərargahında keçirilmiş əlaqələndirmə iclasının son rəsmi məlumatının müvafiq bəndlərini yada salaraq,

qonşu ölkələrin və regional dövlətlərin, xüsusilə İran və Türkiyənin, Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində göstərdiyi cəhdləri nəzərə alaraq,

ermənilərin son təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratdığını dərk edərək,

bu yeni hərbi hücumun ATƏM çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsir göstərə biləcəyindən xəbərdar olaraq.

Baş katibin bu məsələ üzrə məruzəsini yüksək qiymətləndirərək:

1. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;
2. Erməni qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən təcili çıxarılmasına və Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bəsləməyi Ermənistandan ciddi surətdə tələb edir;
3. Qarabağ məsələsini dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır;
4. Həm Ermənistanın, həm də Azərbaycanın əməli surətdə həyata keçirilən ATƏM sülh prosesində konstruktiv mövqe tutmalarını tələb edir və məsələnin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər bir əməldən çəkinməyi tələb edir;
5. Azərbaycan hökumətinin və xalqının öz ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdlərlə tam həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;
6. Yaşayış yerlərini tərk edənlərin öz evlərinə təhlükəsiz, hörmət və qayğı ilə qayıtmalarını asanlaşdırmağa çağırır;
7. Üzv olan ölkələr İslam İnkişaf Bankından və digər islam təsisatlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə yardımı və humanitar yardımı göstərməyi xahiş edirlər;
8. BMT Baş katibindən və Təhlükəsizlik Şurasının sədrindən Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistanın təcavüzünü pisləyən və Azərbaycanın işğal edilmiş bütün torpaqlarından erməni qüvvələrinin çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul olunması üçün bütün səlahiyyətlərdən istifadə etməyi xahiş edir;
9. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi və İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXII konfransında bu haqda məruzə etməyi xahiş edir.

(

Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə qətnamə

2. Kasablanka, 13-14 dekabr 1994-cü il

İKT (İƏT) ölkələrinin dövlət başçılarının Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində hicri tarixi ilə 1415-ci il rəcəb ayının 11-12-də, miladi tarixi ilə 1994-cü il dekabrın 13-14-də keçirilən VII zirvə konfransı

İKT Bəyannaməsinin məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində hərbi münaqişənin kəskinləşməsi və Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən artığının işğalından dərinlən narahat olaraq;

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlının qaçqın vəziyyətinə düşməsi və humanitar problemlərin dözülməzliyindən təsirlənərək;

1992-ci ilin iyun ayında İstanbulda keçirilmiş V və 1994-cü ilin sentyabrında İslamabadda keçirilən İKT Xarici İşlər Nazirlərinin VII fəvqəladə konfransının prinsiplərini yada salaraq;

1993-cü il aprelin 25-29-da Pakistan İslam Respublikasının Kəraçi şəhərində keçirilən İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXI konfransında qəbul edilən qətnamənin müddəalarını bir daha təsdiq edərək;

həmçinin İKT-nin 23 sentyabr 1992-ci ildə və 3 oktyabr 1994-cü ildə keçirilmiş İKT Xarici İşlər Nazirlərinin koordinasiya iclasının yekun sənədlərinin müvafiq bəndlərini yada salaraq;

qonşu ölkələr və regional dövlətlərin, xüsusilə İran və Türkiyənin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində etdikləri cəhdləri nəzərə alaraq;

Ermənistan Respublikasının təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün maneə yaratdığını dərk edərək;

BMT Nizamnaməsinin və Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının davam edən təcavüzkar siyasətinin ATƏM çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsir edə biləcəyindən xəbərdar olaraq;

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;

2. Təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı törədilən cinayət kimi qiymətləndirir;

3. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edir. Ermənistandan Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət bəsləməsinə tələb edir;

4. Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün etiraf edilməsinə; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımlar atılmasına; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı olan təcavüzü pisləyərək təcavüzə son qoyulmasına çağırır və bu məqsədlə BMT-də koordinasiyalı fəaliyyətdə olmağı qərara alır;

5. Bir daha təsdiq edir ki, ərazinin zor işlətməklə əldə edilməsi tanınma bilməz;

6. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həllinə çağırır;

7. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycandan ATƏM-in sülh prosesində iştirak etməsi və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər bir əməldən çəkinməsinə tələb edir;

8. Azərbaycan hökuməti və xalqının ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdləri bütünlüklə dəstəklədiyini və onlara tam həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;

9. Yaşayış yerlərini tərk etmişlərin öz evlərinə təhlükəsiz, hörmət və şəərəflə dönmələri üçün imkan yaratmağa çağırır;

10. Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün olması ilə əlaqədar humanitar vəziyyətin kəskinləşməsindən təşviş keçirir və üzv ölkələr İslam İnkişaf Bankı və digər islam institutlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardım etmələrini xahiş edir;

11. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu barədə İKT (İƏT) Xarici İşlər Nazirlərinin XXIII konfransına məruzə təqdim etməsini xahiş edir.

**3. Azərbaycan Respublikasına İqtisadi Yardım barədə 16/7-E IS sayılı
qətnamə**

İslam Konfransı ölkələri xarici işlər nazirlərinin Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində 13-15 dekabr 1994-cü il tarixdə keçirilmiş (Qardaşlıq və Dirçəliş) toplantısı qonşu Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar yaranmış vəziyyəti yada salaraq;

Ölkənin tarixinin çox ağır və kritik anında İslam Konfransı Təşkilatı üzvü olan ölkələrin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə yekdil həmrəyliyi təsdiqləyərək;

Bu münaqişə ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə istinad edərək;

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində silahlı əməliyyatları, bunun nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğal olunmasını, təxminən bir milyon azərbaycanlının öz vətənindən zorla çıxarılması, təcavüz nəticəsində insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasını pisləyərək;

Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin həmrəyliyi konkret şəkildə nümayiş etdirmək zərurətini lazım bilərək;

İKT-yə üzv olan bəzi ölkələrin və İKT-nin müvafiq qurumlarını, BMT qurumları və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycana göstərdiyi yardımı alqışlayaraq;

1. Dünya birliyindən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalına son qoymaq, onların Azərbaycan ərazisindən qeydsertsiz çıxarılması və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası üçün ciddi və təsirli tədbirlər görülməsini tələb edir.

2. İKT-nin üzv dövlətlərinə və İslami qurumlara müraciət edir ki, Azərbaycan xalqının iztirab və əzablarını yüngülləşdirmək üçün Azərbaycan hökuməti və xalqına iqtisadi və humanitar yardım göstərsinlər.

3. Beynəlxalq təşkilatları Azərbaycana təcili humanitar və maliyyə yardımı göstərməyə çağırır.

**4. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı
təcavüzü haqqında qətnamə.
Cakarta, 9-13 dekabr 1996-cı il**

İKT (İƏT) Xarici İşlər Nazirlərinin İndoneziya Respublikasının Cakarta şəhərində hicri tarixi ilə 1417-ci il rəcəb ayının 28-dən şaban ayının 3-dək, miladi tarixi ilə 1996-cı il 9-13 dekabrda keçirilən 24-cü konfransı İKT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən artığını işğalından dərin narahat olaraq;

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqının aqibəti və humanitar problemlərin böyük həcmindən təsirlənərək;

ötən konfransların bütün müvafiq qətnamələrinə, xüsusilə Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində 11-12 rəcəb 1415-ci (13-14 dekabr 1994-cü il) ildə keçirilmiş VII zirvə konfransının qətnaməsinə istinad edərək;

BMT Nizamnaməsinə və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə ciddi surətdə əməl edilməsinə çağıraraq; münəqişənin həlli üzrə edilən bütün diplomatik və digər səyləri alqışlayaraq;

bütün üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə ehtiramını bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının davam etdirdiyi təcavüzkar siyasətin ATƏT çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsirini dərk edərək:

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;

2. Təcavüz nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirir;

3. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazisində arxeoloji, mədəni və islam abidələrinin talan və məhv edilməsini qətiyyətlə pisləyir;

4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edir. Ermənistanı ciddi surətdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə dəvət edir;

5. Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin müddələrinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməməsindən narahat olduğunu bildirir;

6. Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən etiraf edilməsinə; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımlar atılmasına; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı olan təcavüzü pisləyərək təcavüzə son qoyulmasına çağırır və bu məqsədlə BMT-də koordinasiyalı fəaliyyətdə olmağı qərara alır;

7. Bütün üzv dövlətləri Azərbaycan ərazisinin işğalını davam etdirməyə təşviq edən Ermənistana silah və hərbi sursat təqdim etməkdən imtina etməyə çağırır. İKT-yə üzv dövlətin ərazisi bu kimi yüklərin tranziti üçün istifadə edilməməlidir;

8. Ermənistanın təcavüzünə və Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyması üçün bütün üzv dövlətlərə və beynəlxalq birliyin digər dövlətlərinə müraciət edərək hər cür təsirli iqtisadi və siyasi tədbirlərdən istifadə etməyə çağırır;

9. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişəni dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə ehtiram əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır;

10. Ermənistanı, Azərbaycanı və Minsk qrupuna daxil olan bütün üzv dövlətləri ATƏT-in sülh prosesində prinsipial surətdə iştirak etməyə və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər cür əməldən çəkinməyə çağırır;

11. Azərbaycan hökuməti və xalqının ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdləri bütünlüklə dəstəklədiyini və onlarla tam şəkildə həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;
12. Qaçqın və köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə təhlükəsiz, hörmət və şərəflə dönmələri üçün imkan yaratmağa çağırır;
13. Qaçqın və köçkünlərə humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə öz təşəkkürünü bildirir. Digər dövlətləri onlara yardım göstərməyə çağırır;
14. Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün qarşılaşdığı kəskin humanitar vəziyyətlə əlaqədar narahat olduğunu bildirir və üzv dövlətlər, İslam İnkişaf Bankı və digər islam institutlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardım təqdim etmələrini xahiş edir;
15. Hesab edir ki, Azərbaycan ona dəymiş ziyanın müqabilini almaq hüququna malikdir və Ermənistan bu ziyanın müqabilini ödəmək üzrə tam məsuliyyət daşıyır;
16. İKT-yə üzv dövlətlərin bu haqda mövqeyini ATƏT-in indiki sədrinə bildirməsini Baş katibdən xahiş edir;
17. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu haqda İKT Xarici İşlər Nazirlərinin 25- ci konfransında məruzə etməsini xahiş edir.

İKT (İƏT) ÜZVÜ OLAN ÖLKƏLƏRİN TEHRANDA 9-11 DEKABR 1997-Cİ İLDƏ KEÇİRİLƏN 8-Cİ ZİRVƏ GÖRÜŞÜ

6. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında 18/8-P IS sayılı qətnamə

İslam Konfransı Təşkilatı dövlət və hökumət başçılarının 9-11 dekabr 1997-ci il tarixdə İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehran şəhərində zirvə toplantısı (Ləyaqət, Dialoq və İştirak Sessiyası) keçirilmişdir.

İslam Konfransı Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsip və vəzifələrindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzündən və Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxunun işğal olunmasından həddindən artıq narahat olduğunu bildirərək;

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və köçkünlərin düşdüyü ağır durumdan, humanitar problemlərin miqyası və ağırlığından həddindən artıq təəssüflənərək;

Əvvəlki bütün müvafiq qətnamələri, xüsusilə İslam Konfransı Təşkilatının Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində 13-15 dekabr 1994-cü il tarixdə keçirilmiş VII sessiyasında bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qətnaməni bir daha təsdiqləyərək;

Ermənistanın təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratdığını bilərək;

BMT nizamnaməsinə və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin yerinə yetirilməsində təkid edərək;

Münaqişənin həllinə yönəlmiş bütün diplomatik və digər səyləri alqışlayaraq;

Bütün BMT üzvlərinin Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü, siyasi müstəqilliyinə hörmət etdiyini bir daha təsdiqləyərək;

Həm də zorakı yolla torpaqların qəsb edilməsinin yolverilməz olduğunu bir daha təsdiq edərək;

Həm də Ermənistan Respublikasının təcavüzkar siyasətinin ATƏT çərçivəsində sülh prosesinə destruktiv təsirini qeyd edərək;

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına təcavüzünü qəti şəkildə pisləyir.

2. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində mülki azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş hərəkətləri insanlığa qarşı cinayət hesab edir.

3. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində arxeoloji-mədəni və dini abidələrin yağmalanması və dağıdılmasını qəti şəkildə pisləyir.

4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından çıxarılmasını, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməsini qəti şəkildə tələb edir.

5. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrindəki tələblərin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməməsi ilə bağlı narahatlığını bildirir.

6. Təhlükəsizlik Şurasını Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü tanımağa; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinin tələblərinə uyğun olaraq onu öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq addımlar atmağa çağırır, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü və suverenliyinə qarşı təcavüzü pisləyir və BMT-də buna son qoyulması üçün atılacaq addımları əlaqələndirməyi qərara alır.

7. Təcavüzkarın münaqişəni daha da genişləndirməyə ruhlandırılmamaq və Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlamaqda davam etdirməsinə imkan verməmək üçün bütün dövlətlərdən Ermənistanı silah-sursatla təchiz etməkdən çəkinməyi tələb edir. BMT üzvü olan dövlətlərin ərazisindən bu cür silahsursatın ötürülməsi üçün istifadə olunmamalıdır.

8. BMT üzvü olan dövlətləri, eləcə də beynəlxalq birliyin digər üzvlərini Ermənistanın təcavüzünə və Azərbaycan ərazilərinin işğalına son qoymaq üçün təsirli siyasi və iqtisadi tədbirlər görməyə çağırır.

9. Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişəni onların ərazi bütövlüyü və beynəlxalq aləm tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət prinsipləri əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır.

10. Ermənistanı və Azərbaycanı, eləcə də Minsk qrupuna daxil olan bütün dövlətləri ATƏT-də gedən sülh prosesləri ilə konstruktiv şəkildə məşğul olmağa, münaqişənin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər hansı addım atmamağa çağırır.

11. Azərbaycan hökuməti və xalqının öz ölkələrini qorumaq üçün göstərdiyi bütün səyləri dəstəkləyir və onlarla tam həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir.

12. Qaçqın və köçkünlərin təhlükəsiz və ləyaqətlə öz doğma torpaqlarına qayıtması üçün şərait yaratmağa çağırır.

13. Qaçqın və köçkünlərə humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə təşəkkürümüzü bildirir və digərlərini də onlara yardım etməyə çağırır.

14. Azərbaycan ərazisində bir milyondan artıq qaçqın və köçkünlə bağlı ciddi humanitar problemlərin yaşandığından narahatlığı ifadə edir, üzv ölkələr, İslam İnkişaf Bankı və digər İslami qurumlardan Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardımını göstərməyi xahiş edir.

15. Dəymiş zərər üçün Azərbaycanın müvafiq kompensasiya almaq hüququnun olduğunu nəzərə alaraq bu zərərin ödənilməsi üçün məsuliyyəti Ermənistanın üzərinə qoyur.

16. Baş Katibin üzv dövlətlərin mövqeyinin ATƏT-in cari sədrinə çatdırılması üçün göstərdiyi səyləri qiymətləndirir.

17. Baş Katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsini izləməyi və bu barədə İslam Konfransı Təşkilatının 9-cu sessiyasına məruzə təqdim etməsini xahiş edir.

7. Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım barədə 18/8-E IS sayılı qətnamə

İslam Konfransı Təşkilatı dövlət və hökumət başçılarının 9-11 dekabr 1997-ci il tarixdə İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehran şəhərində zirvə toplantısı (Ləyaqət, Dialoq və İştirak Sessiyası) keçirilmişdir.

İslam Konfransı ölkələri xarici işlər nazirlərinin 24-cü sessiyasının 18/24-E sayılı qətnaməsini yada salaraq;

Ölkənin tarixinin çox ağır və kritik anında İslam Konfransı Təşkilatı üzvü olan ölkələrin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə yekdil həmrəyliyi təsdiqləyərək;

Bu münaqişə ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə istinad edərək;

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində silahlı əməliyyatları, bunun nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğal olunmasını, təxminən bir milyon azərbaycanlının öz vətənindən zorla çıxarılması, təcavüz nəticəsində insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasını pisləyərək;

Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin həmrəyliyi konkret şəkildə nümayiş etdirmək zərurətini lazım bilərək;

İKT-yə üzv olan bəzi ölkələrin və İKT-nin müvafiq qurumlarını, BMT qurumları və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycana göstərdiyi yardımı alqışlayaraq;

Həm də təşkilatın iqtisadi, mədəni və sosial məsələlər üzrə komissiyasının 20-ci sessiyasının tövsiyələrini nəzərə alaraq;

1. İKT-nin üzv dövlətlərinə və İslami qurumlara müraciət edir ki, Azərbaycan xalqının iztirab və əzablarını yüngülləşdirmək üçün Azərbaycan hökuməti və xalqına iqtisadi və humanitar yardım göstərsinlər.

2. Beynəlxalq təşkilatları Azərbaycana təcili humanitar və maliyyə yardımı göstərməyə çağırır.

3. Baş Katibdən xahiş edir ki, məsələni izləsin və bu barədə məruzə hazırlayıb İKT-nin sonrakı sessiyasına təqdim etsin.

**8. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı
təcavüzü haqqında 13/30-P sayılı
qətnamə**

İKT Xarici işlər nazirlərinin İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində 27-29 rabi-ul avval 1424-cü hicri il (28-30 may 2003-cü ilə müvafiqdir) keçirilmiş XXX (Həmrəylik və Ləyaqət) Toplantısı

İKT Nizamlanmasının məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən artığının işğalından dərin narahat olaraq;

Ermənistan təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və köçkünün aqibəti və humanitar problemlərin böyük həcmindən təsirlənərək;

Ötən konfransların bu problemlə bağlı müvafiq bütün qətnamələrini, xüsusilə İKT Dövlət və Hökumət başçıların IX Zirvə konfransında qəbul olunmuş 21/9-P(İS) sayılı Qətnaməsini bir daha təsdiq edərək;

BMT Nizamnaməsinə və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə ciddi surətdə əməl edilməsinə çağıraraq;

Münaqişənin həlli üzrə edilən bütün diplomatik və digər səyləri alqışlayaraq;

Bütün üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə ehtiramını bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının davam etdirdiyi təcavüzkar siyasətin ATƏT çərcivəsində aparılan prosesinə dağıcı təsirini dərk edərək;

İKT Baş katibinin məruzəsini (İCFM/30-2003/POL/SG-REP.11 sayılı sənədi) nəzərə alaraq:

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir.
2. Təcavüz nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirir.
3. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazisində arxeoloji, mədəni və dini abidələrinin talan və məhv edilməsini qətiyyətlə pisləyir.
4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edir. Ermənistanı ciddi surətdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə dəvət edir.
5. Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin müddələrinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirməməsindən narahat olduğunu bildirir.
6. Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən etiraf edilməsinə; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq, öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımların atılmasına; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı olan təcavüzü pisləyərək, təcavüzə son qoyulmasına çağırır və bu məqsədlə BMT-də koordinasiyalı fəaliyyətdə olmağı qərara alır.
7. Bütün üzv dövlətləri Ermənistana – təcavüzkarı münaqişəni şiddətləndirməyə və Azərbaycan ərazisinin işğalını davam etdirməyə təşviq edən, silah və hərbi sursat təqdim etməkdən imtina etməyə çağırır. İKT-yə üzv dövlətin ərazisi bu kimi yüklərin tranziti üçün istifadə edilməməlidir.
8. Ermənistanın təcavüzə və Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyması üçün bütün üzv dövlətlərə və beynəlxalq birliyin digər dövlətlərinə müraciət edərək, hər cür təsirli iqtisadi və siyasi tədbirlərdən istifadə etməyə çağırır.
9. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə ehtiram əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır.

10. Ermənistanı, Azərbaycanı və Minsk qrupuna daxil olan bütün üzv dövlətləri, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının bu haqda müvafiq qətnamələrinə və ATƏT-in 24 mart 1992-ci il tarixli Şurasının Birinci Əlavə Görüşünün, ATƏT-in 5-6 dekabr 1994-cü il tarixli Zirvəsinin, ATƏT-in 2-3 dekabr 1996-cı il tarixli və ATƏT-in 18-19 noyabr 1999-cu il tarixli Zirvələrinin, ATƏT-in 18-19 dekabr 1997-ci il tarixli və 3-4 dekabr 2001-ci il tarixli Nazirlər Şurasının görüşlərinin qətnamə və sənədlərinə əsasən ATƏT-in davam edən sülh prosesində konstruktiv surətdə iştirak etməyə dəvət edir və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər cür əməldən çəkinməyə çağırır.

11. ATƏT-in 1996-cı ildə Lissabonda keçirilmiş Zirvə görüşünün İcraçı Sədrinin Ermənistanla Azərbaycan arasındakı silahlı münaqişənin həlli üzrə üç prinsipi – Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyünü, Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağın yüksək idarəetmə hüququnu, Dağlıq Qarabağın və onun bütün sakinlərinin təmin edilmiş təhlükəsizliyini əhatə edən bəyanatını tamamilə dəstəklədiyini bildirir.

12. Ermənistanla Azərbaycan arasındakı silahlı münaqişənin mərhələlərlə həlli istiqamətində Minsk Qrupu Həmsədrələrinin təkliflərini ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində danışıqlar üçün əsas hesab edir və dərk edir ki, bu şəkildə yanaşma Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzün ciddi nəticələrinin aradan qaldırılmasını dərhal təmin etməlidir.

13. İKT üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına qarşı erməni təcavüzü barədə prinsiplial və qəti mövqeyini ATƏT-in İcraçı Sədrinə bildirilməsini Baş Katibdən xahiş edir.

14. Azərbaycan hökuməti və xalqının öz ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdləri bütünlüklə dəstəklədiyini və onlarla tam şəkildə həmrəy olduğunu bir daha təstiq edir.

15. Qaçqın və köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə təhlükəsiz, hörmət və şərəflə dönmələrinə imkan yaratmağa çağırır.

16. Qaçqın və köçkünlərə humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə öz təşəkkürünü bildirir və digər dövlətləri onlara yardım göstərməyə çağırır.

17. Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün qarşılaşdığı kəskin humanitar vəziyyətlə əlaqədar narahat olduğunu bildirir və üzv dövlətlər, İslam İnkişaf Bankı və digər islam institutlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardım göstərmələrini xahiş edir.

18. Hesab edir ki, Azərbaycan ona dəymiş ziyanın müqabilini almaq hüququna malikdir və Ermənistan bu ziyanın müqabilini ödəmək üzrə tam məsuliyyət daşıyır.

19. Baş Katibdən bu Qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu haqda İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXXI Toplantısına məruzə etməsini xahiş edir.

* “Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişə haqqında” Qətnamə (12/21-P) ilk dəfə İKT Xarici işlər nazirlərinin 1993-cü ildə Kəraçidə keçirilmiş XXI Toplantısında, sonralar isə İKT Xarici işlər nazirlərinin 1994-cü ildə Kasablankada keçirilmiş XXII Toplantısında (11/22-P) və İKT Dövlət və Hökumət başçıların 1994-cü ildə Kasablankada keçirilmiş VII Zirvə konfransında (11/7-P(İS)), eləcə də İKT Xarici işlər nazirlərinin 1995-ci ildə Konakridə keçirilmiş XXIII Toplantısında (11/23-P) qəbul edilmişdir. İKT Xarici işlər nazirlərinin 1996-cı ildə Cakartada keçirilmiş XXIV Toplantısında “Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında” Qətnamə (12/24-P) adını almış bu sənəd İKT Dövlət və Hökumət başçıların 1997-ci ildə Tehranda keçirilmiş VIII Zirvə konfransında (12/8-P(İS)), İKT Xarici işlər nazirlərinin 1998-cı ildə Dohada keçirilmiş XXV Toplantısında (13/25-P) isə 11-ci və 12-ci bəndləri əlavə olunmaqla, İKT Xarici işlər nazirlərinin 1999-cı ildə Uaquaduqda keçirilmiş XXVI Toplantısında (14/26-P), İKT Xarici işlər nazirlərinin 2000-cı ildə Kuala-Lumpurda keçirilmiş XXVII Toplantısında (17/27-P), İKT Dövlət və Hökumət başçıların 2000-ci ildə Dohada keçirilmiş IX Zirvə konfransında (21/9-P(İS)), İKT Xarici işlər nazirlərinin 2001-ci ildə Bamakoda keçirilmiş XXVIII Toplantısında (21/28-P) və İKT Xarici işlər nazirlərinin 2002-ci ildə Xartumda keçirilmiş XXIX Toplantısında (20/29-P) bir daha qəbul edilmişdir.

**9. Azərbaycan Respublikasına
İqtisadi yardım haqqında 21/30-E sayılı
qətnamə**

İKT Xarici işlər nazirlərinin İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində 27-29 rabi-ul avval 1424-cü hicri il (28-30 may 2003-cü ilə müvafiqdir) keçirilmiş XXX (Həmrəylik və Ləyaqət) Toplantısı

İKT Dövlət və Hökumət başçılarının IX Zirvə Konfransının qəbul etdiyi 21/9-E(İS) sayılı qətnaməsini xatırlayaraq;

Eləcə də İKT Xarici işlər nazirlərinin XXIX Toplantısının 21/29-E sayılı qətnaməsini xatırlayaraq;

Ölkənin tarixindəki təhlükəli dövr və böhran vəziyyətində İKT-yə üzv dövlətlərin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə tamamilə həmrəyliyi təsdiq edərək;

BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu münasibə ilə əlaqədar müvafiq qətnamələrinə istinad edərək;

Ermənistanın Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsində apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisinin təqribən 20 faizinin işğal, həmçinin qəddarlıqla həyata keçirilən hücumlar nəticəsində 1 milyonadək azərbaycanlının öz doğma yurdlarından zorla qovulmağa məcbur edilməsi, eləcə də insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunan bu təcavüz əməllərini pisləyərək;

İKT-yə üzv dövlətlərin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə həmrəy olduğunu daha konkret ifadə etməyin zəruriliyini etiraf edərək;

Bir sıra İKT-yə üzv dövlətlərin və müvafiq qurumların, BMT təsisatlarının və beynəlxalq təşkilatların təqdim etdiyi yardımı alqışlayaraq və qiymətləndirərək;

Eləcə də, Baş Katibin məruzəsini nəzərə alaraq;

1. Üzv dövlətləri və İslam qurumlarını Azərbaycan xalqının əzablarını yüngülləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan hökumətinə lazımı iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırır.

2. Beynəlxalq təşkilatları Azərbaycanı təcili maliyyə və humanitar yardım ilə təmin etməyi davam etdirməyə dəvət edir.

3. İKT Xarici işlər nazirlərinin XXXI Toplantısına bu haqda məruzə təqdim etməsini Baş Katibdən xahiş edir.

* Qətnamə (16/22-E) ilk dəfə İKT Xarici işlər nazirlərinin 1994-cü ildə Kasablankada keçirilmiş XXII Toplantısında və İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 1994-cü ildə Kasablankada keçirilmiş VII Zirvə konfransında (16/7-E(İS)) qəbul edilmiş və o vaxtdan etibarən cüzi texniki dəyişikliklərlə İKT Xarici işlər nazirlərinin 1995-ci ildə Konakridə keçirilmiş XXIII Toplantısında (17/23-E), İKT Xarici işlər nazirlərinin 1996-cı ildə Cakartada keçirilmiş XXIV Toplantısında (18/24-E), İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 1997-ci ildə Tehrandə keçirilmiş VIII Zirvə konfransında (18/8-E(İS)), İKT Xarici işlər nazirlərinin 1998-cı ildə Dohada keçirilmiş XXV Toplantısında (18/25-E), İKT Xarici işlər nazirlərinin 1999-cı ildə Uaqaduqda keçirilmiş XXVI Toplantısında (19/26-E), İKT Xarici işlər nazirlərinin 2000-cı ildə Kuala-Lumpurda keçirilmiş XXVII Toplantısında (20/27-E), İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 2000-ci ildə Dohada keçirilmiş IX Zirvə konfransında (21/9-E(İS)), İKT Xarici işlər nazirlərinin 2001-ci ildə Bamakoda keçirilmiş XXVIII Toplantısında (21/28-E) və İKT Xarici işlər nazirlərinin 2002-ci ildə Xartumda keçirilmiş XXIX Toplantısında (21/29-E) qəbul edilmişdir

**10. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində
Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində
İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi
və dağıdılması haqqında
10/30-C sayılı
qətnamə**

İKT Xarici işlər nazirlərinin İran İslam Respublikasının Tehran şəhərində 27-29 rabi-ul avval 1424-cü hicri il (28-30 may 2003-cü ilə müvafiqdir) keçirilmiş XXX (Həmrəylik və Ləyaqət) Toplantısı

İKT Zirvələrin və digər Toplantıların, xüsusilə İKT Dövlət və Hökumət başçılarının IX Zirvə Konfransının qəbul etdiyi qətnamələri xatırlayaraq;

İslam irsinin qorunması və müdafiəsinə dair İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, arxeologiyasının, etnoqrafiyasının və memarlığın Azərbaycanın və onun xalqının tarixinin ayrılmaz hissəsi kimi İslam irsinin mənbələrindən biri olduğunu dərk edərək;

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının, Laçın və Şuşa rayonları daxil olmaqla Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən erməni silahlı qüvvələrinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tam çıxarılması, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini israrla tələbi barədə 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini təsdiq edərək;

Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə məqsədi ilə Azərbaycanda məscidlərin və islama aid olan digər müqəddəs yerlərin tam və vəhşiliklə dağıdılmasının vandalizm aktı olduğunu bəyan edərək;

Ermənistan Respublikasının işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində erməni təcavüzkarları tərəfindən İslam irsinə vurulmuş böyük zərərlərin, İslam mədəniyyətinə aid misilsiz abidələrin, habelə məscidlərin, məbədlərin, məzarlıqların, arxeoloji qazıntıların, muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının, dövlət teatrlarının, musiqi məktəblərinin tam və ya bir qisminin dağıdılması, zəbt edilmiş muzeylərdən çoxsaylı qiymətli əşyaların, milyonlarla kitab və tarixi əlyazmaların çıxarılması və məhv edilməsi faktlarını diqqətə alaraq;

Bu barədə Azərbaycan hökumətinin və xalqının narahatlığı tam bölüşərək;

Bu məsələyə dair İslam Konfransı Təşkilatı Baş Katibinin hesabatını nəzərdən keçirərək:

1. Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində İslam sivilizasiyasının tam məhv edilməsinə yönəldilmiş vəhşi hərəkətlərini ciddi surətdə pisləyir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin Ermənistan tərəfindən qeyri-şərtsiz və mütləq yerinə yetirilməsini tələb edir.

3. Hərbi təcavüzün dayandırılması və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş, həmçinin, hərbi münaqişələr baş verdiyi zaman dövlətlərin işğal olunmuş ərazilərdən mədəni dəyərlərin çıxarılmasının qarşısını almaq barədə öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərini nəzərdə tutan "Hərbi münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" 1954-cü il tarixli Haaqa Konvensiyasının müddəalarından irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi istiqamətində Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində söylərini dəstəklədiyini ifadə edir. Dövlətlər habelə mədəni dəyərlərin hər hansı şəkildə oğurlanması, talan edilməsi və ya onların qanunsuz mənimsənilməsini, eyni zamanda həmin dəyərlərə qarşı hər hansı vandalizm aktlarını qadağan etmək və belə hərəkətlərin qarşısını almaq, lazım gəldikdə isə aradan qaldırmağı öz üzərinə götürmüşlər.

4. Aldığı zərərlərə görə Azərbaycanın mğvafiq kompensasiya almaq hüququnun olduğunu və bu zərərin ödənilməsi üçün Ermənistan Respublikasının tam məsuliyyət daşdığını hesab edir.

5. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində məscidlərin, təhsil ocaqlarının, kitabxanaların, muzeylərin İKT-yə üzv dövlətlərin yardımı ilə bərpası üçün İKT-nin bölmələrini və ixtisaslaşdırılmış qurumlarını yardım proqramının təşkili imkanlarını araşdırmağa çağırır.

6. Bu problemə dair İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin mövqeyi barədə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilməsin□ və İKT-in himayəsi altında olan qurumlar və xüsusişədirilmiş orqanlar çərçivəsində həyata keçirilmiş koordinasiya işlərinə görə İKT Baş Katibliyinə təşəkkür bildirir. Həmçinin yardım etmiş adı çəkilən qurum və təşkilatlarına da, xüsusilə İslam İnkişaf Bankına və İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatına onlar tərəfindən Azərbaycan Respublikasında islama aid olan müqəddəs yerlərin qorunması üzrə layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün proqramların qəbul edilməsinə görə təşəkkür edir.

7. Məsələnin izləməsini və İslam Konfransı Təşkilatı Xarici İşlər Nazirlərinin XXXI Toplantısına bu haqda məruzə təqdim etməsini Baş Katibdən xahiş edir.

* Qətnamə (39/26-C) ilk dəfə İKT Xarici işlər nazirlərinin 1999-cü ildə Uaqaduqda keçirilmiş XXVI Toplantısında qəbul edilmiş və o vaxtdan etibarən cüzi dəyişikliklərlə İKT Xarici işlər nazirlərinin 2000-cı ildə Kuala-Lumpurda keçirilmiş XXVII Toplantısında (25/27-C), İKT Dövlət və Hökumət başçılarının 2000-ci ildə Dohada keçirilmiş IX Zirvə konfransında (25/9-C(İS)), İKT Xarici işlər nazirlərinin 2001-ci ildə Bamakoda keçirilmiş XXVIII Toplantısında (12/28-C) və İKT Xarici işlər nazirlərinin 2002-ci ildə Xartumda keçirilmiş XXIX Toplantısında (11/29-C) qəbul edilmişdir.

**İKT XARİCİ İŞLƏR NAZİRLƏRİNİN 19-21 İYUN, 2006-CI İLDƏ
BAKIDA KEÇİRİLƏN 33-CÜ SESSİYASI**

***11. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü
haqqında 9/33-P sayılı qətnamə***

İslam Konfransı Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsip və məqsədlərinə əsaslanaraq;

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı ilə nəticələnən Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzündən ciddi şəkildə narahat olaraq;

Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal altında saxlanılmasının davam etdirilməsi və həmin ərazilərdə qanunsuz olaraq erməni millətindən olan şəxslərin köçürülməsindən dərin narahatlıq hissi ifadə edərək;

Erməni təcavüzü nəticəsində bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsindən və bu nəhəng humanitar problemin ağırlığından dərin narahatlıq keçirərək;

İslam Konfransı Sammitinin bütün əvvəlki qətnamələrini, xüsusilə 20-21 Şaban, 1424-cü il Hicri tarixində (16-17 oktyabr 2003) Putracayada keçirilmiş zirvə görüşündə qəbul olunmuş 21/10-P(IS) sayılı qətnaməsini bir daha təsdiq edərək;

BMT Nizamnaməsinə ciddi şəkildə əməl edilməsinə, Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin tam şəkildə yerinə yetirilməsinə çağıraraq;

Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin həll edilməsi üçün bütün diplomatik və digər cəhdləri alqışlayaraq;

Bütün üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə hörmət etmək öhdəliyini bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının təcavüzkar siyasətinin ATƏT çərçivəsindəki sülh prosesinə dağıdıcı təsir göstərdiyini bir daha qeyd edərək;

Baş katibin hesabatını (OIC/ICFM – 33/POL/SG-REP.7) nəzərə alaraq

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü sərt şəkildə ittiham edir.
2. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarındakı mülki azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş hərəkətləri insanlığa qarşı cinayət hesab edir.
3. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki arxeoloji, mədəni və dini abidələrin talan edilməsini və yandırılmasını sərt şəkildə ittiham edir.
4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin tam şəkildə yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu da daxil olmaqla bütün işğal olunmuş ərazilərindən tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını qəti şəkildə tələb edir və Ermənistanı Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünü tanımağa çağırır.
5. Ermənistanın yuxarıda göstərilən BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin tələblərini hələ də yerinə yetirməməsindən narahatlığını ifadə edir.
6. BMT Təhlükəsizlik Şurasını Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü tanımağa; BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə uyğun olaraq öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsini təmin etməyə; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı təcavüzü ittiham etməyə və aradan qaldırmağa çağırır və bu məqsədlə BMT-də əlaqələndirilmiş tədbirlər görməyi qərara alır.
7. Təcavüzkarı münaqişəni genişləndirmək və Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlamaq imkanlarından məhrum etmək məqsədilə bütün üzv dövlətləri Ermənistana silah və hərbi ləvazimatla təchiz etməkdən çəkinməyə çağırır. Üzv dövlətlərin əraziləri belə bir təchizat üçün tranzit kimi istifadə olunmamalıdır.

8. Üzv dövlətləri, həmçinin beynəlxalq birliyin digər üzvlərini Ermənistanın təcavüzünə və Azərbaycan ərazilərinin işğalına son qoymaq məqsədilə bütün təsirli siyasi və iqtisadi vasitələrdən istifadə etməyə çağırır.

9. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində ədalətli və sülh yolu ilə həllinə çağırır.

10. Üzv dövlətlərin Nyu-Yorkdakı Daimi Nümayəndəliklərini BMT Baş Məclisində səsvermə zamanı Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsini müdafiə etmək üçün təlimatlandırmağı qərara alır.

11. Ermənistanı və ATƏT-in Minsk Qrupunun bütün üzv dövlətlərini BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri və ATƏT-in sənədləri, o cümlədən 24 mart 1992-ci ildə keçirilmiş ATƏT Şurasının Birinci Əlavə

Görüşünün, 5-6 dekabr 1994, 2-3 dekabr 1996 və 18-19 noyabr 1999-cu il ATƏT Sammitlərinin sənədlərinə əsasən ATƏT-in davam etməkdə olan sülh prosesində konstruktiv şəkildə iştirak etməyə və sülhə nail olmağı daha da çətinləşdirə biləcək istənilən hərəkətdən çəkinməyə çağırır.

12. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin həlli üçün ATƏT sədrinin 1996-cı il Lissabon zirvə görüşündəki bəyanatında əks olunan prinsipləri – Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınması, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək özünüidarə statusu verilməsi və bütün regionun əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verilməsini tam dəstəklədiyini bəyan edir.

13. Baş vermiş faktın münaqişənin həlli üçün əsas ola bilməyəcəyini və nə Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərindəki mövcud vəziyyətin, nə də mövcud status-kvonu saxlamaq üçün həmin ərazilərdəki istənilən fəaliyyətin, o cümlədən təşkil edilən səsvermənin hüquqi cəhətdən keçərli qəbul olunmayacağını vurğulayır.

14. Beynəlxalq humanitar hüququn kobud şəkildə pozulması olan, münaqişənin sülh yolu ilə həlli prosesinə pozucu təsir göstərən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni millətindən olan əhəlinin yerləşdirilməsinin dayandırılmasını və bunun nəticələrinin aradan qaldırılmasını tələb edir və Azərbaycanın BMT Baş Məclisi də daxil olmaqla bu məqsədlə göstərdiyi səyləri o cümlədən Nyu-Yorkda BMT-dəki Daimi Nümayəndəlikləri vasitəsilə müdafiə edir.

15. ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətini və Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri səviyyəsində aparılan məsləhətləşmələri müdafiə etdiyini və mərhələli həllin Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzün ən ağır nəticələrini aradan qaldıracağına inandığını bildirir.

16. Baş Katibdən İKT-nin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə qarşı prinsiplial və qəti mövqeyini Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının indiki sədrinə çatdırmağı xahiş edir.

17. Azərbaycan hökumətinin və xalqının öz ölkələrini müdafiə etmək üçün göstərdiyi cəhdlərlə tam həmrəyliyini bir daha təsdiq edir.

18. Məcburi köçkünlərin və qaçqınların təhlükəsiz, şərəf və ləyaqətlə qayıtmasına şərait yaradılmasına çağırır.

19. Məcburi köçkünlərə və qaçqınlara humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə minnətdarlığını ifadə edir və digərlərini də həmin insanlara yardım göstərməyə çağırır.

20. Azərbaycan Respublikası ərazisində bir milyondan çox məcburi köçkünlərin və qaçqınların mövcudluğu ilə əlaqədar humanitar problemlərin kəskinliyindən narahatlığını ifadə edir və İKT üzv dövlətlərini, İslam İnkişaf Bankını və digər İslam institutlarını Azərbaycan Respublikasına böyük ehtiyac duyulan maliyyə və humanitar yardım göstərməyə çağırır.

21. Azərbaycanın məruz qaldığı zərərlərə görə müvafiq kompensasiya hüququ olduğunu hesab edir bu zərərlərə görə adekvat kompensasiya ödənilməsi məsuliyyətini Ermənistanın üzərinə qoyur.

22. Baş Katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi və bununla bağlı İslam Konfransı Xarici İşlər Nazirlərinin 34-cü Sessiyasına məruzə etməyi xahiş edir.

**İKT XARİCİ İŞLƏR NAZİRLƏRİNİN 19-21 İYUN, 2006-CI İLDƏ
BAKIDA KEÇİRİLƏN 33-CÜ SESSİYASI**

***12. Azərbaycan Respublikasına İqtisadi Yardım Haqqında 10/33-E sayılı
qətnamə***

İKT Xarici İşlər Nazirlərinin Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində keçirilən 19-21 iyun 2006-cı il tarixli 33-cü sessiyası,

İKT-nin 7-8 dekabr 2005-ci il 3-cü Fövqəladə Məkkə zirvə görüşünün On İllik Fəaliyyət Proqramını xatırladaraq,

İKT dövlət və hökumət başçılarının X Zirvə Toplantısının qəbul etdiyi 21/10-E sayılı Qətnaməni xatırladaraq,

Eləcə də, İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXXII Konfransının qəbul etdiyi 10/32-E sayılı qətnaməni xatırladaraq,

Ölkənin tarixindəki təhlükəli dövr və böhran vəziyyətində İKT üzvü olan dövlətlərin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə tamamilə həmrəyliyini təsdiq edərək,

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar müvafiq qətnamələrinə istinad edərək,

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində apardığı, təqribən 20%-dək ərazinin işğalı və bu təcavüz, insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması və qəddarlıqla həyata keçirilən hücumlar nəticəsində 1 milyon Azərbaycan xalqı övladının öz doğma yurdlarından zorla qovulması ilə müşayiət olunan təcavüzkar əməllərini pisləyərək,

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə Azərbaycana dəymiş iqtisadi zərərin həcmnin 60 mlrd. ABŞ dollara olduğunu nəzərə alaraq,

Bir sıra İKT üzv dövlətlərinin və müvafiq qurumların, BMT təsisatlarının, beynəlxalq təşkilatların təqdim etdiyi yardımı alqışladığını ifadə edərək,

Eləcə də Baş Katibin məruzəsini nəzərə alaraq:

1. Üzv dövlətləri və islam qurumlarını Azərbaycan xalqının əzablarını yüngülləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan hökumətinə lazımı iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırır.

2. Beynəlxalq təşkilatları Azərbaycanı təxirəsalınmaz maliyyə və humanitar yardım ilə təmin etməyi davam etdirməyə dəvət edir.

3. Baş Katibdən bu Qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməsini və bu barədə İKT Xarici İşlər Nazirlərinin XXXIV Konfransına hesabat verməsini xahiş edir.

**İKT XARİCİ İŞLƏR NAZİRLƏRİNİN 19-21 İYUN, 2006-CI İLDƏ
BAKIDA KEÇİRİLƏN 33-CÜ SESSİYASI**

13. Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında 2/33-C sayılı qətnamə

İKT dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantılarının və digər İKT konfranslarının, xüsusilə İKT dövlət və hökumət başçılarının X Zirvə toplantısının qəbul etdiyi qətnamələri xatırladaraq,

İKT Nizamnaməsinin islam irsinin qorunması və müdafiəsi barədə söylərin birləşdirilməsinə dair məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək,

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdəki Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, arxeologiyası, etnoqrafiyasının Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğunu dərk edərək,

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Laçın və Şuşa rayonları daxil olmaqla Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən erməni silahlı qüvvələrinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tam çıxarılmasını, habelə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini təsdiq edərək,

Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə məqsədilə Azərbaycanda məscidlərin və digər müqəddəs islam məbədlərinin tam və vəhşicəsinə dağıdılmasının vandalizm aktı olduğunu təsdiq edərək,

Ermənistan Respublikasının işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində erməni təcavüzkarları tərəfindən islam irsinə vurulmuş böyük zərərin - nadir islam mədəniyyəti və memarlıq abidələrinin, habelə məscidlərin, məbədlərin, məzarlıqların, arxeoloji qazıntıların, muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının, dövlət teatrlarının, musiqi məktəblərinin tam və ya qismən dağıdılması, zəbt edilmiş muzeylərdən çoxsaylı qiymətli əşyaların, milyonlarla kitab və tarixi əlyazmaların çıxarılması və məhv edilməsi faktları nəzərə alaraq,

Azərbaycan xalqı və hökumətinin bununla əlaqədar narahatlığını tam bölüşərək,

Bu məsələyə dair İslam Konfransı Təşkilatı Baş Katibinin hesabatını nəzərdən keçirərək,

1. Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam sivilizasiyasının tam məhv edilməsinə yönəldilmiş vəhşi hərəkətlərini ciddi surətdə pisləyir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin Ermənistan Respublikası tərəfindən qeyd-şərtsiz və mütləq yerinə yetirilməsini qəti surətdə tələb edir.

3. Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə islam mədəni dəyərlərinin qorunmasına regional və beynəlxalq səviyyədə yönəldilmiş söylərini dəstəklədiyini ifadə edir.

4. Azərbaycanın ona dəymiş ziyanın müqabilində təzminat almaq hüququna malik olduğunu və bu təzminatın ödənilməsi üçün Ermənistanın tam məsuliyyət daşdığını təsdiq edir.

5. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində məscidlərin, təhsil ocaqlarının, kitabxanaların, muzeylərin İKT-yə üzv dövlətlərin yardımı ilə bərpası üçün İKT-nin bölmələrini və ixtisaslaşmış qurumlarını yardım proqramının təşkili imkanlarını araşdırmağa çağırır.

6. Bu problemə dair İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin mövqeyi barədə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilməsi, İKT və digər ixtisaslaşmış qurumlar və onların bölmələri arasında koordinasiyanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar İKT Baş Katibinə, həmçinin həmin təşkilatlara, xüsusilə İslam İnkişaf Bankı, İSESCO-ya Azərbaycan Respublikasında islam tarixi abidələrinin qorunması layihələrinin icrası proqramına sayğı ilə yanaşdıqları üçün minnətdarlığını ifadə edir.

**İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ 13-14 MART, 2008-Cİ İLDƏ
DAKARDA KEÇİRİLƏN 11-Cİ ZİRVƏ GÖRÜŞÜ**

***14. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü
haqqında 10/11-P (IS) sayılı qətnamə***

İslam Konfransı Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsip və məqsədlərinə əsaslanaraq;

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı ilə nəticələnən Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzündən ciddi şəkildə narahat olaraq;

Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal altında saxlanılmasının davam etdirilməsi və həmin ərazilərdə qanunsuz olaraq erməni millətindən olan şəxslərin köçürülməsindən dərin narahatlıq hissi ifadə edərək;

Erməni təcavüzü nəticəsində bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsindən və bu böyük humanitar problemin ağırlığından dərin narahatlıq keçirərək;

İslam Konfransı Sammitinin bütün əvvəlki qətnamələrini, xüsusilə 20-21 Şaban, 1424-cü il Hicri tarixində (16-17 oktyabr 2003) Putracayada keçirilmiş zirvə görüşündə qəbul olunmuş 21/10-P(IS) sayılı qətnaməsini bir daha təsdiq edərək;

BMT Nizamnaməsinə ciddi şəkildə əməl edilməsinə, Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin tam şəkildə yerinə yetirilməsinə çağıraraq;

Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin həll edilməsi üçün bütün diplomatik və digər cəhdləri alqışlayaraq;

Bütün üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə hörmət etmək öhdəliyini bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının təcavüzkar siyasətinin ATƏT çərçivəsindəki sülh prosesinə dağıdıcı təsir göstərdiyini bir daha qeyd edərək;

Baş katibin hesabatını (OIC/ICFM – 34/POL/SG-REP.7) nəzərə alaraq

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü sərt şəkildə ittiham edir.
2. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarındakı mülki azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş hərəkətləri insanlığa qarşı cinayət hesab edir.
3. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindəki arxeoloji, mədəni və dini abidələrin talan edilməsini və yandırılmasını sərt şəkildə ittiham edir.
4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin tam şəkildə yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionu da daxil olmaqla bütün işğal olunmuş ərazilərindən tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını qəti şəkildə tələb edir və Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünü tanımağa çağırır.
5. Ermənistanın yuxarıda göstərilən BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin tələblərini hələ də yerinə yetirməməsindən narahatlığını ifadə edir.
6. BMT Təhlükəsizlik Şurasını Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü tanımağa; BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə uyğun olaraq öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsini təmin etməyə; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı təcavüzü ittiham etməyə və aradan qaldırmağa çağırır və bu məqsədlə BMT-də əlaqələndirilmiş tədbirlər görməyi qərara alır.
7. Təcavüzkarı münaqişəni genişləndirmək və Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlamaq imkanlarından məhrum etmək məqsədilə bütün üzv dövlətləri Ermənistanı silah və hərbi ləvazimatla təchiz etməkdən çəkinməyə çağırır. Üzv dövlətlərin əraziləri belə bir təchizat üçün tranzit kimi istifadə olunmamalıdır.
8. Üzv dövlətləri, həmçinin beynəlxalq birliyin digər üzvlərini Ermənistanın təcavüzünə və Azərbaycan ərazilərinin işğalına son qoymaq məqsədilə bütün təsirli siyasi və iqtisadi vasitələrdən istifadə etməyə çağırır.

9. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində ədalətli və sülh yolu ilə həllinə çağırır.

10. Üzv dövlətlərin Nyu-Yorkdakı Daimi Nümayəndəliklərini BMT Baş Məclisində səsvermə zamanı Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsini müdafiə etmək üçün təlimatlandırmağı qərara alır;

11. Ermənistanı və ATƏT-in Minsk Qrupunun bütün üzv dövlətlərini BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri və ATƏT-in sənədləri, o cümlədən 24 mart 1992-ci ildə keçirilmiş ATƏT Şurasının Birinci Əlavə

Görüşünün, 5-6 dekabr 1994, 2-3 dekabr 1996 və 18-19 noyabr 1999-cu il ATƏT Sammitlərinin sənədlərinə əsasən ATƏT-in davam etməkdə olan sülh prosesində konstruktiv şəkildə iştirak etməyə və sülhə nail olmağı daha da çətinləşdirə biləcək istənilən hərəkətdən çəkinməyə çağırır.

12. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin həlli üçün ATƏT sədrinin 1996-cı il Lissabon zirvə görüşündəki bəyanatında əks olunan prinsipləri – Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınması, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində yüksək özünüidarə statusu verilməsi və bütün regionun əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verilməsini tam dəstəklədiyini bəyan edir.

13. Baş vermiş faktın münaqişənin həlli üçün əsas ola bilməyəcəyini və nə Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərindəki mövcud vəziyyətin, nə də mövcud status-kvonu saxlamaq üçün həmin ərazilərdəki istənilən fəaliyyətin, o cümlədən təşkil edilən səsvermənin hüquqi cəhətdən keçərli qəbul olunmayacağını vurğulayır.

14. Beynəlxalq humanitar hüququn kobud şəkildə pozulması olan, münaqişənin sülh yolu ilə həlli prosesinə pozucu təsir göstərən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni millətindən olan əhalinin yerləşdirilməsinin dayandırılmasını və bunun nəticələrinin aradan qaldırılmasını tələb edir və Azərbaycanın BMT Baş Məclisi də daxil olmaqla bu məqsədlə göstərdiyi səyləri o cümlədən Nyu-Yorkda BMT-dəki Daimi Nümayəndəlikləri vasitəsilə müdafiə edir.

15. İKT üzvü olan dövlətlərdən öz hüquqi və fiziki şəxslərini Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda və digər işğal olunmuş bölgələrində iqtisadi fəaliyyətdən çəkəndirməyi xahiş edir.

16. ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətini və Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri səviyyəsində aparılan məsləhətləşmələri müdafiə etdiyini və mərhələli həllin Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzün ən ağır nəticələrini aradan qaldıracağına anlayışını bildirir.

17. Baş Katibdən İKT-nin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə qarşı prinsiplial və qəti mövqeyini Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının indiki sədrinə çatdırmağı xahiş edir.

18. Azərbaycan hökumətinin və xalqının öz ölkələrini müdafiə etmək üçün göstərdiyi cəhdlərlə tam həmrəyliyini bir daha təsdiq edir.

19. Məcburi köçkünlərin və qaçqınların təhlükəsiz, şərəf və ləyaqətlə qayıtmasına şərait yaradılmasına çağırır.

20. Məcburi köçkünlərə və qaçqınlara humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə minnətdarlığını ifadə edir və digərlərini də həmin insanlara yardım göstərməyə çağırır.

21. Azərbaycan Respublikası ərazisində bir milyondan çox məcburi köçkün və qaçqının mövcudluğu ilə əlaqədar humanitar problemlərin kəskinliyindən narahatlığını ifadə edir və İKT üzv dövlətlərini, İslam İnkişaf Bankını və digər İslam İnstitutlarını Azərbaycan Respublikasına böyük ehtiyac duyulan maliyyə və humanitar yardım göstərməyə çağırır.

22. Azərbaycanın məruz qaldığı zərərlərə görə müvafiq kompensasiya hüququ olduğun hesab edir və bu zərərlərə görə adekvat kompensasiya ödənilməsi məsuliyyətini Ermənistanın üzərinə qoyur.

23. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi və bununla bağlı İslam Konfransı Təşkilatının 12-ci Zirvə görüşünə məruzə etməyi xahiş edir.

**İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ 13-14 MART, 2008-Cİ İLDƏ
DAKARDA KEÇİRİLƏN 11-Cİ ZİRVƏ GÖRÜŞÜ**

15. Üzv ölkələrə, İKT üzvü olmayan ölkələrə və müsəlman icmalarına iqtisadi yardım fəaliyyəti ilə bağlı 2/11-E (IS) sayılı qətnamə

(B)Azərbaycan Respublikasına iqtisadi yardım haqqında qətnamə

İKT dövlət və hökumət başçılarının X Zirvə Toplantısının qəbul etdiyi 21/10-E (IS) sayılı Qətnaməni xatırladaraq;

Ölkənin tarixindəki təhlükəli dövr və böhran vəziyyətində İKT-yə üzv dövlətlərin Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə tamamilə həmrəyliyini təsdiq edərək;

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə əlaqədar müvafiq qətnamələrinə istinad edərək;

Ermənistanın təcavüzü, Azərbaycan ərazisinin 20%-dək işğalı, 1 milyon azərbaycanlı əhalinin öz torpaqlarından zorla qovulması və beləliklə də qəddar etnik təmizləmə ilə nəticələnən Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində qızıqşdırdığı təcavüzkar separatizmi ittiham edərək;

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə Azərbaycana dəymiş iqtisadi zərərin həcmının 60 mlrd. ABŞ dolları olduğunu nəzərə alaraq;

Bir sıra İKT üzvü olan dövlətlərin və müvafiq qurumların, BMT təsisatlarının, beynəlxalq təşkilatların təqdim etdiyi yardımı alqışladığını ifadə edərək,

Eləcə də Baş katibin məruzəsini nəzərə alaraq;

1. Üzv dövlətləri və islam qurumlarını Azərbaycan xalqının əzablarını yüngülləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan hökumətinə lazımı iqtisadi və humanitar yardım göstərməyə çağırır.

2. Beynəlxalq təşkilatları Azərbaycana maliyyə və humanitar yardım ilə təmin etməyi davam etdirməyə dəvət edir.

**İSLAM KONFRANSI TƏŞKİLATININ 13-14 MART, 2008-Cİ İLDƏ
DAKARDA KEÇİRİLƏN 11-Cİ ZİRVƏ GÖRÜŞÜ**

***16. İslamın müqəddəs yerlərinin qorunması haqqında 2/11-C (IS) sayılı
qətnamə***

**(C)Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində Azərbaycan
Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət
abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması.**

Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdəki Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, arxeologiyası, etnoqrafiyasının İslam irsinin ayrılmaz hissəsi olduğunu və qorunulmasının zəruriliyini vurğulayaraq;

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Laçın və Şuşa rayonları daxil olmaqla Azərbaycanın işğal olunmuş bütün ərazilərindən erməni silahlı qüvvələrinin dərhal, qeyd-şərtsiz və tam çıxarılmasını, habelə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrini bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan tərəfindən etnik təmizləmə məqsədilə Azərbaycanda məscidlərin və digər müqəddəs islam məbədlərinin tam və vəhşicəsinə dağıdılmasının vandalizm aktı olduğunu bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində erməni təcavüzkarları tərəfindən islam irsinə vurulmuş böyük zərərin - nadir islam mədəniyyəti və memarlıq abidələrinin, habelə məscidlərin, məbədlərin, məzarlıqların, arxeoloji qazıntıların, muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının, dövlət teatrlarının, musiqi məktəblərinin tam və ya qismən dağıdılması, zəbt edilmiş muzeylərdən çoxsaylı qiymətli əşyaların, milyonlarla kitab və tarixi əlyazmalarının çıxarılması və məhv edilməsi faktları nəzərə alaraq;

Azərbaycan xalqı və hökumətinin bununla əlaqədar narahatlığını tam bölüşərək;

1. Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində islam sivilizasiyasının tam məhv edilməsinə yönəldilmiş vəhşi hərəkətlərini kəskin şəkildə ittiham edir.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin Ermənistan Respublikası tərəfindən qeyd-şərtsiz və mütləq yerinə yetirilməsini qəti surətdə tələb edir.

3. Azərbaycan Respublikasının Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə islam mədəni dəyərlərinin qorunmasına regional və beynəlxalq səviyyədə yönəldilmiş səylərini dəstəklədiyini bir daha təsdiq edir.

4. Azərbaycanın ona dəymiş ziyanın müqabilində təzminat almaq hüququna malik olduğunu hesab edir və bu təzminatın ödənilməsi üçün Ermənistanın tam məsuliyyət daşıdığını təsdiq edir.

5. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində məscidlərin, təhsil ocaqlarının, kitabxanaların, muzeylərin İKT-yə üzv dövlətlərin yardımı ilə bərpası üçün İKT-nin bölmələrini və ixtisaslaşmış qurumlarını yardım proqramının təşkili imkanlarını araşdırmağa çağırır.

6. Bu problemə dair İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin mövqeyi barədə BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlara məlumat verilməsi, İKT və digər ixtisaslaşmış qurumlar və onların bölmələri arasında koordinasiyanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar İKT Baş Katibinə, həmçinin həmin təşkilatlara, xüsusilə İslam İnkişaf Bankı, İSESCO-ya Azərbaycan Respublikasında islam tarixi abidələrinin qorunması layihələrinin icrası proqramına sayğı ilə yanaşdıqları üçün minnətdarlığını ifadə edir.

6. Üçtərəfli bəyanatlar

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı (10 noyabr 2020-ci il)

Biz, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin aşağıdakıları bəyan edirik:

1. 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə saat 00.00-dan etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olunur. Bundan sonra Tərəflər adlandırılacaq Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası tutduqları mövqelərdə qalacaqlar.

2. 20 noyabr 2020-ci il tarixinədək Ağdam rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılır.

3. Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyu Rusiya Federasiyasının 1960 sayda odlu silahlı hərbi qulluqçusundan, 90 hərbi zirehli texnika, 380 ədəd avtomobil və xüsusi texnikadan ibarət sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir.

4. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin qalma müddəti 5 ildir və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış hazırkı müddəanın tətbiqinə xitam verilməsi niyyətini Tərəflərdən hər hansı biri bəyan etməzsə, avtomatik olaraq növbəti 5 illik müddətlərə uzadılır.

5. Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır.

6. Ermənistan Respublikası 15 noyabr 2020-ci il tarixindək Azərbaycan Respublikasına Kəlbəcər rayonunu, 1 dekabr 2020-ci il tarixindək isə Laçın rayonunu qaytarır. Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edəcək və bununla belə Şuşa şəhərinə toxunmayacaq Laçın dəhlizi (5 km. enliyində) Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarəti altında qalır.

Tərəflərin razılığı əsasında növbəti üç il ərzində Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planı müəyyən ediləcək və bununla da həmin marşrutun mühafizəsi üçün Rusiya sülhməramlı kontingentinin gələcək yerdəyişməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Laçın dəhlizi üzrə hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hərəkətinə təhlükəsizlik zəmanəti verir.

7. Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin nəzarəti altında geri qayıdır.

8. Hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsi həyata keçirilir.

9. Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidmətinin orqanları həyata keçirir.

Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcəkdir.

10 noyabr 2020-ci il.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Ermənistan Respublikasının baş naziri

Rusiya Federasiyasının Prezidenti

**2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası Baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı
(11 yanvar 2021-ci il)**

Biz, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin aşağıdakıları bəyan edirik:

1. 2020-ci il 9 noyabr tarixli Bəyanatın 9-cu bəndinin regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası ilə bağlı hissəsinin reallaşdırılması məqsədilə Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin Azərbaycan Respublikasının, Ermənistan Respublikasının baş nazirləri müavinlərinin və Rusiya Federasiyası Hökumətinin sədr müavininin birgə həmsədrliyi ilə üçtərəfli İşçi qrupu yaradılması barədə təklifi dəstəklənir.

2. İşçi qrupu 2021-ci il yanvarın 30-dək ilk iclasını keçirəcək, bu iclasın nəticələrinə görə Bəyanatın 9-cu bəndinin reallaşdırılmasından irəli gələn işlərin əsas istiqamətlərinin siyahısını formalaşdıracaq, prioritet qismində dəmir yolu və avtomobil yollarını müəyyən edəcək, həmçinin bundan sonra Tərəflər adlanacaq Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında razılaşma əsasında digər istiqamətləri müəyyən edəcəkdir.

3. Fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılması məqsədilə İşçi qrupunun həmsədrləri bu istiqamətlər üzrə Tərəflərin səlahiyyətli hakimiyyət orqanları və təşkilatlarının vəzifəli şəxslərindən ibarət ekspert yarımqruplarının tərkibini təsdiq edəcəklər. Ekspert yarımqrupları işçi qrupunun iclasından sonra bir ay müddətində layihələrin siyahısını təqdim edəcək, onların reallaşdırılması və Tərəflərin yüksək səviyyədə təsdiq etməsi üçün zəruri resursları və tədbirləri əsaslandıracaqlar.

4. İşçi qrupu 2021-ci il martın 1-dək Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası ərazisindən həyata keçirilən beynəlxalq daşımaların, həmçinin Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası tərəfindən həyata keçirilən, yerinə yetirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının ərazilərinin kəşiməsi tələb olunan daşımaların təşkili, yerinə yetirilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olan yeni nəqliyyat infrastrukturu obyektlərinin bərpasını və tikilməsini nəzərdə tutan tədbirlərin siyahısını və reallaşdırılması qrafikini Tərəflərin yüksək səviyyədə təsdiqləməsi üçün təqdim edəcək.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İ.H.Əliyev**

**Ermənistan Respublikasının baş naziri
N.V.Paşinyan**

Rusiya Federasiyasının Prezidenti

V.V.Putin".

**3. Azərbaycan, Rusiya Federasiyası və Ermənistan liderlərinin 26 noyabr 2021-ci il tarixində Soçi şəhərində imzalanmış Bəyanatı
(26 noyabr 2021-ci il)**

Biz, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri N.V.Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin 2021-ci il noyabrın 26-da Soçi şəhərində görüşdük və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tamamilə dayandırılması haqqında 2020-ci il 9 noyabr tarixli Bəyanatın, həmçinin regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası haqqında 2021-ci il 11 yanvar tarixli Bəyanatın yerinə yetirilməsinin gedişini müzakirə etdik.

Cənubi Qafqazda sabitliyin, təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi naminə 2020-ci il 9 noyabr və 2021-ci il 11 yanvar tarixli bəyanatların bütün müddələrinin bundan sonra ardıcıl surətdə yerinə yetirilməsinə və dönmədən riayət olunmasına tərəfdar olduğumuzu təsdiq etdik. 2020-ci il 9 noyabr və 2021-ci il 11 yanvar tarixli bəyanatlardan irəli gələn, həllini gözləyən məsələlərin tezliklə həllinə yönəlmiş birgə səyləri fəallaşdırmaq barədə razılığa gəldik.

Regionda vəziyyətin sabitləşməsinə və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə Rusiya sülhməramlı kontingentinin mühüm töhfəsini qeyd etdik.

Azərbaycan-Ermənistan sərhədində sabitlik və təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üzrə addımlar atmağı və Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası, sonradan tərəflərin sorğusu əsasında Rusiya Federasiyasının məsləhət yardımını ilə sərhədin demarkasiyası üzrə ikitərəfli komissiya yaradılması barədə şərtləşdik.

2021-ci il 11 yanvar tarixli Bəyanata müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasının, Ermənistan Respublikasının baş nazirlərinin müavinlərinin və Rusiya Federasiyası hökumətinin sədrinin müavininin birgə sədrliyi ilə regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası üzrə təsis edilmiş Üçtərəfli İşçi Qrupunun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdik. Regionun iqtisadi potensialının üzə çıxarılması məqsədilə konkret layihələrin tezliklə həyata keçirilməsinin zəruriliyini vurğuladıq.

Rusiya Federasiyası Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında münasibətlərin normallaşması, Azərbaycan və erməni xalqları arasında etimad mühitinin formalaşması, habelə regionda mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərqərar olması məqsədilə bundan sonra da zəruri olan hər cür köməyi göstərəcək.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İ.H.Əliyev**

**Ermənistan Respublikasının baş naziri
N.V.Paşinyan**

**Rusiya Federasiyasının Prezidenti
V.V.Putin**

**4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı
(31 oktyabr 2022-ci il)**

Biz, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin 2022-ci il oktyabrın 31-də Soçi şəhərində görüşdük və 2020-ci il 9 noyabr, 2021-ci il 11 yanvar və 26 noyabr tarixli üçtərəfli bəyanatların həyata keçirilməsinin gedişatını müzakirə etdik.

Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin kompleks şəkildə normallaşdırılması, sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin və Cənubi Qafqazın davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi naminə göstərilən bütün razılıqlara dönmədən riayət edilməsinə sadıq olduğumuzu təsdiq etdik. Qalan məsələlərin, o cümlədən humanitar məsələlər blokunun təxirə salınmadan həllinə yönəlmiş əlavə səylər göstərmək barədə razılışdıq.

Rusiya sülhməramlı kontingentinin yerləşdiyi zonada təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mühüm töhfəsini qeyd edərək onun regionda vəziyyətin sabitləşməsinə yönəlmiş səylərinə ehtiyac olduğunu vurğuladıq.

Güc tətbiq etməkdən və ya onu tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinmək və bütün problemlə məsələləri BMT Nizamnaməsinə və 1991-ci il Alma-Ata Bəyannaməsinə uyğun olaraq suverenliyin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin toxunulmazlığının qarşılıqlı tanınması əsasında müzakirə və həll etmək barədə razılığa gəldik.

Regionda davamlı və uzunmüddətli sülhə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında sülh müqaviləsi bağlanmasına fəal hazırlaşmağın vacibliyini vurğuladıq. Mövcud işlənən təkliflər əsasında məqbul həll yollarının axtarışını davam etdirmək barədə razılışdıq. Rusiya Federasiyası buna hər vasitə ilə kömək göstərəcək.

Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında ictimaiyyətin, ekspert birliklərinin nümayəndələri və dini liderlər arasında Rusiyanın köməyi ilə dialoqu davam etdirmək üçün, həmçinin iki ölkənin xalqları arasında etimadı möhkəmlətmək məqsədilə üçtərəfli parlamentlərarası əlaqələrin cəlb edilməsi üçün müsbət ab-hava formalaşmasının vacibliyini vurğuladıq.

Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının liderləri Rusiya Federasiyasının bundan sonra da Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında münasibətlərin normallaşmasına, Cənubi Qafqazda sabitliyin və tərəqqinin təmin edilməsinə hərtərəfli şərait yaratmağa hazır olmasını alqışladılar.

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev
Ermənistan Respublikasının baş naziri
Nikol Paşinyan
Rusiya Federasiyasının Prezidenti
Vladimir Putin”
Soçi, Rusiya Federasiyası**

7. İşğalın fəsadları

1. Ümumi məlumat

Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisi və onun ətrafındakı 7 inzibati rayonu işğal altına düşmüşdür.

1988-1993-cü illərdə işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri:

Dağlıq Qarabağ: işğal tarixi – 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km². (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut);

Laçın rayonu: işğal tarixi - 18 may 1992-ci il, ərazisi – 1875 km²;

Kəlbəcər rayonu: işğal tarixi - 2 aprel 1993-cü il, ərazisi - 1936 km²

Ağdam rayonu: işğal tarixi - 23 iyul 1993-cü il, ərazisi - 1154 km²;

Cəbrayıl rayonu: işğal tarixi - 23 avqust 1993-cü il, ərazisi - 1050 km²;

Füzuli rayonu: işğal tarixi - 23 avqust 1993-cü il, ərazisi - 1112 km²;

Qubadlı rayonu: işğal tarixi - 31 avqust 1993-cü il, ərazisi - 826 km²;

Zəngilan rayonu: işğal tarixi - 29 oktyabr 1993-cü il, ərazisi - 707 km².

Beləliklə, Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq insan qaçqın və məcburi köçkün şəraitində yaşayaraq Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin qurbanı olmuş, elementar insan haqlarından məhrum edilmişdir.

İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 mln m²-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Dağıntılar nəticəsində iqtisadiyyata 60 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir.

Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır. Belə ki, Kəlbəcər tarix diyarşünaslıq muzeyi yerlə yeksan olunduqdan sonra muzeyin ekspozisiyasına daxil olan nadir qızıl və gümüş zinət əşyaları, ötən əsrlərdə toxunmuş xalçalar Ermənistanı daşınmışdır. Şuşadakı tarix muzeyinin, Ağdamdakı çörək muzeyinin, Zəngilandakı Daş Abidələr muzeyinin də taleyi belə olmuşdur. Oğurlanmış və məhv edilmiş bu tarixi-mədəni sərvətlərin dəyərini müəyyənləşdirmək, pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bir sözlə, Ermənistan Respublikası «Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında» Haaqa Konvensiyasının və «Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında» Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla məşğul olmuşdur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikası 2020-ci ilin payızındakı işğalçılıq siyasətini davam etdirmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan Azərbaycan ordusunun əks hücumu noyabrın 10-da başa çatmış və Ermənistan kaputilyasiya aktını imzalamışdır. Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyi gün Azərbaycan tarixinə Zəfər günü kimi həkk olunmuşdur.

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünün nəticələri:

Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri

Dağlıq Qarabağ

Ərazisi - 4 388 kv. km.

Əhalisi - 192032

Ermənilər - 129085 (67,2%)

Azərbaycanlılar - 60 000 (31,2%)

Ruslar – 1922 (1,0%)

Digərləri - 1025 (0,6%)

Suşa

Ərazisi - 289 kv. km

Əhalisi (1989) - 20579

Azərbaycanlılar - 19036 (92,5%)

Ermənilər - 1377 (6,7%)

İşğal tarixi - 1992, 8 may

Ətraf rayonlar

	İşğal tarixi	Əhalisi
Laçın	1992,18 may	66 646
Kəlbəcər	1993, 2 aprel	61 947
Ağdam	1993, 23 iyul	145 359
Füzuli	1993, 23 avqust	106 543
Cəbrayıl	1993, 23 avqust	62 519
Qubadlı	1993, 31 avqust	31 619
Zəngilan	1993, 29 oktyabr	36 335

Qeyd 1: Ermənistanla və işğal olunmuş ərazilərlə həmsərhəd yaşayış məntəqələrindən olan əhalinin sayı – 128.199 nəfər olmuşdur.

Qeyd 2: Orta Asiyadan didərgin salınmış 50.000 nəfərədək Axıska türkü də Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır.

Təcavüzün qurbanları

Həlak olanlar - 20.000

Əlil olanlar - 50 000

İtkin düşənlər - 3890

Dağıntılar və ziyanlar

Yaşayış məntəqələri	900
Evlər	130 939
İctimai binalar	7 000
Məktəblər	1 025
Uşaq bağçaları	855
Səhiyyə ocaqları	798
Kitabxanalar	927
Məbədlər	44
Məscidlər	67
Tarixi yerlər	9
Tarixi abidələr və muzeylər	464
Muzey eksponatları	40 000

Sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri	2389
Avtomobil yolları	5198 km
Körpülər	348
Su xətləri	7568 km
Qaz xətləri	2000 km
Elektrik xətləri	76940 km
Məşələr	280000 ha
Məhsuldar torpaqlar	1000000 ha
İrriqasiya sistemləri	1200 km

Qaçqınlar və məcburi köçkünlər

Ermənistandan olan qaçqınlar	250000
İşğal edilmiş ərazilərdən olan məcburi köçkünlər	686586

O cümlədən:

Ermənistanla və işğal edilmiş ərazilərlə həmsərhəd

yaşayış məntəqələrindən olan əhali	128199
Cəmi	997586

İşğal dövründə zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərinə qanunsuz köçürülən əhali

Dağlıq Qarabağ	8500
Laçın	13000
Kəlbəcər	700
Zəngilan	520
Cəbrayıl	280
Cəmi	23000

*Ermanistanın hərbi təcavüzü nəticəsində dağıdılmış obyektlər haqqında
MƏLUMAT
(2005-ci il 1 may tarixə olan vəziyyətə)*

Obyektlərin adı	Sayı və ölçüsü	Ağ-dam	Füzuli	Kəlbəcər	Qubadlı	Zəngilan	Laçın	Şuşa	Cəbrayıl	Xocalı	Xocavənd	CƏMİ
Şəhər və kənd	ədəd	78	76	131	94	84	127	33	91	10	12	736
Yaşayış evi	ədəd	34680	26208	13000	7288	11000	14745	6800	13000	2495	1723	13099
Sənaye və kənd təsərrüfatı obyekti	ədəd	48	1035	153	58	374	353	79	52	46	191	2389
Təhsil müəssisəsi	ədəd	204	162	112	88	123	160	44	91	20	21	1025
Səhiyyə müəssisəsi	ədəd	137	127	116	70	64	131	30	77	14	32	798
Mədəniyyət müəssisəsi	ədəd	220	180	214	190	145	218	79	149	56	59	1510
Rabitə obyekti	ədəd	56	39	25	32	42	307	15	65	5	12	598
Avtomobil yolu	Kilometr	266	235.7	625	592	128	2130	300	320	260	341	5197.7
Körpü	ədəd	10	11	62	11	37	92	25	56	12	32	348
Dəmir yolu xətti	Kilometr	32	36	0	0	156	0	0	52	10	0	286
Dəmir yolu körpüsü	ədəd	3	0	0	0	70	0	0	41	2	0	116
Su anbarı	ədəd	3	96	4	4	6	33	2	28	6	42	224
Su xətti	Kilometr	180	859	92	875.6	2200	1187	550	1210	98	316	7567.6
Elektrik xətti	Kilometr	62744	2114	820	2658	2900	2636	850	1459	216	543	76940
Məşə sahəsi	hektar	986	0	37852	13365	12864	34677	8359	4480	5400	1202	11915

Qeyd: Cədvəl əraziləri işğal olunmuş rayon icra hakimiyyətlərinin təqdim etdikləri məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

**Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən əraziləri işğal olunmuş və ya zərər çəkmiş,
Ermənistanla və Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan rayonlar barədə
məlumat**

Rayonun adı	Ərazinin işğal tarixi	İşğal olunmuş ərazi (kv. km)	Məcburi köçkünlərin sayı		Cəbhə xəttinə yaxın yaşayış məntəqələrindən geri çəkilən əhəlinin sayı		Doğma yurdlarını tərk etmiş əhəlinin ümumi sayı	
			ailə	nəfər	ailə	nəfər	ailə	nəfər
Xocavənd	02.10.1992	1458	2271	9542			2271	9542
Xocalı	26.02.1992	940	3156	12200			3156	12200
Şuşa	08.05.1992	289	5992	24165			5992	24165
Laçın	18.05.1992	1883	16255	66646			16255	66646
Kəlbəcər	02.04.1993	3050	16042	61947			16042	61947
Ağdam	23.07.1993	1150 (247,3)	32315	132493	3138	12866	35453	145359
Cəbrayıl	23.08.1993	1050	16140	62519			16140	62519
Qubadlı	31.08.1993	802	7711	31619			7711	31619
Füzuli	23.08.1993	1390 (300)	25986	106543			25986	106543
Zəngilan	29.10.1993	707	8862	36335			8862	36335
Tərtər (13 kənd)	17.06.1993	547	698	2865	736	3014	1434	5879
Ağcabədi (1 kənd)	12.06.1993		826	3389			826	3389
Qazax (6 kənd)	25.10.1992	669	1668	6841	8956	29426	10624	36267
Gədəbəy (2 kənd)	28.07.1992	120	75	308	4049	13304	4124	13612
Ağstafa (2 kənd)	28.10.1992	60			3608	11908	3608	11908
Beyləqan (4 kənd)	23.08.1993				3818	12600	3818	12600
Tovuz (8 kənd)	23.10.1992				9117	30087	9117	30087
Naxçıvan (2 kənd)	18.06.1990 16.05.1992		237	975	4602	14994	4839	15969
Dağlıq Qarabağın qalan ərazisi		2687						
Cəmi:		16802	138234	558387	38024	128199	176258	686586

2. İşğalın ağır sosial-iqtisadi nəticələri

2.1. İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyat potensialı

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük hissəsi), Füzuli (rayon mərkəzi və ərazisinin böyük bir hissəsi) inzibati rayonları 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğal olundu.

Füzuli rayonunun Horadiz qəsəbəsindən başlayaraq Zəngilan rayonunun sərhədlərinədək uzanan 198 km Azərbaycan-İran və 360 km Azərbaycan-Ermənistan - cəmi 558 km dövlət sərhədləri Ermənistan tərəfindən pozulmuş onun tam nəzarəti altına düşmüşdü. Ermənistan tərəfindən bu sərhədlər boyu SSRİ dövründən qalmış tikililər, postlar, sərhəd qurğuları, demarkasiya xətləri dağıdılmışdır. Baxımsız qalmış Azərbaycan-İran sərhədlərinin işğal olunmuş sahələrində sərbəst şəkildə qaçaqmalçılıq və bəzi hallarda narkotik maddələr daşınması əməliyyatı həyata keçirilirdi. İşğal altında olan bu sərhədlərdən həm də Azərbaycanın zəbt olunmuş ərazilərində yaşayış və ictimai binaların tikinti materialları, kəsilmiş meşə ağacları qonşu İran və Ermənistana daşınırdı.

Tarixin uzaq keçmişindən miras qalmış belə talançılıq işlərini müasir dövrdə özünün "sivilizasiyalı" dövlət kimi qələmə verən Ermənistanın həyata keçirməsi təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün bunlara göz yuman dünya ictimaiyyətinə meydan oxumaq demək idi.

Bundan başqa, Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd olan Naxçıvan MR-nın Sədərək rayonunun Kərki, Qazax rayonunun Aşağı Əkipara, Yuxarı Əskipara, Quşçu Ayrım, Barxudarlı və digər yaşayış məntəqələri dağıdılmış və işğal olunmuşdur.

Həmin kəndlərin işğal olunması buradakı Ağstafa çayı üzərində sərhəddə yaradılmış və Azərbaycanın qərb rayonları üçün təsərrüfat əhəmiyyəti daşıyan su anbarına da təhlükə yaradır. Su tutumu 120 milyon kub metr olan Ağsatafa su anbarından başlayan və uzunluğu 72,3 km olan suvarma kanalı Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir inzibati rayonlarının dağətəyi təsərrüfatlarını və yaşayış məntəqələrini su ilə təmin edir.

İşğal olunmuş regionda müxtəlif təbiət abidələri, nadir bitki və heyvan növləri yayılmışdır. İşğal olunan Kiçik Qafqazın dağlıq zonası Azərbaycanın iri meşə rayonudur. Regionun ümumi meşə sahəsi 246, 7 min hektar idi.

Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədi ilə Kiçik Qafqazın işğal altında olan ərazilərində bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Bunlardan Bəsitçay Qoruğunu, Laçın yasaqlığını və b. göstərmək olar. Bəsitçay qoruğu Azərbaycanın cənubi-qərbində Zəngilan ərazilərində Bəsitçayın dərəsində 1974-cü ildə yaradılmışdır. Qoruğun sahəsi 107 hektardır. Burada qorunan obyekt şərqi çinarıdır. Çay boyu çinar meşəliyi 12 km məsafədə uzanır. Ağacların yaşı 500 ilə çatır. Şərqi çinarı "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdir.

Laçın yasaqlığı Azərbaycanın işğal olunmuş Laçın rayonu ərazisində 1961-ci ildə təşkil edilmişdir. Sahəsi 21, 4 min hektardır. Yasaqlıqda dağ keçisi (təqribən 400 baş), cüyür (500), çöl donuzu (400), turac (800), kəklik (2500) mühafizə olunurdu. Azərbaycanda yeganə olaraq Şuşa rayonu ərazisində bitən Xarı bülbül Qarabağın rəmzi hesab olunur.

İşğaldan azad edilən ərazilər yeraltı və yerüstü təbii ehtiyatlarla zəngindir. Ən çox yayılan faydalı qazıntılar əlvan metal filizləri, qızıl, civə, xromit, perlit, əhəng, mərmər, əqiq, mineral sular və başqalarıdır. Ərazinin kurort-rekreasiya potensialı da genişdir. Azərbaycan Respublikasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş rayonlarında yerləşən faydalı qazıntı yataqlarının siyahısı aşağıdakı cədvəldə verilir.

İşğaldan azad edilən regionda nadir və qiymətli faydalı qazıntı yataqları yayılmışdır. Əhəmiyyətli mis-sink filizlərinin ehtiyatları Kiçik Qafqazın şərqiində yerləşən Mehmana yataqlarında cəmlənmişdir. Burada istismara hazır olan filiz ehtiyatları öyrənilmişdir. Sənaye əhəmiyyəti olan civə ehtiyatları Kəlbəcər rayonundakı Şorbulaq və Ağyataqda yetişir.

İşğaldan azad edilən ərazilər Azərbaycanın sənayesi və tikintisində və böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngindir. Belə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və b. yataqlardadır. İri tikinti daş yataqları Xankəndində, mərmər isə Harovdadır.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağıracaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşçu, Sırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edirlər.

Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Onun suları ilə insanın həm xarici həm də daxili xəstəlikləri müalicə etmək mümkündür.

İstisu bulağı üstündə 80-ci illərdə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi. Hazırda İstisu sanatoriyası yenidən bərpa edilir.

Turşsu mineral bulağı Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşir. Turşsu vasitəsi ilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunur, su kəməri vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə verilir. Turşsu və İsa bulağı əsrlər boyu Qarabağın poeziya və musiqi məclislərinin qurulduğu yerlər olmuşdur.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39,6%-i işğal işğaldan azad edilən rayonların payına düşür.

Milli ərazinin formalaşmasının vacib şərtlərindən biri də onun sıx daxili iqtisadi əlaqələrinin olmasıdır. Milli ərazilərin daxilində yaranan iqtisadi əlaqələr özünün uzun tarixliyi, sabitliyi və daimi olması ilə səciyyələnməlidir. Ermənistan əsassız olaraq iddia etdiyi keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti həmişə Azərbaycanın tərkibində olmuş, onun dövlətçiliyi tərəfindən idarə edilmişdir. Vilayətin mərkəzi Xankəndi) birbaşa Azərbaycan dəmir və şose yollarına və bütövlükdə respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sistemində sıx bağlanmışdır. Bu mərkəzdən dəmir yolu ilə Bakıya qədər olan məsafə 392 km-dir.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin böyük əksəriyyətinin Bakı şəhəri ilə sıx əlaqələri mövcud idi. Onların ailə üzvlərinin çoxu bu şəhərdə həm də yüksək sosial-iqtisadi səviyyədə yaşayırdı və işləyirdilər.

Çox mühüm rol oynayan iqtisadi əlaqələr amilliyini nəzərdə tutan Sovet dövlətinin rəhbərliyində təmsil olunan qatı millətçi A. Mikoyan 20 may 1920-ci ildə yazmışdır: "Erməni dövlətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə can atırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisini öz yaşayış mənbəyindən - Bakıdan məhrum etmək və heç nə ilə əlaqəsi olmayan İrəvana zorla bağlamaq deməkdir"

Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən həmişə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması haqqında erməni liderlərinin öz dili ilə yuxarıda dediyi həqiqətlər bu ərazinin coğrafi mövqeyi və təbii xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, əsrlər boyu Qarabağın Dağlıq hissəsi düzən Qarabağla sıx iqtisadi əlaqə inkişaf etdirmişdir. Çay dərələri boyunca keçən yollar bu iki ərazini iqtisadi cəhətdən bir-birinə möhkəm bağlamışdır. Bütün bu tarixi-coğrafi reallıqların əksinə Yuxarı Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal olunması və onun zorla düzən Qarabağından ayrılması regionun əhalisi və təsərrüfatı üçün çox ciddi problemlər yaratdı.

Uzun illərdən bəri Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən müəssisələrin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın rayonlarından gətirilən yanacaq, xammal və materiallar əsasında işləyirdilər, bir çoxları isə Bakının iri müəssisələrinin filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

1985-ci ildə Qarabağın Xankəndindəki iri İpək Kombinatına daxil olan barama xammalının cəmi səkkiz faizi Dağlıq Qarabağın özündə istehsal olunurdu. Yerdə qalan 92%-i isə Azərbaycanın digər rayonlarından gətirilirdi.

Zəbt olunmuş rayonlarda illərdən bəri fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat-kommunikasiya sistemi Ermənistanın təcavüzü nəticəsində hal-hazırda dağıdılmışdır. Bu dağıntılardan həm də Qarabağ zonasından kənardə yerləşən və Ermənistan tərəfindən blokadaya alınan Naxçıvan Muxtar Respublikası daha çox əziyyət çəkir.

Erməni vandalları işğal illərində Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuş Şuşa şəhərinin qiymətli tarixi abidələrini dağıtmış, milli arxitekturasını məhv etmək üçün əllərindən gələni etmişlər.

Su mənbələrinin blokadaya alınması. Azərbaycanda su probleminin həlli bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Suvarma əkinçiliyinin inkişafı, şəhər və kəndlərin su ilə təchizatı quraq region hesab edilən Azərbaycan üçün həyati məsələdir. Respublikanın su ehtiyatlarının formalaşmasında sıx çay şəbəkəsinə malik olan Kiçik Qafqaz dağlarının da əhəmiyyəti böyükdür. Bu dağlardan öz mənbəyini götürən bütün çaylar, xüsusilə Kürün sağ qolları olan Tərtər, Həkəri, Xaçınçay, Köndələnçay və b. özləri ilə düzən ərazilərə bol su gətirirlər, onların bəzilərinin üzərində süni göllər və suvarma kanalları yaradılmışdır. Suvarmada və elektrik enerjisi alınmasında istifadə edilən belə komplekslərdən biri də Tərtər hidrokompleksidir. Bu kompleks 1976-cı ildən Azərbaycan SSR üçün ayrılmış kapital qoyuluşu hesabına yaradılmışdır. Azərbaycan üçün böyük həyati əhəmiyyəti olan bu və digər suvarma sistemləri və su mənbələrinin işğalçı Ermənistan tərəfindən blokadaya alınması ölkəmiz üçün çox böyük təhlükə mənbəyinə çevrilmişdi.

Göstərilən Tərtər hidrokompleksinin yaratdığı Sərsəng su anbarı və elektrik stansiyası hazırda Rusiya sülhməramlı kontingentin nəzarəti altında olan qüvvələrinin nəzarəti altındadır. Sərsəng su anbarında suyun həcmi 560 min kub metrdir. Bu anbardan öz başlanğıcını götürən magistral kanallar düzən hissədə yerləşən Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy rayonları ərazilərində 80,1 min hektar torpaq sahəsini suvarırdı. Sərsəng su anbarından kanallara verilən suyun qabağı kəsildiyinə görə Azərbaycanın göstərilən rayonlarında əkinlərin məhsuldarlığı aşağı səviyyədə olur.

2.2. İşğal olunmuş ərazilərdə yaranmış ekoloji problemlər

İşğalda azad edilmiş ərazilərin hazırkı durumu ekoloji fəlakət həddindədir.

Ermənistan ərazisindən başlayan çayların demək olar ki, hamısı Azərbaycanın Kür-Araz çaylarına və oradan da Xəzərə tökülür. İllər boyu bu ölkənin ərazisindən axan Oxçu, Zəngi, Araz, Ağstafa, və b. çaylar öz suları ilə Azərbaycanın çaylarını çirkləndirir. Qafan mis-molibden yataqlarından Oxçuçaya axıdılan zərərli maddələr, Ermənistan AES və s. Azərbaycanın ekologiyası üçün daimi təhlükə mənbəyini yaradırlar. Ermənistan AES-də istifadə olunan çirkləndirici sular çaylar vasitəsi ilə Azərbaycana ötürülür.

İşğal olunmuş dağlıq ərazilərdə hərəkət edən ağır hərbi texnika, çoxlu miqdarda atılan mərmilər, basdırılmış minalar bu ərazilərin torpaq örtüyünə və bitki aləminə güclü zərər vurmuşdur.

Bu ərazilərdə müvəqqəti olduğunu başa düşən ermənilər oradakı təbii ehtiyatlardan, faydalı qazıntı yataqlarından vəhşicəsinə istifadə etmişlər.

İşğaldan azad edildikdən sonra bu ərazilərin ekologiyasının yaxşılaşdırılmasına uzun illər böyük miqdarda vəsait qoyulmalıdır.

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan hökumətinin 4 iyul 1974-cü il tarixli qərarı ilə Zəngilan rayonu ərazisində yaradılmışdır. Qoruq Azərbaycanın cənub-qərbində, Bəsitçayın dərəsində yerləşir. Qoruq ərazinin landşaft kompleksini, xüsusi ilə nadir təbii çinar meşəliyini qorumaq məqsədilə təşkil edilmişdir. Onun sahəsi hazırda 107 ha təşkil edir. Qoruq ərazisinin uzunluğu 15 km-ə, eni isə bəzi yerlərdə 150-200 metrə çatır. Qoruq Ermənistanın meşə fondu ərazisi ilə əhatələnir. Ərazinin 79,4% -ni meşə ilə örtülüb sahə 14%-ni seyrək meşəlik təşkil edir. Meşəsiz sahələr isə 6.5%-dir. Meşə ilə örtülüb sahə əsasən dağlıq olub, dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 600-800 m. çatır. Ərazinin iqlim şəraiti çinar meşəliyinin təbii bərpası və inkişafı üçün çox əlverişlidir. Burada günəşli saatların illik cəmi 2200-2500-ə gəldir. Havanın illik orta temperaturu 13%-dir yanvarda 10 ,iyulda 250-qəddərdir.

İllik yağıntının miqdarı 600 mm-dir. Qar örtüyü 10-30 sm, bəzi illərdə 70-80 sm-ə çatır. Havanın nisbi rütubəti 60-70%-dir.

Bəsitçayın uzunluğu 44 km, hövzəsinin sahəsi 354 km 2.-dir. Zəngəzur silsiləsindən (2600 m) başlayıb Araza tökülür.

Bəsitçay dövlət qoruğunun sahəsinin 100 hektarını çinar meşələri tutur. Qarışıq çinarlıqlarda vardır. Burada yunan qozu, dağ-dağan, tut, söyüd, qovaq ağacları, yemişan, itburnu, murdarca, qaratikan və s. kollar inkişaf edir. Qoruqdakı çinar ağaclarının orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri 1 m-dir, onların yaşı 1200-1500 ilə ,hündürlüyü 50 m-ə ,diametri isə 4 m-ə çatan nümunələri də vardır. Meşənin ağac ehtiyatı hər nektarda 190 m³ ümumi ərazi üzrə isə 16200 m³-dir. Meşənin illik artımını 1 ha-da 1,22 m³-ə çatır.

Bəsitçay meşəliyində çinarlar toxum və pöhrələr vasitəsi ilə artır. Buradakı çinarların 80%-i pöhrələrlə 20%-isə toxum vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Qoruqdakı ən nəhəng ağacdən birinin yaşı 1200 il hündürlüyü 53 m, diametri 4 m-dir. Onun kök gövdəsindən 185 ədəd pöhrə əmələ gəlmişdir. Bu pöhrələrdə də öz növbəsində nəhəng ağaca bənzəyirlər, böyüklərinin 100-150 il yaşı və 40 m-ə qədər hündürlüyü vardır.

Xalqımız-çinar ağaclarını daim yüksək qiymətləndirmiş, onu bitki aləminin fəxri "şah" ağacı hesab etmişdir.

Toz ağacı rus xalqının, ağçaqayın livanlıların bitki aləmi üçün rəmzi mənə daşıyan ağac olduğu kimi azərbaycanlılarda tarixən çinarı bitki aləminin üçün rəmzi mənə seçmiş ona xüsusi rəğbət bəsləmişlər. Buna tam əsasımız vardır. Axı çinar xalqımızın və təbiətimizin vüqarı qədər əzəmətlidir, tarixi qədər qədimdir. Çinarlar təbiətimizin yaraşığıdır, bəzəyidir, fəxrdir istəyidir.

30 ilə yaxın müddət ərzində erməni təcavüzkarlarının nəzarətində olan Şərq çinarlarının qorunduğu unikal Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu işğaldan azad edilmişdir. Qoruğun müvcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş ərazilərə ezam olunmuş monitorinq qrupunun verdiyi məlumatlara əsasən Qoruğa

aid olan 85 hektar meşə ilə örtülü sahəsinin 42 hektardan çox hissəsinin tamamilə məhv edilmişdir. Çoxyaşlı qiymətli Şərqi çınarı ağacları kəsilmiş, köklərinin itirilməsi üçün müxtəlif partladıcı maddələrdən istifadə edilmiş, ərazidə yanğınlar törədilmiş və Qoruğun inzibati binası dağıdılmışdır.

Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər sovetinin 17 noyabr 1987 il tarixli qərarı ilə Qaragöl respublikalararası dövlət qoruğu yaradılmışdır. Qara-göl dövlət qoruğu Laçın rayonu ilə Gorus rayonu sərhədində dəniz səviyyəsindən 2658 metr hündürlükdə yerləşir. Qoruğun ümumi sahəsi 240 ha-dır, bura 176 ha işıqlı. Qaragölün su akvatoriyası və gölün sahil boyunca 100 metr enində 64 ha sahə aiddir.

İşıqlı Qaragölü dəniz səviyyəsindən 2658 m hündürlükdə Qarabağ vulkanik dağ silsiləsinin cənub hissəsində, Həkəri çayının sağ qolu olan Ağoğlan çayının mənbə hissəsi rayonunda böyük İşıqlı dağının (3548 m) şimal ətəyində, şimal-qərbdən Dəmirdaş və kiçik İşıqlı (3452) dağı ilə, şimaldan Canqutaran (2790 m) dağ şərqdən isə alçaq moren tirəsi ilə əhatə olunmuşdur. Bu göl sönmüş vulkan kraterini xatırladan relikt su mənbəyidir. Stratiqrafik cəhətdən Qaragöl rayonu yuxarı pliosen yaşlı suxurlar içərisindədir.

Gölün uzunluğu 1950 metr, maksimum eni 1250 m, sahil xəttinin uzunluğu 5500 m, dərinliyi maksimum 7,8 m, hövzəsinin sahəsi 13 km²-dir. Hesablamalara görə, göldə suyun həcmi 10 mln m³-dur. Gölün suyunun şəffaflığı 4,6 metrdir. Gölün dibi sahilə yaxınlıqda müxtəlif ölçülü daşlardan ibarətdir. Mərkəzə doğru isə daşların (suxurların) ölçüsü azalır və nəhayət mərkəzi hissəsi xırda dənəli çöküntülərdən ibarətdir.

Oktyabr ayının ikinci yarısından aprelin axırlarına kimi donmuş olur.

Gölə heç bir yerdən su axımının olmamasına və suyun çox təmiz və şəfalı olmasına görə xalq bu gölə müqəddəs ibadət yeri kimi baxırdı.

1964-cü illərdə gölün Ermənistan sahillərində heyvandarlıq fermalarının tikilməsi, göldə güclü nasos stansiyaları tikərək onun suyundan Goruz rayonunun əkin sahələrinin suvarılmasında istifadə edilməsi həm gölün çirklənməsinə, həm də onun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olurdu.

İşıqlı Qaragöl və onun ətraf ərazisi tarixən Azərbaycan torpağı olmuş və 30 ilə yaxın davam edən işğal prosesindən sonra hazırda tamamilə işğaldan azad edilmişdir.

Qoruğun müasir vəziyyəti heç də qənaətbəxş deyil. Ətraf çəmənliklər systemsiz olaraq daim otarılmaqla bitki örtüyü korlanmışdır.

Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığı

Laçın dövlət yasaqlığı 1961-ci ilin noyabr ayında Laçın rayonu ərazisində yaradılmışdır. Yasaqlığın yaradılmasında məqsəd buradakı heyvan və quşları qoruyub saxlamaq və artırmaqdır.

Yasaqlıqda cüyür, qaya keçisi, çöl donuzu, ayı və s. quşlardan isə turac, kəklik və s. məskunlaşmışdır. Laçın dövlət yasaqlığının sahəsi 20 min hektardır, bu da respublika ərazisinin 0,25%, respublika yasaqlıqlarının isə 8,8% təşkil edir. Həmin sahənin 7369 ha və ya 34,5%-i meşə sahəsi, 1448 ha və ya 6,8% Alp çəmənliyi, 7400 ha və ya 34,8% subalp çəmənliyi, 4257 ha və ya 20% otlarla, 862 ha və ya 4% qayalar və uçqunlar, 34,0 ha xüsusi təyinatlı torpaqlardır.

Orta və yüksək dağlıq əraziyə xas olan relyefə malikdir.

Meşələri əsasən vələs, çökə, ağcaqayın və s. qarışıqdan ibarət olan meşələrdir, vələsin üstünlük təşkil etdiyi meşələri xeyli azdır (8,1%), pald, vələs, toz ağaclarının dağ-çəmən meşəliyi çox az sahəni tutur ki, buda intensiv otarılma ilə əlaqədardır. Subalp qurşağı üçün quraq yamacların bozqırlaşmış və nisbətən rütubətli yamacların mezofil çəmənləri, Alp qurşağı üçün müxtəlif otlu çəmənliklərin üstünlüyü və Alp xalısının zəif inkişafı ilə səciyyələnmişdir.

Yasaqlığın ərazisində ibtidai, az qalın, çimli, dağ-çəmən, tipik, karbonat-qalıqlı bozqırlaşmış qonur dağ-meşə, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə, tipik və bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə, torpaqları yayılmışdır.

Meşələrə nisbətən dağ-çəmən qurşağı və meşə qurşağının meşəsiz sahələri otlaq kimi insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinə çox məruz qalır.

Bununla bərabər burada bir sıra heyvan və quşların məskunlaşması üçün əlverişli şərait vardır. Onların sayı və növü kifayət qədərdir.

Yasaqlığın ərazisində Hacısamlı meşəsində dünyada ən qiymətli olan qırmızı palıd (qızıl palıd) vardır.

Həmin ağacdən hazırlanmış materialdan qiymətli mebel və xüsusən konyak spirti saxlamaq üçün istifadə edilir. Bu ağac Azərbaycanda ancaq həmin yasaqlıqda yayılmışdır.

Hazırda işğaldan azad edilmiş yasaqlıq ərazisində monitorinqlər aparılır.

Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığı

Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığı 1969-cu ilin iyununda Qubadlı və Laçın rayonlarının ərazisində yaradılmışdır. Yasaqlıq Qubadlı rayonunun şimal və Laçın rayonunun cənub hissəsini əhatə edir, dağ-bozqır sahələrdən ibarətdir. Bu yasaqlığın yaradılmasında məqsəd həmin ərazilərin heyvanlar aləmini, xüsusilə buradakı, cüyür, çöl donuzu, qırqovul, və s. heyvan və quşları qorumaqdır. Qubadlı yasaqlığının sahəsi 20 min hektar olub respublika yasaqlığının 8,2%-ni təşkil edir. Təbii landşaft salərindən burada seyrək meşəlik, kolluqlar və meşə altından çıxıb bozqırlaşmış sahələr səciyyəlidir. Ərazi alçaq dağlıq sahələrindən yuxarı hissələri əhatə edir. Burada qışı quraq keçən mülayim iqlim tipi hakimdir. Havanın orta illik temperaturu 12-13⁰ C, yağıntının miqdarı 550-600 mm, buxarlanma isə 750-800 mm təşkil edir. Yanvar ayında orta temperatur 0,5⁰ C, iyul ayında isə 23⁰ C-dir.

Ərazi əsasən qırmızı palıddan və vələs ağaclarından ibarətdir. Eyni zamanda ardıc, yemişan, itburnu, böyürtkən bitkiləri də geniş yayılmışdır.

Ərazinin ekoloji amilləri burada heyvan və quşların normal məskunlaşmasına tam şərait yaratmışdır. Ərazi işğal olunmamışdan əvvəl apardığımız sayqı-uçot nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, yasaqlıqda 101 baş çöl donuzu, 21 baş qonur ayı, 35 baş cüyür, 420 baş dovşan, 25 baş canavar, 310 baş çaqqal, 75 baş porsuq vardır. Quşlardan ən çox kəklik (560) yayılıb. Qırqovul, turac, bildirçin, göyərçin bu yerlərin daim sakinlərindəndirlər.

Hazırda işğaldan azad edilmiş yasaqlıq ərazisində monitorinqlər aparılır.

Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı

Bəşitçay dövlət qoruğuna tabe olmaqla Zəngilan rayonunun İranla sərhəd olan Araz çayı sahilində 1993-cu ilin iyun ayında yaradılmışdır. Uzunluğu 50 km, eni 50-100 metr bəzi yerlərdə isə 200-250 m, məsafəni əhatə edən bu yasaqlıq 5 min hektardır.

Yasaqlığın yaradılmasında əsas məqsəd burada olan fauna və floranın qorunmasıdır. Bura yayı isti, qışı mülayim olan iqlimə malikdir. Orta illik temperaturu 20-25⁰C (yanvarda 10⁰C), iyun-iyul aylarında 35-38⁰C olur. Torpağı münbit gillidir. Ərazi suya tələbatı çox olan ağaclardan ibarətdir. Torpaq və iqlim şəraiti bitkilərin böyümə və inkişafı üçün normal şərait yaradır.

İşğaldan qabaq burada mövcud olan heyvanların təxmini say uçotu aparılmışdır.

Məlum olmuşdur ki, burada 300 başadək çöl donuzu, 7 baş qonur ayı, 350 baş tülkü, 300 çaqqal, 15 baş canavar, 70 baş porsuq, 12 baş cüyür vardır. Quşlardan: turac, qırqovul, kəklik, bildirçin, yaşılbaş ördək daim məskunlaşmışlar.

Hazırda işğaldan azad edilmiş yasaqlıq ərazisində monitorinqlər aparılır.

Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı

Daşaltı yasaqlığı. Şuşa və Əsgəran ərazisində nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün 1981-ci ildə təşkil edilən yasaqlıq 450 hektar ərazini əhatə edir.

Yasaqlığın ərazisi zəngin meşə, kol və ot bitkilərinin təbii muzeyidir. Burada palıd, vələs, ağcaqayın, cökə, göyrüş, yemişan, itburnu, zoğal, əzgil, alma, armud, alça və s. ağac və kol bitkiləri normal inkişaf edir. Ərazi dərman, endemik və nadir bitkilərlə zəngindir. Burada cüyür, çöl donuzu, dələ, dovşan, canavar, çaqqal və onlarla quş növü məskunlaşmışdır.

1992-ci ildən işğal altında olan müddətdə yasaqlıq ~~hazırda~~ tamamilə məhv edilmişdir. Hazırda işğaldan azad edilmiş yasaqlıq ərazisində monitorinqlər aparılır.

2.3. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində azərbaycanlı əhəlinin sosial-psixoloji və iqtisadi durumuna vurulan ziyanın miqyası

Təkcə münaqişənin qızıışdığı 1988-1989-cu illərdə Ermənistan Respublikasının 22 rayonundan 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişlər. Həmin köçürülmə illərində erməni cəlladlarının işgəncələrinə məruz qalmış 216 azərbaycanlı, o cümlədən, 57 qadın, 23 uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, müxtəlif bədən xəsarəti almış, onların yaşayış evləri və əmlakları qarət olunmuşdur. Nəticədə, Ermənistanda azərbaycanlılar yaşayan 9 min kv. km ərazi zəbt olunmuşdur.

Ermənistanın işğal etdiyi rayonlardan olan əhəlinin yaşayış şəraiti pisləşdiyinə görə onların arasında təbii artım kəskin sürətdə aşağı düşmüş, uşaq ölümü artmışdır.

Qaçqın və köçkünlərin ən ağırlı problemlərindən biri də onların işlə təmin olunması ilə bağlı çətinliklər olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsin verdiyi məlumata görə 1999-cu ildə 301359 nəfər və əmək qabiliyyətli qaçqın və məcburi köçkün olmuşdur ki, onların 196380 nəfəri yaxud ümumi əmək ehtiyatlarının 65,2%-i işsiz olmuşdur.

Məcburi köçkünlərin 74 min nəfəri lazımi şəraiti olmayan çadır şəhərciklərində, 99 min nəfəri quraşdırılmış evlərdən ibarət qəsəbələrdə, 17,5 min nəfəri ictimai binalarda, məktəblərdə, uşaq bağçalarında və yataqxanalarda, 20,2 min nəfəri qohum evlərində, qalanları zəbt olunmuş mənzillərdə, yarımçıq qalmış tikililərdə, fermalarda, yük vaqonlarında və sadəcə olaraq, yol kənarlarında məskunlaşmışdılar (1999)

Heç bir normal istilik, elektrik enerji təchizatı, sanitariya-gigiyena şəraiti olmayan belə qaçqın məskənlərində doğulan uşaqların, onların valideynlərinin sağlamlığı təhlükə altında olmuşdur.

Beləliklə, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1 milyondan nəfərdən artıq qaçqın və köçkün əmələ gəlmiş, 20 min nəfər həlak olmuş, 50 min nəfər əlil olmuş, [itkin düşmüş 3890 azərbaycanlının, o cümlədən əsir və girov götürüldüyü müəyyən edilmiş 872 nəfərin \(2020-ci il dekabrın 1-nə olan məlumata əsasən\) sonrakı taleyi məlum deyil.](#)

2.4. Sənaye, yaşayış və sosial obyektlərə vurulan ziyanın miqyası

Hələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən əvvəl Azərbaycan dövləti dağ rayonlarının, o cümlədən, keçmiş DQMV-nin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf etdirilməsi haqqında qərarlar qəbul etmişdir. Yerlərdə güclü tikinti materialları müəssisələri, o cümlədən, keçmiş DQMV-də mərmər zavodu tikilmişdir. İşğal nəticəsində yeni tikintilərə gətirilmiş bütün bu maddi-texniki baza məhv edilmiş və nəzərdə tutulan layihələr həyata keçirilməmişdir.

İşğal olunmuş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sənaye sahələri respublika iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Burada yeyinti, yüngül, tikinti materialları sənaye sahələri üzrə müəssisələr daha çox inkişaf etmişdi.

Göstərilən sahələrin bu regionda inkişafına güclü kənd təsərrüfatı xammal və yerli təbii ehtiyatlar müsbət təsir göstərirdi.

İşğal olunmuş ərazilərin sənaye sahələrindən ən güclü inkişaf edənləri yerli əhalinin ərzaqla təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən yağ-pendir, şərabçılıq və qismən də yüngül sənaye sahələri idi. Keçmiş DQMV-nin sənaye sahələri tərkibi və inkişaf səviyyəsinə görə keçmiş Azərbaycan SSR-nin iqtisadi regionları arasında dördüncü yeri tuturdu.

İşğal olunmuş rayonların sənaye potensialı əsasən keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində cəmlənmişdi. Sayca ən çox sənaye və tikinti müəssisələri (137 müəssisə) bu vilayətin ərazisində yerləşdirilmişdir. İşğal altında olan rayonların bütün sənaye məhsullarının 40%-ə qədəri və yaradılmış əsas fondların 18,7 %-i bu vilayətin və sənaye məhsulunun 5%, əsas fondların 41% Füzuli və Ağdam rayonlarının payına düşürdü. Sənaye və tikinti sahəsində ikinci pilləni Ağdam və Füzuli inzibati rayonları (sənaye məhsulunun 51, əsaslı fondların 41%-i), yerdə qalan 5 inzibati rayonlarda - Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilanda sənaye xeyli zəif inkişaf etmişdi. Azərbaycan SSR-in 1988-ci ildə ümumi sənaye məhsulunun 2,7 faizi, əsas fondların 3,4 % işğal altında olan rayonların payına düşürdü.

Ayrı-ayrı sənaye məhsullarına görə işğal olunmuş rayonların Azərbaycan SSR-də xüsusi çəkisi belə olmuşdur:

Divar materialları - 11,0%, tikinti əhəngi 7,8%, tikinti materialları - 3,0% ayaqqabı - 11,0 %, ət - 5,0%, konservlər - 6,9 %, inək yağı - 25,2%, şərab materialları - 35%, xam ipək - 13,5%, yun -19,3, mineral su - 11,5% və i. a.

Həmin rayonlarda İstisu və Turşsu mineral su qablaşdıran müəssisələri, Dağlıq Qarabağda və Ağdamdakı mərmər, mişar daşı zavodları, çoxlu keyfiyyətli və hətta keçmiş SSRİ-də məşhur olan "Ağdam" tipli şərəblər və digərlərini istehsal edən şərab zavodları, yağ-pendir müəssisələri, toxuculuq və ayaqqabı fabrikləri, Qarabağ İpək Kombinatı və s. fəaliyyət göstərirdi. Bakı müəssisələrinin burada tikilmiş 50-dən çox yeni filialları işğal olunmuş ərazilərdə qalmışdı. Ümumiyyətlə, bu regionda 183-dən çox sənaye və 127 tikinti müəssisələri mövcud idi.

Kommunikasiya obyektləri: İşğala qədər regionda güclü kommunikasiya xətləri və obyektləri yaradılmışdı. Ümumi uzunluğu 25 min km olan avtomobil və torpaq yolları, ümumi uzunluğu 3984 metr olan 160 ədəd körpü, 14,5 min km uzunluğunda elektrik xətləri, 2500 ədəd transformator, 2,3 min km su kəməri xətləri, 2,0 min km qaz kəməri, ümumi uzunluğu 240 km olan kanalizasiya xətləri, 160 ədəd su tutarları, 34 ədəddən çox qaz paylayıcı qurğuları, 35 min nömrəlik telefon stansiyaları və s. dağıdılmışdır.

Eyni zamanda 4 aeroport, Bakı-Ağdam və Horadiz-Ordubad dəmiryolu xətləri, Bakı-Stepanakert-Naxçıvan qaz kəməri və s. işğalçı Ermənistan ordusunun nəzarətində qalmış və dağıdılmışdı.

Beləliklə, Ermənistanın işğal etdiyi rayonlarda 310-dan çox sənaye və tikinti obyektini qalmışdır bu obyektlər Azərbaycanda istehsal edilən divar materiallarının 11,0 %-ni, ayaqqabı istehsalının 11%-ni, inək yağının 25,2%-ni, şərab materiallarının 35%-ni, xam ipəyin 13,5%-ni, mineral suların 15%-ni və s. verirdilər.

2.5. Regionun kənd təsərrüfatına vurulan ziyanın miqyası

İşğal altında olan Yuxarı Qarabağ zonası Azərbaycanın iri kənd təsərrüfatı regionu idi. Əlverişli dağarası və dağətəyi düzənlikləri və hamar səthi yayları olan və yaxşı rütubətlənən Kiçik Qafqazın işğal olunmuş hissəsi kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının tərkibində taxılçılıq, yem istehsalı, üzümçülük, tütünçülük, kartofçuluq, pambıqçılıq, ətlik-südlük heyvandarlıq və xüsusilə qoyunçuluq daha üstün yer tuturdu.

Yuxarı Qarabağın qədimdən inkişaf etdirilən üzümçülük sahəsinə 70-ci illərdən sonra daha böyük diqqət yetirilirdi. Üzümçülük və şərəbçiliyin inkişafı ilə bağlı olaraq yeni texnikası və şərəb zavodları olan ixtisaslaşdırılmış iri sovxoz-zavodlar yaradılmışdı. Regionda yeni əmtəəlik məhsul kimi inkişaf etdirilən sahələrdən biri də tütünçülük idi.

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində həmin ərazidə fəaliyyət göstərən bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən, kolxozlar, sovxozlar, təsərrüfat birlikləri və aqrofərmalar öz fəaliyyətlərini dayandırdılar.

Beləliklə, işğal olunmuş ərazilərdə 1988-ci ildən qalan 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış, müasir texnika ilə təchiz olunmuş üzümçülük-şərəbçilik sovxozları və xüsusilə, məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam atçılıq sovxozu, 135 kolxoz və 31 təsərrüfatlararası müəssisələr dağıldı.

Kənd təsərrüfatının maddi texniki bazasını təşkil edən 1365 avto-qoşqu nəqliyyatı və 3425 müxtəlif əkin və qoşqu traktorları, taxıl və pambıq yığan kombaynlar və s. çıxarıla bilmədiyindən işğal ərazilərində qaldı.

İşğal olunmuş rayonların kənd təsərrüfatı müəssisələri və onların texnikası (1988-ci il məlumatı)

İşğal olunmuş rayonlar	Kənd təsərrüfatı müəssisələri	O cümlədən			Avto - nəqliyyat	Traktorlar
		Sovxozlar	Kolxozlar	Təsərrüfatlar arası müəssisələr		
DQMV	99	43	49	7	800	2254
Laçın	30	28	-	2	60	70
Kəlbəcər	37	4	30	3	28	32
Ağdam	34	1	10	6	257	392
Füzuli	44	25	15	4	94	265
Cəbrayıl	24	7	14	3	77	145
Qubadlı	25	10	12	3	-	109
Zəngilan	18	10	5	3	49	158
Cəmil	311	145	135	31	1365	3425

İşğal olunmuş ərazilərdə 7296 ədəd hidroqurğular, 36 ədəd nasos stansiyaları, 26 ədəd suvarma sistemləri, 18 ədəd suvarma sisteminin baş qurğuları, 1200 km təsərrüfatlararası suvarma kanalları, 5600 km təsərrüfatdaxili sistemləri sıradan çıxarılmış, 127,7 min ha keyfiyyətli suvarılan torpaqlar qalmışdır. Aztorpaqlı Qafqaz regionunda torpaq sahələrinin sıradan çıxarılması nəticəsində milyonlarla insan əsas yaşayış mənbəyindən - torpaqdan məhrum edildi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5, ətin 14,5, südün 17,1, yunun 19,3 və baramanın 17%-i işğal olunmuş rayonların payına düşürdü. Özü də bu rayonlarda ekoloji cəhətdən ən təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi.

**Azərbaycanın işğal olunmuş keçmiş DQMV və ətraf rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsulları
istehsalı haqqında məlumat
(1988-ci il)**

İşğal olunmuş rayonlar	Bitkiçilik məhsulları				Heyvandarlıq məhsulları				
	Taxıl (min ton)	Pambıq (min ton)	Üzüm (min ton)	Kartof (min ton)	Ət (min ton)	Süd (min ton)	Yumuttra (min ədəd)	Yun (ton)	Barama (ton)
DQMV	100,0	-	71,8	2765	10,2	36,5	11,1	477	89,0
Laçın	3,0	-	-	46,0	2,0	4,1	-	198	-
Kəlbəcər	1,0	-	-	-	1,0	3,1	-	86	-
Ağdam	30,1	19,0	1,2	5,0	2,7	12,6	2,3	297	379
Füzuli	31,9	1,5	100,1	-	1,5	6,8	1,1	128	-
Cəbrayıl	20,1	-	42,0	13,0	1,4	6,6	-	130	282
Qubadlı	6,7	-	2,9	55,0	0,6	3,3	-	-	14,4
Zəngilan	4,6	-	16,3	64,0	0	2,5	-	20	82,0
Cəmi:	179,4	20,5	324,3	2348	20,0	75,5	14,5	1360	846,4
Az. Res. %-lə	14,3	3,3	31,5	6,3	14,5	17,1	3,6	19,3	17,0

Ermənistanın hərbi təcavüzü bu rayonların yüksək inkişaf etmiş heyvandarlıq sahələrinə daha çox ziyan vurmuşdur. Belə ki, Azərbaycan SSR dağ rayonlarının sosial-iqtisadi geriliyini aradan qaldırmaq məqsədi ilə əvvəlki illərdən həmin ərazilərə böyük həcmdə vəsait yönəldilmiş, vergilərin həcmi azaldılmış, şəxsi həyatı təsərrüfatlar inkişaf etdirilmişdi. Bütün bu tədbirlər işğala məruz qalmış dağ rayonlarında heyvandarlıq sahələrinin güclü inkişafına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan rayonlarının qəfildən və bir-birinin ardınca zəbt edilməsi müharibə zolaqlarından mal-qara sürülərinin qabaqcadan çıxarılmasına imkan vermədi. Bu ərazilərdən kiçik qruplarla çıxarılan heyvanlar yol boyu aclıq və susuzluqdan tələf oldular.

1988-ci ildə işğal olunmuş rayonlarda heyvanların sayı (baş)

İşğal olunmuş rayonlar	İri buynuzlu mal-qara	O cümlədən inək və camışlar	Qoyun və keçilər	Donuzlar
DQMV	90227	29524	225791	81434
Laçın	42057	15284	242775	-
Kəlbəcər	33298	11736	107760	-
Ağdam	45127	16351	194300	1210
Füzuli	36820	13578	144370	-
Cəbrayıl	26489	9536	118885	-
Qubadlı	21026	8392	30098	-
Zəngilan	18085	6843	34902	-
Cəmi	313129	111244	1098881	-

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Az. Resp. Xüs çəkisi %-lə	15,8	14,9	19,2	38,7
------------------------------	------	------	------	------

Göründüyü kimi, 1989-cu ildən başlayaraq Azərbaycan ərazilərinin işğal olunması nəticəsində 311 kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən 145 yeni təşkil olunmuş üzümçülük-şərabçılıq, 1365 avtomobil, 3425 əkin və qoşqu traktoru, 7296 hidroqurğu, 62 su nasosu və suvarma aqreqləri, 1200 km təsərrüfatlararası suvarma kanalları, 645,5 min ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 185,5 min ha əkin yerləri, 40 min ha bar verən cavan üzüm plantasiyaları sıradan çıxarılmış, hər il orta hesabla 79,4 min ton taxıl, 20,5 min ton pambıq, 324, 3 min ton üzüm, 23,5 min ton kartof, və b. bitkiçilik məhsulları işğal nəticəsində toplanmamış, 313,1 min başdan çox iri buynuzlu mal-qara, o cümlədən 111, 2 min baş inək və camış, 1 milyon 98 min qoyun və keçi qarət edilmiş və həmçinin 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, 846 ton illik heyvandarlıq məhsulları itirilmişdir.

BDU-nun İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrası

2.6. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinə dəymiş ziyanın miqyası

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürüb, beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olan bütün dövlətlər tərəfindən ölkəmizin rəsmən tanınmış ərazisinin 20 faizini hərbi təcavüz yolu ilə işğal etmiş Ermənistan hərbi birləşmələri milli mədəniyyət abidələrimizi qəddarcasına uçurub dağıtmışlar.

Hərbi təcavüz nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə ilk insan məskənlərindən olmuş məşhur Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları qəsdən dağıdılmışdır. Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarındakı kurqanlarla yanaşı işğal olunmuş Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli rayonlarının ərazilərindəki qəbiristanlıqlar, türbələr, məzarüstü abidələr, məscidlər, məbədlər, Qafqaz Albaniyasına məxsus abidələr və digər milli abidələrimiz məhv edilmişdir.

Şuşa tarixi memarlıq qoruğunun ərazisində işğalçı vandallar Aşağı və Yuxarı Gövhərağa, Köçərli, Mərdinli, cümə məscidlərini, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, professional vokal sənətinin banisi Bülbülün ev muzeylərini, Xurşud Banu Natəvanın saray kompleksini, Firudin bəy Köçərlinin, Zöhrəbəyovların malikanələrini, şair, rəssam, alim Mir Mövsüm Nəvvabın evini, ümumiyyətlə qoruq şəhərin şərq memarlığı xüsusiyyətlərini əks etdirən milli üslubda inşa edilmiş əksər yaşayış evlərini, buradakı qədim qəbiristanlığı, böyük Azərbaycan şairi, Qarabağ xanının vəziri M. P. Vaqifin türbəsini, Ağdamda Pənah xanın imarətini, cümə

məscidini, Laçın rayonunda Həməzə Sultan və Soltan Əhməd saraylarını, məscidləri, ziyarətqah və ibadətqahları, daş heykəlləri, qədim qəbirləri, kurqanları, tarixi abidə olan yaşayış binalarını dağıtmış, daşınması mümkün olan maddi mədəniyyət abidələrini Ermənistanı aparmışlar.

İşğalçılar genişmiqyaslı, qeyri peşəkar arxeoloji qazıntı işləri aparmış, kurqanları dağıtmış, qarət etdikləri tapıntıları Ermənistanı daşımışlar. Erməni terrorçuları tərəfindən zəbt olunmuş qədim Azərbaycan torpaqları olan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri dağıdılmışdır.

Bunlarla yanaşı, işğal olunmuş ərazilərdə 40 mindən artıq əşyanın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi, 103.2 min ədəd mebel avadanlığı, 5640 musiqi aləti, 481 kinoqurğu, 20 ədəd kinokamera, 423 videomaqnitofon, 40 komplekt səsgücləndirici, 25 iri və 40 kiçik həcmli attraksion işğal zamanı dağıdılmışdır.

Keçmiş SSRİ-də yeganə olan Ağdam Çörək muzeyi şəhərin bombardmanı zamanı yerlə yeksan edilmiş, dünya şöhrətli Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 13 minədək, Laçın tarix-diyarşünaslıq muzeyinin 5 mindən çox qiymətli və nadir əşyası Ermənistanı daşınmışdır.

Şuşanın zəbt edilməsi nəticəsində mənəviyyətimizə olduqca ağır zərbə endirilmişdir. Təkcə Şuşa şəhərində 8 muzey, 31 kitabxana, 17 klub, 8 mədəniyyət evi dağıdılmış və viran edilmişdir.

Şuşa şəhərinin tarixi muzeyinin 5 minədək əşyası, Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyi Şuşa filialının, Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyinin 1000-dək əşyası, professional Azərbaycan musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun (300-dən çox əşya), vokal sənətimizin əsasını qoymuş böyük müğənni Bülbülün (400-dək əşya), görkəmli musiqiçi və rəssam Mir Mövsüm Nəvvabın (100-dən çox əşya) xatirə

muzeylərinin, Ağdam tarix-diyarşünaslıq muzeyinin (2 mindən çox əşya), Qubadlı tarix-diyarşünaslıq muzeyinin (3 mindən çox əşya), Zəngilan tarix - diyarşünaslıq muzeyinin (6 minədək əşya) fondları qarət edilmişdir. Görkəmli Azərbaycan musiqiçisi Qurban Pirimovun Ağdam rayonundakı xatirə muzeyi, Cəbrayıl, Füzuli, Xocalı rayonlarının tarix-diyarşünaslıq muzeyləri də dağıdılmışdır.

Erməni təcavüzkarlarının qarət etdikləri muzeylərdə Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli əşyalar, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, dünya şöhrətli Azərbaycan xalçaları, xalça məmulatları, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyaları, digər qiymətli materiallar olmuşdur.

Şuşa, Laçın və Qubadlı rəsm qalereyalarının Azərbaycanın görkəmli rəssam və heykəltəraşlarının əsərlərindən ibarət fondları da dağıdılmışdır.

Erməni təcavüzkarları vəhşilik göstərərək Azərbaycan musiqisinin böyük xadimləri Üzeyir Hacıbəyovun və Bülbülün, habelə şairə Xurşud Banu Natəvanın heykəllərini Şuşa şəhərindən Ermənistan ərazisinə aparmışlar. Bu abidələr bütün əxlaq normalarının ziddinə olaraq vəhşicəsinə güllələnmiş və ağır texnika vasitəsilə zədələnmişdir. Həmin abidələr çox çətinliklə əldə edilərək Bakıya gətirilmiş və işğala son qoyulduqdan sonra 2021-ci ilin yanvarında yenidən öz əvvəlki yerlərində bərpa edilmişdir.

Azərbaycan xalqının məhv edilmiş qədim, əvəzolunmaz qiymətli mədəni sərvətləri olan bu abidələrin qiymətini təyin etmək praktiki olaraq mümkün deyildir.

Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni işğalçılarının özbaşınalığı tarix və mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması və qəsdən korlanması "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" YUNESKO-nun 1972-ci il konvensiyasına ziddir. Ermənistan dövlətinin işğal illərində Azərbaycana vurduğu ziyanın ödənilməsi üçün beynəlxalq məhkəmələr qarşısında cavab verəcəkdir.

8. Humanitar fəlakət

1. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən onun ərazisində yaşamış 250 min azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişlər. Eyni zamanda 1990-cı ildə Orta Asiyadan didərgin salınmış 50 min nəfərədək Axıska türkü də Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1988-1993-cü illərdə ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işğal olunmuş, Dağlıq Qarabağdan, ətraf rayonlardan, həmçinin Ermənistanla və ya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan yaşayış məntəqələrindən 700 min nəfərədək soydaşımız öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq məcburən köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışlar.

Azərbaycanda həmçinin 10 min nəfərdən çox «qaçqın» statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxs mövcuddur. Onların böyük əksəriyyətini çeçen mənşəli Rusiya vətəndaşları, Əfqanıstan, İran, İraq və Fələstindən olan şəxslər təşkil edir.

Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının işğal olunmuş 2 kəndindən 1-i və Qazax rayonunun işğal olunmuş 12 kəndindən 7-si hələ də işğal altındadır.

2. Əsir, girov və itkin düşənlər

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi qrupu tərəfindən 2010-cu il ərzində keçirilmiş axtarış-araşdırma tədbirləri nəticəsində Komissiyada itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyatda alınmış şəxslərdən 91 nəfərin taleyinə aydınlıq gətirilmiş, onların adları itkinlərin siyahısından çıxarılmışdır. Həmin şəxslərdən 21 nəfərinin döyüzlərdən və mühasirələrdən sağ çıxdığı, 30 nəfərin döyüzlərdə həlak olduğu, meyitlərinin tanınaraq dəfn edildiyi, 34 nəfərin isə siyahılardan təkrar keçdiyi, 6 nəfərin isə münaqişə bölgəsində kənarında itkin düşdüyü müəyyən edilmişdir.

I Qarabağ müharibəsi nəticəsində aralarında 71 uşaq, 267 qadın, 326 qoca olmaqla, itkin düşmüş 3890 azərbaycanlının, o cümlədən əsir və girov götürüldüyü müəyyən edilmiş 872 nəfərin (2020-ci il dekabrın 1-nə olan məlumata əsasən) sonrakı taleyi məlum deyil.

Mülki şəxslərdən 47 nəfəri itkin düşərkən yetkinlik yaşına çatmamış uşaq (17 nəfər azyaşlı qız), 247 nəfər qadın, 347 nəfər yaşlı şəxsdir (149 nəfər qadın).

01.12.2020-ci il tarixinə olan dəqiqləşdirilmiş məlumata əsasən əsir və girovluqdan 1480 nəfər azad edilmişdir. Onlardan 1123 nəfəri kişi, 357 nəfər qadın, 224-ü uşaq, 225 nəfəri siə qocalardır.

Dövlət Komissiyasına daxil olmuş materialların təhlili zamanı 872 nəfərin əsir və girovluqda qətlə yetirildiyi və ya müxtəlif səbəblərdən vəfat etdiyi müəyyən edilmişdir. Onlardan 774 nəfəri kişi, 98 nəfər qadın, 29 nəfəri uşaq, 112 nəfəri qocalardır.

3. Əsirlikdə qətlə yetirilənlər

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında toplanmış faktlar Ermənistan Respublikasının əsirlikdə olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarını tapdaladığını, o cümlədən «Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair» 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının həyata və ya şəxsiyyətə qəsd etmək, hər hansı şəraitdə öldürmək, şikəst etmək, qəddarcasına rəftar etmək və ya işgəncə vermək, insan ləyaqətinə toxunmaq kimi tələblərini kobud surətdə pozduğunu sübut edir. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü zamanı dinc əhalinin kütləvi şəkildə öldürülməsi, Ermənistan Respublikasında və Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində əsirlikdə saxlanılmış Azərbaycan vətəndaşlarının dəhşətli işgəncələr və mənəvi əzablara məruz qalması, amansız rəftar və ləyaqəti mütəmadi alçaltmaqla özünüöldürmə dərəcəsinə çatdırılması, soyuqqanlıqla qətlə yetirilməsi, yaxud verilmiş işgəncələr nəticəsində vəfat etməsi söylədiklərimizə əyani sübutdur.

Aşağıda bu faktların bir qismi göstərilir:

Erməni silahlı birləşmələri Xocavənd rayonunun işğalı zamanı (17. 02. 1992) **Qaradağlı** kəndindən girov götürdükləri 117 nəfər kənd sakinindən 80-ə yaxınını yerindəcə güllələmişlər. Bu barədə kənd sakinləri **Seyyur Xanlar oğlu Nağıyev, Şahruz Əmirxan oğlu Əliyev** və digərləri şahidlik edirlər.

Xocavənd rayonu Qaradağlı kənd sakinini Həqiqət Yusif qızı Hüseynova ermənilərin 1992-ci ilin fevralında 10 nəfər həmkəndlisinin diri-diri yandırmalarının şahidi olmuşdur.

1993-cü ilin aprel ayının 1-də Ermənistan silahlı birləşmələrinin Azərbaycanın Kəlbəcər rayonuna genişmiqyaslı hücumu zamanı Ermənistanın Vardenis rayonundakı qərargah radiostansiyasından («QSM-7») **Kəlbəcər** döyüş bölgəsindəki baş radiostansiyaya («Urağan») bölgədəki bütün səyyar radiostansiyalara çatdırmaq üçün təcili əmr verilmişdir. Əmrdə əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarını, o cümlədən qocaları, qadınları və uşaqları təcili məhv edib basdırmaq tələb olunurdu. Tələsikliyə səbəb azərbaycanlılar barəsində törətdikləri vəhşiliklərin izlərinin həmin vaxt döyüş bölgəsinə gələn beynəlxalq nümayəndə heyətindən, o cümlədən jurnalistlərdən gizlətmək olmuşdur. Erməni hərbi birləşmələri komandirlərinin efirdəki bu radiodanışığının mətni Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin radioəkskəşfiyyat xidməti tərəfindən 1993-cü ilin aprel ayının 6-7-də lentə alınmışdır.

Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı Başlıbel kəndinin 15 dinc sakinini ermənilər tərəfindən yerindəcə qətlə yetirilmişdir. Bunların arasında **Məhəmməd Əmraliyev, Surxay Əmraliyev, Çingiz Əmraliyev, Aygün Əmraliyeva, Büsat Əhmədova** və **Çiçək Həsənova** da olmuşdur. Bu barədə **Xasay Məhəmməd oğlu Əmraliyev** və **Binnət Abduləli oğlu Əhmədov** şahidlik edirlər.

İmarət Məmişovanın ifadəsinə görə, o Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı iki az-yaşlı uşağı ilə girov götürülmüşdür. İmarət Məmişovanın gözləri qarşısında ermənilər səkkiz mülki şəxsi, o cümlədən, onun səkkiz yaşlı oğlu Talehi güllələmiş və meyitləri yandırmışlar. Bundan sonra ermənilər onun özünü, 10 yaşlı oğlu Yadigarı, digər qadın, uşaq və qocaları **Xankəndinə** apararaq dəhşətli işgəncələrə məruz qoymuşlar.

Erməni girovluğundan 1994-cü ildə azad edilmiş Əhmədovlar ailəsinin şəhadətinə görə, 17 avqust 1993-cü il tarixdə ermənilər Füzuli rayonu Qacar kəndinin 25-dək dinc sakinini onların gözləri qarşısında güllələmişlər.

Erməni girovluğunda olmuş **Həsən Məcid oğlu Hüseynov** 1993-cü ildə **Horadiz-Füzuli yolunda** 40-dək dinc əhalinin ermənilər tərəfindən öldürüldüyünü bildirir.

16 fevral 1994-cü ildə Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi guya qaçmağa cəhd edərkən atışma zamanı 8 azərbaycanlı hərbi əsirin öldürüldüyünü bəyan etmişdir. Bakıda meyitlər üzərində keçirilən məhkəmə tibbi ekspertizası zamanı Beynəlxalq Hüquq və Sosial Təbabət Akademiyası Rəyasət Heyətinin və Böyük Britaniyanın «Həkimlər insan hüquqları uğrunda» təşkilatının üzvü, professor Derek Paunder azərbaycanlı hərbi əsirlərin eyni silahdan (tapança) gicgah nahiyəsinə yaxın məsafədən açılan atəş nəticəsində qətlə yetirildiyini bildirmiş və əsirlərin guya «qaçmağa cəhd edərkən» öldürülməsi fikrini rədd etmişdir.

Girovluqdan qayıtmış **Niyaz Balay oğlu Zeynalov** bildirir ki, ermənilər girov götürdükləri, Şuşa rayonu

Quşçular kənd sakinləri 1910-cu il təvəllüdlü **Səriyyə Tağı qızı Zeynalovanı**, 1920-ci il təvəllüdlü **Yeganə Dadaş qızı Mədətovanı** və Mövsüm Əbdülrahim oğlu Əhmədovu 11 fevral 1992-ci il tarixdə diri-diri yandıraraq qətlə yetirmişlər.

61 yaşlı keçmiş girov **Budaq Əli oğlu Alışanov** erməni əsirliyində 5 azərbaycanlının Drmbon kəndində (Dağlıq Qarabağ) ağır fiziki işlərdə qul kimi istifadə edilərək öldürüldüyünün şahidi olmuşdur.

Əsirlikdən azad edilmiş **İsrayıl Sarif oğlu İsmayılov** təsdiq edir ki, ermənilər girov götürdükləri üç azərbaycanlının başını erməni qəbri üstündə kəsmişlər.

Laçın rayonunun sakini **Səmayə Kərimova** 2 yaşlı qızı **Nurlanəyə** və özünə verilən işgəncələrə dözməyərək erməni əsirliyində intihar etmişdir.

18 may 1992-ci il tarixdə Laçın rayonunun işğalı zamanı ailələri ilə birlikdə girov götürülmüş 1977-ci il təvəllüdlü **Taleh Mədət oğlu İbişovun** bildirdiyinə görə, ermənilər onun atası **Mədət Əvəz oğlu İbişovu** və bacısı, 1967-ci il təvəllüdlü **Yeganə Mədət qızı İbişovanı** vəhşicəsinə öldürmüşlər.

1973-cü il təvəllüdlü **İlham Nəsirov** əsirlikdə uzun müddət ac-susuz saxlanıldığından 23 noyabr 1993-cü il tarixdə Yerevan hərbi hospitalında kəskin kaxeksiya diaqnozundan vəfat etmişdir.

Erməni əsirliyində ölmüş 20 yaşlı **Fərhad Rəhman oğlu Atakişiyevin** meyitinin qalıqlarının məhkəmə-tibbi ekspertizası sübut etmişdir ki, o müntəzəm döyülmələr və ağır işgəncələr nəticəsində qətlə yetirilmişdir.

Yardımlı rayonu sakini **Heydər Heydərov** Şuşa həbsxanasında ermənilər tərəfindən verilmiş müntəzəm işgəncələr nəticəsində ölmüşdür. (24. 12. 1994) Bu barədə keçmiş əsirlər **Həbib Əliyev**, **Əvəz Muxtarov**, **Əbulfət Qasimov** və digərləri şahidlik edir.

Erməni əsirliyində olan Xocalı şəhər sakini **Faiq Şahmalı oğlu Əliməmmədov** Gəncə şəhərinin adını «Kirovabad» demədiyinə görə, erməni hərbcisi tərəfindən güllələnmişdir. Bu barədə **Zülfü İbrahim oğlu Məmmədov**, **Məmməd Cümşüd oğlu Məmmədov** və digərləri şahidlik edir.

Əsirlikdən azad edilmiş **Abuzər Manafovun**, **Həsən Hüseynovun** və **Aydın Məhərrəmovun** ifadəsinə görə, 14 fevral 1994-cü il tarixdə **Şuşa** həbsxanasında saxlanarkən Kolya, Slavik və Qor adlı nəzarətçilər əslən Beyləqan rayonundan olan **İlqar Ənvər oğlu Qurbanovu** müntəzəm işgəncələr verərək öldürmüşlər.

1962-cı il təvəllüdlü Şəmkir rayon sakini **Fikrət Həsən oğlu Hüseynov** müntəzəm döyülmələr və işgəncələr nəticəsində 28 iyun 1993-cü il tarixdə erməni əsirliyində vəfat etmişdir. Əsirlikdən azad edilmiş Bəxtiyar İbrahim oğlu Tağıyev və **Mətləb Şiraslan oğlu Allahverdiyev** bu faktın şahidləridir. Bakıda keçirilmiş məhkəmə-tibbi ekspertizası zamanı **Fikrət Həsən oğlu Hüseynovda** qabırğa sınıqları aşkar edilmişdir.

Əsirlikdən azad edilmiş **Zöhrab Nadir oğlu Heydərov** 21 may 1993-cü il tarixdə Şuşa həbsxanasında, 1973-cü il təvəllüdlü **Zahid Nəsimulla oğlu Əmrullayevin** erməni nəzarətçiləri tərəfindən boğularaq qətlə yetirildiyini bildirmişdir.

Girovluqdan azad edilmiş **Maşallah Bəndəliyev** bildirmişdir ki, 1992-ci ilin mayında **Xankəndində** qarajda saxlanılarkən qarajın sahibi Mero və Sarkisyan Vazqen adlı digər erməni bir nəfər adını bilmədiyi lal girova əvvəl müxtəlif dərəcəli işgəncələr vermiş, sonra isə onun başını kəsmişlər.

4. Əsirlikdə verilən işgəncələr

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında olan materiallar sübut edir ki, Ermənistan tərəfi əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı məqsədli soyqırımı siyasəti yeridir. Yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur. Çoxsaylı faktlar göstərir ki, əsir və girovlara müxtəlif dəhşətli işgəncələr verilmiş-onlar vəhşicəsinə döyülmüş, qəsdən şikəst vəziyyətinə salınmış, sinələrinə qızdırılmış xaç nişanları ilə damğa basılmış, dırnaqları və dişləri çıxarılmış, yaralarına duz basılmış, ölənə qədər rezin və dəmir dəyənəklərlə döyülmüş, damarlarına benzin yeridilmişdir.

Aşağıda bu faktların bir qismi göstərilir:

Girov götürülərkən 3 yaşı olan **Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin** (24. 07. 1993) bazu sümüyü **Xankəndində** erməni «həkimləri» tərəfindən çıxarılmış, nəticədə Şövqi ömürlük şikəst olmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı girov götürülən (31.03.93) **Gülcəmal Quliyevanın** yenicə dünyaya gəlmiş oğlu **Arzu Hacıyevə** erməni «həkimləri» **Aida Serobyana** naməlum tərkibli iynələr vurmuşdur. Nəticədə Arzu Hacıyev ömürlük şikəst olmuşdur.

Anası Afət Mirzəyevanı və babası Aslan Mirzəyevi ermənilər vəhşicəsinə güllələyərkən Babək İlyasov cəmi yeddi aylıq imiş. Qəlpələr Babəkin sağ gözünü yaralamış, lakin buna baxmayaraq ermənilər onu da Kəlbəcər rayonundan girov götürülmüş digər həmkəndliləri ilə birlikdə yalnız dörd aydan sonra və həm də müalicə etmədən qaytarmışlar. Hazırda Babəkin bir gözü kordur.

Ermənilər 15 yaşlı girov **Nəzakət Məmmədovanın** gözləri qarşısında atasına dəhşətli işgəncələr vermiş, onun qulaqlarını kəsmiş, anası hədə və şantajlara dözməyərək dəli olmuş, qızın özünü isə 4 mln rus rubluna ailəsinə satmışlar.

Zəminə Göyüş qızı Dadaşova ermənilər tərəfindən girov götürülərkən qolundan aldığı güllə yarası baxımsızlıq üzündən çirk eləmiş və onun bədəninə çürümə prosesi getmişdir. Hazırda Zəminənin sol qolu işləmir. Girov götürülən zaman isə ermənilər onun atası **Göyüş Dadaşovu** və yaşlı nənəsi **Qönçə İbadovanı** yerindəcə güllələmişlər.

Erməni nəzarətçiləri Ağdam rayonundan girov götürülmüş Kəklək Həsənovaya dəhşətli işgəncələr vermiş, mismar kəlbətini ilə onun 16 dişini çıxarmışlar.

Ağdam rayonunun işğalı zamanı ermənilər tərəfindən girov götürülən yaşlı qadın **Şərqiyyə Rza qızı Şirinovanın** 8 qızıl dişi mismar kəlbətini ilə çəkilmişdir. O, altı ay davamlı işgəncələrə məruz qalmışdır.

Qubadlı rayonunun işğalı zamanı 65 yaşlı **Biniş Rəsul qızı Məmmədova** və 69 yaşlı **Sara Miriş qızı İsmayılova** girov götürülüb **Xankəndi** hərbi hissəsində saxlanmışdır. Burada onları gündüz ağır fiziki əmək tələb edən işlərdə işlədir, gecələr isə xüsusi amansızlıqla döyürmüşlər. Onlarla birlikdə saxlanan Şahsənəm və Əsli adında qadınlar bu cür ağır işgəncələrə dözməyərək girovluqda ölmüşlər.

Ağdam rayonunun keçmiş sakini, milliyətçə rus olan, erməni əsirliyində hədsiz işgəncələrə məruz qalmış **Vladimir İvanoviç Şevelyov** 1994-cü ildə Ağdam rayonunun işğalı zamanı 89 yaşlı anası **Vera Davidovnanın** və ahıl yaşlı bacısı **Svetlana İvanovnanın**, eləcə də 58 yaşlı xəstə qardaşı **Anatoli İvanoviçin** ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə öldürülüb yandırıldığını, Ağdam kanalının yanında saysız-hesabsız qadın və uşaq meyiti gördüyünü bildirir. Bundan əlavə Vladimir Şevelyov şahidlik edir ki, ermənilər Ağdam rayonunun işğalı zamanı oradakı ruhi xəstəxanada saxlanan 7 ruhi xəstəni, o cümlədən iki xəstə qadını girov götürmüşlər. Onların biri azad edilmiş, biri döyülə-döyülə öldürülmüş, digərlərinin sonrakı taleyindən isə bu günədək məlumat yoxdur.

1930-cu il təvəllüdü Ağdam rayon sakini **Əli Rəsul oğlu Abbasov** erməni girovluğunda mütəmadi olaraq döyülmüş, onun bədəninə siqaret basılaraq yandırılmışdır. Aldığı mənəvi və fiziki işgəncələrdən özünə gələ bilməyən **Əli Abbasov** erməni əsirliyindən azad ediləndən bir müddət sonra vəfat etmişdir.

Erməni hərbiçiləri Füzuli rayonundan girov götürdüləri **Mürvət Fətiş oğlu Ağayevi** döyərək qulağını kəsmiş, əllərini məftillə arxadan bağlayaraq ağacdən asmış və ayaqlarının altında ocaq qalayaraq yandırmışlar.

Hərbi əsirlər - **Novruz Məhəmməd oğlu Daşdəmirov, Namiq Cavanşir oğlu Qarayev** mütəmadi döyülmə, bədənlərinə qızdırılmış cisimlərlə dağ basılma və başlarına mismar çalınması nəticəsində ruhi xəstə həddinə çatdırılmışlar.

Hərbi əsir **Mürşüdoğlu Sədrəddin Aslan oğlu** döyüldükdən sonra şüşə qırıqlarını udmağa məcbur edilmişdir.

Yaralı vəziyyətdə əsir götürülmüş **Əbdüləzim Məcnun oğlu Məmmədov** rezin dəyənəklə döyülmüş, damarına benzin yeridilmiş, yaralarının qaysağı qopardılaraq ona əzab verilmiş, üstünə təlim keçmiş it buraxılmışdır.

Mayıl Məhəmmədəli oğlu Məmmədovun damarına dizel yanacağı yeridilmiş, sinəsi qızdırılmış xaçla damğalanmışdır.

Vəhşicəsinə döyülmə nəticəsində hərbi əsir **Cavid Ağa oğlu Hüseynovun** çənəsi və qabırğaları sınımışdır. Ermənilər dəmir parçası ilə Cavidin qoluna damğa basmış və yarasının üzərinə kislota tökmüşlər.

(Məlumatlar Əsir və İtkin Düşmüş, Girov Götürülmüş Vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının saytından götürülmüşdür)

9. Xocalı soyqırımı

1. Qırğının miqyası

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı dəstələri SSRİ dövründə Xankəndi (Stepanakert) şəhərində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı alayının zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməkliliyi ilə Xocalı şəhərini zəbt etdilər. Hücumdan əvvəl, fevralın 25-i axşam çağından şəhər toplardan və ağır zirehli texnikadan şiddətli atəşə tutulmağa başlamışdır. Nəticədə şəhərdə yanğınlar baş vermiş və fevralın 26-ı səhər saat 5 radələrində şəhər tam alova bürünmüşdür. Belə bir vəziyyətdə, erməni əhatəsində olan şəhərdə qalmış təqribən 2500 nəfər əhali yaxınlıqdakı azərbaycanlılar məskunlaşmış Ağdam rayonunun mərkəzinə çatmaq ümidi ilə şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdur. Ancaq bu niyyət baş tutmadı. Şəhəri yerlə yeksan etmiş erməni silahlı dəstələri və motoatıcı alayın hərbiçiləri dinc əhaliyə divan tutdular.

Bu qırğının nəticəsində 613 nəfər həlak olmuşdur, onlardan:

uşaqlar - 63 nəfər

qadınlar - 106 nəfər

qocalar - 70 nəfər 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir

25 uşaq hər iki valideyninin itirmişdir

130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir

487 nəfər yaralanmışdır, onlardan:

uşaqlar - 76 nəfər

1275 nəfər əsir götürülmüşdür

150 nəfər itkin düşmüşdür

Dövlətin və əhəlinin əmlakına 01. 04. 1992-ci il tarixinə olan qiymətlərlə 5 mld. rub dəyərində ziyan vurulmuşdur:

Bu rəqəmlər Ermənistan SSR-in dəstəyi və SSRİ rəhbərliyinin səhlənkarlığı ilə 1988-ci ildə başlamış və Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiasının gerçəkləşdirilməsi əsasında yaranmış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ən dəhşətli, qanlı faciəsindən xəbər verir.

2. Xocalı - əsas hədəf

Erməni silahlı dəstələrinin Xocalıya hücumunu şəhərin coğrafi mövqeyi şərtləndirirdi. 7000 əhalisi olan Xocalı Xankəndindən 10 km cənub-şərqdə, Qarabağ dağının silsiləsində və Ağdam-Şuşa, Əsgəran-Xankəndi yollarının üstündə yerləşir. Qarabağdakı yeganə aeroport da Xocalıdadır.

Xocalı əhalinin tarixən məskunlaşdığı yerdir və qədim tarixi abidələr indiyə qədər qalmaqdadır. Xocalının yaxınlığında bizim e. ə. XIV-VII əsrlərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri yerləşir. Burada son bürünc və ilkin dəmir dövrlərinə aid edilən dəfn abidələri - daş qutular, kurqanlar və nekroloqlar tapılmışdır. Həmçinin burada arxitektura abidələri - dairəvi qəbr (1356-1357-ci illər) və mavzoley (XIV əsr) vardır. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif növ daş, bürünc, sümük bəzək əşyaları, gildən ev əşyaları və s. tapılmışdır. Tapılmış muncuq dənələrindən birində Assuriya şahı Adadnerarinin (bizim e. ə. 807-788-ci illər) adı yazılmışdır.

Əhali əsasən üzümçülük, heyvandarlıq, arıçılıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Şəhərdə toxuculuq fabriki, 2 orta məktəb və 2 natamam orta məktəb var idi.

Son illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq Fərqanədən (Özbəkistan) qaçqın düşmüş 54 məhsəti-türkü ailəsi, həmçinin Ermənistandan və Xankəndindən qovulmuş azərbaycanlıların bəziləri şəhərdə məskunlaşmışdılar.

Sonralar erməni tərəfi etiraf etmişdir ki, erməni silahlı dəstələrinin ilk əsas vəzifəsi Xocalı plasdarmının məhv edilməsi, bu məntəqədən keçən Əskəran-Xankəndi yolunun boşaldılması, azərbaycanlıların nəzarətində olan aeroportun ələ keçirilməsi idi.

3. Fəciənin xronikası

Xocalı 1991-cı ilin oktyabrından blokadada idi. Oktyabrın 30-da avtomobil əlaqəsi kəsilmiş və yeganə nəqliyyat vasitəsi vertolyot qalmışdı. Xocalıya sonuncu vertolyot 1992-ci il yanvarın 28-də gəlmişdi. Şuşa şəhərinin səmasında mülki vertolyotun vurulması və nəticədə 40 nəfərin həlakından sonra isə bu əlaqə də kəsilmişdi. Yanvarın 2-dən şəhərə elektrik verilmirdi. Şəhər ancaq əhalinin qəhrəmanlığı və müdafiəçilərin cəsurluğu sayəsində yaşayır və müdafiə olunurdu. Şəhərin müdafiəsi əsasən atıcı silahlarla silahlanmış yerli özünümüdafiə dəstəsi, milis və Milli Ordunun döyüşçülərindən təşkil olunmuşdu.

Fevralın ikinci yarısından başlayaraq Xocalı erməni silahlı dəstələrinin mühasirəsinə alınmışdı və hər gün toplardan, ağır texnikadan atəşlərə, erməni dəstələrinin həmlələrinə məruz qalırdı.

Xocalıya hücum hazırlıq fevralın 25-də axşam 366-cı alayın hərbi texnikasının döyüş mövqelərinə çıxması ilə başlanılmışdı. Şəhərə hücum toplardan, tanklardan, "Alazan" tipli zenit toplardan 2 saatlıq atəşdən sonra başlandı. Xocalıya üç istiqamətdən hücum aparıldığından əhali Əsgəran istiqamətində qaçmağa məcbur olmuşdu. Tezliklə aydın olmuşdur ki, bu məkrli hiylə imiş. Naxçevanik kəndi yaxınlığında əhalinin qarğısı erməni silahlı dəstələri tərəfindən kəsilmiş və onlar gülləborana tutulmuşlar. Qarlı aşırımlarda və meşələrdə zəifləmiş, taqətdən düşmüş insanların çox hissəsi məhz Əsgəran-Naxçevanik düzündə erməni silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdir.

Bu hadisələr regiona İran İslam Respublikasının xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətinin vasitəçilik missiyası ilə səfəri günlərinə təsadüf etmişdir. O, fevralın 25-də Azərbaycanın hakimiyyət rəhbərləri ilə görüşmüş və fevralın 27-də Qarabağa, sonra isə Ermənistana səfər planlaşdırırdı. bununla əlaqədar olaraq tərəflərin razılığı ilə fevralın 27-dən martın 1-dək üçgünlük atəşkəs elan edilmişdi. Ermənilər ona məhəl qoymadılar və vədlərinə xilaf çıxdılar.

Oxşar vəziyyət fevralın 12-də Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Şurasının missiyasının vəziyyətlə tanışlıq və münaqişənin tənzimlənməsi məsələlərinin təhlili məqsədilə Qarabağa gəldiyi zaman da baş vermişdi. Missiyya sonra Yerevana və Bakıya səfər etməli idi. Məhz fevralın 12-də erməni silahlı dəstələri tərəfindən Şuşanın Malıbəyli və Quşçular kəndləri qarət edilmiş və yandırılmışdır, təkcə Malıbəyлідə 50 nəfər öldürülmüş, yaralanmış və əsir götürülmüşdür.

Həmin günlərdə Azərbaycan qüvvələri Xocalı sakinlərinin köməyinə çata bilmədi, hətta meyitlərin götürülməsi belə mümkün olmadı. Bu zaman isə ermənilər vertolyotlarla, ağ geyimli xüsusi qruplarla meşələrdə gizlənmiş insanların axtarışını aparır, aşkar edilənləri əsir götürür, işgəncələrə məruz qoyurdular.

Fevralın 28-də tərkibində yerli jurnalistlərdə olan qrup 2 vertolyotla azərbaycanlıların həlak olduqları yerə çata bildilər. Gördükləri mənzərə hamını dəhşətə gətirdi - düzənlik cəsədlərlə dolu idi. İkinci vertolyotun havadan mühafizəsinə baxmayaraq, ermənilər güclü atəşi altında ancaq 4 meyiti götürmək mümkün oldu. Martın 1-də yerli və xarici jurnalistlərin iştirakı ilə hadisə yerində daha da dəhşətli vəziyyət müşahidə olunmuşdur. Meyitlərin skalplarının götürülməsi, qulaqlarının və digər orqanlarının kəsilməsi, gözlərin çıxardılması, ətrafların kəsilməsi, çoxsaylı bıçaq və güllə yaraları, ağır texnika ilə əzilmələr, yandırılma halları aşkar edilmişdir.

4. Xocalı soyqırımının xarici mətbuatda əks-sədəsi

Krua l'Eveneman jurnalı (Paris), 25 fevral 1992-ci il: Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar minlərlə ölənlər barədə xəbər verirlər.

Sandi Tayms qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il: Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər.

Fayneşl Tayms qəzeti (London), 9 mart 1992-ci il: Ermənilər Ağdama tərəf gedən dəstəni güllələmişlər. Azərbaycanlılar 1200-ə qədər cəsəd saymışlar.

Livanlı kinooperator təsdiq etmişdir ki, onun ölkəsinin varlı daşnak icması Qarabağa silah və adam göndərir.

Tayms qəzeti (London), 4 mart 1992-ci il: Çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdır.

İzvestiya (Moskva), 4 mart 1992-ci il: Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür.

Fayneşl Tayms qəzeti (London), 14 mart 1992-ci il: General Polyakov bildirmişdir ki, 366-cı alayın 103 nəfər erməni hərbiçisi Dağlıq Qarabağda qalmışdır.

Le Mond qəzeti (Paris), 14 mart 1992-ci il: Ağdamda olan xarici jurnalistlər, Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dırnaqları çıxarılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu reallıqdır.

İzvestiya (Moskva), 13 mart 1992-ci il: Mayor Leonid Kravets: Mən şəxsən tərədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü.

Valer aktuel jurnalı (Paris), 14 mart 1992-ci il: Bu "muxtər regionda" erməni silahlı dəstələri Yaxın Şərqdən çıxmışlarla birlikdə müasir texnikaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Suriya və Livanda hərbi düşərgələri və silah anbarları vardır. Ermənilər yüzdən artıq müsəlman kəndlərində qırğınlar törədərək Qarabağdakı azərbaycanlıları məhv etmişlər.

R. Patrik, İngiltərənin "Fant men nyus" teleşirkətinin jurnalisti (hadisə yerində olmuşdur): Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz.

AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİNDƏ DƏFN OLUNMUŞ DAĞLIQ QARABAĞ ŞƏHİDLƏRİ - QAÇQINLAR ERMƏNİ HÜCUMLARI ZAMANI YÜZLƏRLƏ İNSANIN ÖLDÜRÜLDÜYÜNÜ DEYİR

Tomas QOLTS, Ağdam, Azərbaycan, 27 Fevral

Döyüş vəziyyətində olan Dağlıq Qarabağ anklavının şərqində yerləşən bu şəhərin baş məscidinin xidmətçiləri dedilər ki, bu gün onlar ermənilərin çərşənbə günü işğal etdiyi anklavda yerləşən Azərbaycan şəhərindən gətirilmiş 17 nəfəri dəfn ediblər.

Anklavın paytaxtı Stepanakertin şimal-qərbində yerləşən və 6.000 nəfər əhalisi olan Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar hücum zamanı qadın və uşaqlar daxil olmaqla 500 nəfərin öldürüldüyünü dedilər. Ağdam məscidinin direktoru Səid Sadıqov bildirdi ki, Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar çərşənbə günündən bəri onun məscidinə 477 meyit gətiriblər.

Bakı rəsmiləri Xocalıda 100 nəfərin öldürüldüyünü iddia edir, erməni rəsmiləri isə öz paytaxtları İrəvandan bildirirlər ki, cəmi 2 azərbaycanlı qətlə yetirilib. Bakı rəsmisi bildirdi ki, onun hökuməti ölümlərin dəqiq sayını bilən zaman azərbaycanlıların qəzəblənəcəyindən narahatdır.

Bugün burada gördüyümüz 7 cənazədən ikisi uşaq, üçü qadın idi. Ağdam xəstəxanasında müalicə olunan digər 120 qaçqın ağır yaralardan əziyyət çəkir.

Raziyə Aslanova Ağdama çərşənbə günü gecə çatıb. O, dedi ki, çərşənbə axşamı gecə Xocalıya hücumla keçən ermənilər dayanmadan atırdılar. Onun əri və kürəkəni öldürülmüş, qızı itkin düşmüşdür.

Dağlıq Qarabağdan bura qaçıb gələn qaçqınlar arasında keçmiş Sovet Daxili Qoşunlarında xidmət edən iki türkmən əsgəri var idi. Onlar ötən cümə hərbi hissələrini tərk etmiş və Xocalıda sığınacaq tapmışlar. Əsgərlər dedi ki, erməni çavuşları onları "müsəlman olduqları üçün" döyüdülər.

Fərarilər bildirdi ki, onların keçmiş hərbi hissəsi 366-cı alay Xocalını işğal edən erməni hərbcilərini dəstəkləyirdi. Onlar bildirdi ki, qadın və uşaqlara qaçmağa kömək edirdilər. Əsgərlərdən biri Ağaməhmət Mütif dedi: "Biz dağlardan keçərək bir qrup gətirirdik. Bu zaman ermənilər bizi gördü və atəş açmağa başladılar. On iki nəfər öldürüldü".

Independent, 29 Fevral 1992 Elen Vomak

Ağdamdakı RÖYTER müxbiri Elif Kaban məlumat vermişdir ki, çərşənbə qırğınından sonra azərilər onlarla insan dəfn edirdilər, hansılar ki, bu bölgənin ikinci böyük yaşayış mərkəzi olan Xocalı şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı zamanı öldürülmüşdü. Dəfndə iştirak edənlərdən biri jurnalistlərin üstünə qışqıraraq demişdir: "Dünya burada baş verənlərə göz yumur. Biz ölüyük, siz isə baxırsız".

Sandey Tayms, 1 Mart 1992

ERMƏNİ ƏSGƏRLƏRİ YÜZLƏRLƏ QAÇQIN AİLƏNİ QIRIR

Tomas QOLTS, Ağdam, Azərbaycan

Sağ qalanların sözlərinə görə, erməni əsgərləri 450-dən çox azərbaycanlıya atəş açmış və süngüdən keçirmişlər. Onların çoxu uşaq və qadınlar idi. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə insan itkin düşmüş və ölmüşdür.

İşğalçılar qadın və uşaqları müdafiə edən əsgərləri və könüllüləri öldürmüşlər. Sonra onlar qorxudan əsən qaçqınlara atəş açmağa başlayıblar. Sağ qalılardan bir neçəsi baş verənləri belə təsvir etdi: "Elə əsl qırğın belə başladı. Ermənilər dayanmadan atırdılar. Sonra onlar içəri daxil oldu, bıçaq və süngü ilə adamları doğramağa başladılar". Bu, sağ qalan üç əsgərdən biri olan Azər Hacıyevin dedikləri idi.

Rəziyə Aslanova Ağdama başqa qadınlar və uşaqlarla erməni meşələrindən keçərək gəlmişdir. O, ermənilərin dayanmadan atdığı bildirir, əri və kürəkəninə gözləri qarşısında öldürüldüyünü dedi. Qızı isə hələ də tapılmayıb.

Ağdama gələn oğlanlardan biri qulağını itirmişdi.

Sağ qalanların dediyinə görə daha 2000 adam, hansılar ki, ayrı qaçmışdı, hələ də tapılmayıb: bəlkə də onların çoxu soyuqdan yaxud da aldıkları yaralardan ölüblər.

Dünən gecə Ağdam meyitxanasına 479 meyit gətirildi və qəbiristanlıqda 29 nəfər dəfn olundu. Mənim gördüyüm və hələ dəfn olunmamış 7 cənazənin 2-si uşaq, 3-ü isə qadın idi. Onlardan birinin sinəsi aldığı güllə yarasından tamamilə dağılmışdı.

Ağdam xəstəxanası qan və terror səhnəsinə çevrilmişdi. Həkimlər bildirdi ki, soyqırımdan qaçan 140 xəstə dərin güllə yaralarından əziyyət çəkir.

Ancaq onlar Ağdamda da təhlükəsiz deyildilər. Cümə günü gecə 150 min əhalisi olan şəhərin üzərinə raketlərdən zərbələr endirildi. Bir neçə bina dağıldı və bir nəfər öldü.

Tayms, 2 Mart 1992

QARABAĞDA CƏNAZƏ TƏPƏLƏRİ

Anatol Liven erməni qoşunları tərəfindən həyata keçirilən kütləvi insan qırğını barədə məlumat toplayan zaman atəşə tutulub.

Biz Dağlıq Qarabağın qarla örtülmüş dağlarından aşağı düşərkən səpələnmiş meyitləri gördük. Görünür, qaçqınlar qaçarkən onlara atəş açmışdılar. Bu hadisədən sonra jurnalistlər azərbaycanlı operator tərəfindən çəkilmiş kadrlara baxdılar. Kadrlarda bizim keçdiyimiz həmin dağların müxtəlif hissələrində onlarla insan cənazələri əks etdirilirdi.

Azərbaycanlılar iddia edir ki, keçən həftə ermənilər tərəfindən işğal olunan Xocalı şəhərindən qaçan azərbaycanlıların kütləvi qırğını zamanı ən azı 1000 nəfər öldürülüb. Daha 4000-nəfər yaralanmış, donub ölmüş, yaxud itgin düşmüşdür.

Mülki vertolyot dağlara enməli və kütləvi qırğınların törətdiyi yerlərdən meyitləri yığmalı idi. Mülki vertolyot 4 meyit yığdı. Həmin vaxt azərbaycanlı operatorun çəkdiyi filmdə isə həmin təpələrdə onlarla meyit göstərilirdi.

Ağdama qayıdan zaman mülki vertolyotun yığdığı cənazələrə baxdıq. İki nəfər yaşlı kişi və kiçik bir qız qanına qəltan edilmiş, onların əlləri və ayaqları donmuşdu.

Vaşinqton Post, 2 Mart 1992

ERMƏNİ BASQINLARI AZƏRİLƏRİN ÖLÜMÜ VƏ QAÇQIN DÜŞMƏSİ İLƏ NƏTİCƏLƏNİR

Xocalının 10.000 əhalisindən təxminən 1000 nəfəri erməni ordusunun çərşənbə axşamı həyata keçirdiyi hücum zamanı qətlə yetirilmişdir. Azərbaycan televiziyası Xocalı ərazisindən cənazələrin yük maşınları ilə evakuasiyasını göstərmişdir.

Nyu-York Tayms, 3 Mart 1992

ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ QIRĞIN

Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Röyters) - Azərbaycanın ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni hərbiçilərinin mülkü vətəndaşlara qarşı törətdiyi soyqırım haqqında bu gün yeni bir sübut əldə olunmuşdur.

Vertalyotla bölgəyə gedən Azərbaycan jurnalistləri və rəsmiləri qayıdan zaman özləri ilə üç uşaq meyiti gətirmişlər. Onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmışdı. Onlar dedi ki, ermənilərin atəş açması onlara meyitləri yığmağa imkan vermədi.

İnsanların başlarının dərisi soyulmuşdur

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı rəhbərinin köməkçisi Əsəd Fərəşov dedi: "Qadınların və uşaqların başlarının dərisi soyulmuşdu. Biz meyitləri yığmağa başlayanda onlar bizi gülləborana tutdular".

Meyitlərin yük maşınları ilə daşınması

Röyterin fotoqrafı Frederik Lenqan dedi ki o, Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitlərinin iki yük maşınına doldurulduğunu görüb: "Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi".

Tayms, 3 Mart 1992

İŞIQLANDIRILMAMIŞ SOYQIRIM

Anatol LİVEN

Dağlıq Qarabağın təpələrində qadın və uşaqlar daxil olmaqla 60-dan çox meyit səpələnmişdi və bunlar erməni qoşunlarının Azəri qaçqınlarına qarşı törətdiyi qırğını təsdiq edir. Yüzlərlə adam itgin düşüb, təpə və

dərələr erməni qüvvələrinin azərbaycanlı qaçqınlara qarşı ötən çərşənbə axşamı törətdiyi soyqırım nəticəsində öldürülmüş insanların meyitləri ilə dolu idi.

Burada 31 meyit var idi. Ən azı daha 31 cənazə ötən 5 gün ərzində Ağdama aparılmışdı. Bu rəqəmlərə çərşənbə axşamı gecəsi ermənilərin Azərbaycan şəhəri Xocalını darmadağın etdikləri zaman qətlə yetirilən dinc əhali aid deyil. Həmçinin tapılmamış meyitlər də istisna olunur.

Soyqırım zamanı sağ qalan Zahid Cabbarov dedi: "Biz olduğumuz yerdə 200 nəfər öldürüldü". Müxtəlif istiqamətlərdən gəlmiş qaçqınlar da gülləborana tutulduqlarını və yol boyu çoxlu sayda insanın qətlə yetirildiyini dedilər. Meyitlərin ətrafında əşyalar, paltar və şəxsi sənədlər var idi. Cənazələr kəskin şaxtadan donmuşdular, həmçinin qırğından sonra təpə və meşələrdə gizlənmiş insanlar da soyuqdan ölmüşdü. Onların hamısı kasıb geyinmiş adi adamların cənazələri idi.

Bizim gördüyümüz 31 nəfərdən yalnız 3 nəfər formada idi, hansılar ki, biri polis, ikisi isə milli könüllülər idi. Qalanları mülki şəxslər idi (8 qadın və 3 uşaq). İki ailə birlikdə öldürülmüşdü və burada qadınlar əliuşaqlı idi.

Onlardan bir neçəsi başından dəhşətli yaralar almışdı: balaca bir qızın isə yalnız üzü salamat qalmışdı. Sağ qalanlar dedi ki, onlar yerə uzananda ermənilər dayanmadan onlara atəş açırdılar.

BBS1 Morning Nyus, saat 07.37, Çərşənbə Axşamı, 3 Mart 1992

Canlı yayımda olan BBS müxbiri xəbər vermişdir ki, o, 100-dən çox azərbaycanlı kişi, qadın, uşaq, hətta körpənin çox qısa məsafədən başlarından güllə ilə vurulduğunu görüb.

BBS1 Morning Nyus, saat 08. 12, Çərşənbə Axşamı, 3 Mart 1992

Hadisə yerində çəkilmiş şəkil dağlardan çoxlu sayda insan meyitlərinin yığılmasını təsdiq edir. Müxbir xəbər verir ki, operator və Qərbdən olan jurnalistlər ermənilərin qırdığı yüzdən çox kişi, qadın və uşaq meyitlərini görüblər. Onlar 1 metrədən də az məsafədən başlarından vurulmuşdu. Şəkildə həmçinin təxminən 10 nəfərin, bunlar əsasən qadınlar və uşaqlar idi, başından güllə ilə öldürüldüyü göstərilir. Azərbaycan iddia edir ki, erməni qüvvələri mindən çox mülki insanı qətlə yetiriblər.

Vaşinqton Tayms, 3 Mart 1992

VƏHŞİLİKLƏR AZƏRBAYCANI DƏHŞƏTƏ GƏTİRİR Brayn KİLLEN, Ağdam, Azərbaycan

Dağlıq Qarabağda onlarla insan meyitləri səpələnmişdir və bu, bu mübahisəli ərazi uğrunda 4 ildən bəri döyüşlərdə törədilmiş ən dəhşətli soyqırımın sübutudur.

Bu şəhərdən yenicə qayıdan Azərbaycan rəsmiləri özləri ilə 3 uşaq meyiti gətiriblər və onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılıb.

Yerli məsciddə daha 6 meyit var idi və onların əlləri və ayaqları donmuş, üzləri isə soyuqdan qaralmışdı.

Qadınlardan biri öldürülmüş atasının sinəsinə qəzəblə vuraraq "Telman!" deyə qışqırırdı. Cənazə arxası üstə uzanmış və sağ əli havada donmuşdu.

Ötən həftə ermənilərin işğal etdiyi Xocalıya vertolyotla qısa səfərdən qayıdanlar dedi ki, onlar da oxşar mənzərənin şahidi olublar, ancaq həcmcə bundan daha böyük. Bir rus jurnalistinin dediyinə görə o, 50 metrlik sahədə 30 meyit saymışdır.

Dağlıq Qarabağın ikinci böyük Azərbaycan şəhəri olan Xocalının təpədən dırnağadək silahlanmış erməni hərbiçiləri tərəfindən ötən çərşənbə axşamı işğal olunmasından sonra ermənilər azərbaycanlıların soyqırımını inkar etdilər. Azərbaycan 1000 nəfərin öldürüldüyünü deyir.

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı rəhbərinin köməkçisi Əsəd Fərəcov dedi ki, qadın və uşaqların başlarının dərisi soyulmuşdu.

Cənab Fərəcov bildirdi ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nişanladığı yerə enən və Mİ-24 vertolyotlarının müşayiət etdiyi vertolyot erməni hərbiçiləri gülləborana başlamazdan əvvəl yalnız 3 uşaq meyitini yığa bilib. O bildirdi ki, biz meyitləri yığmağa başlayanda onlar bizi atəşə tutdular.

Cənab Fərəcov bildirdi ki, onlar cəmi 15 dəqiqə orada qalıblar. O, pəncəyinin cibində olan qumbaraya işarə edərək dedi: "Hərbi vertolyotlar qırmızı fişənglər buraxaraq ermənilərin yaxınlaşdığını xəbər verdilər. Biz artıq çıxmalı idik. Əsir götürüləcəyimiz təqdirdə mən özümü partlatmağa hazır idim".

Röyters-in fotoqrafı Frederik Lenqan Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitləri ilə dolu iki yük maşını görmüşdür. "Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi".

Ağdam məscidi insan meyitlərilə dolu idi. İnsanlar Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibova ünvanlanmış təhqirlər səsləndirir və bildirirdilər ki, o, Qarabağın azərbaycanlı əhalisini qorumaq üçün kifayət qədər çalışmamışdır.

Çöldə isə yüzlərlə insan islam duaları oxuyurdular. Onların bəziləri huşlarını itirərək öldürülmüş qohumlarının (hansılar ki, bir neçə dəqiqə bundan əvvəl gətirilmişdi) yanına yıxılırdılar.

Qarlı təpələrə səpələnmiş onlarla insan meyitini əks etdirən dəhşətli film sağ qalmış qaçqınların, qadın və uşaqlara qarşı törədilmiş soyqırım haqqında söylədiklərini təsdiq edir.

Azərbaycan televiziyası Azərbaycan şəhəri olan Ağdama bir yük maşını ilə meyit gətirildiyini göstərmişdir. Onların çoxlarının üzleri bıçaqla doğranmış, gözləri çıxarılmışdı. Balaca bir qızın qolları havaya açılı vəziyyətdə qalmışdır. O, sanki kömək diləyirdi.

Ağdam hərbi komandiri Rəşid Məmmədov İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Nasistlərin əməllərini xatırlayaraq dedi: "Meyitlər qoyun sürüsü kimi yığılmışdır. Heç faşistlər də bunu etməmişdir"

Qarabağ rəhbəri Musa Məmmədov Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncədəki Sovet hərbi bazasına zəng edərək kömək diləyirdi: "Meyitləri gətirmək və insanlara nə baş verdiyini göstərmək üçün bizə kömək edin".

Operator və Qərblı jurnalistləri ərazidən götürən vertolyotun pilotu dedi ki, o Xocalıda və Əsgəran dərəsində onlarla meyit görüb.

Nyu York Tayms, 3 Mart 1992

ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM

Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Röyters)

Bu gün sonuncu sovet qoşunları Dağlıq Qarabağı tərk edir.

İtar-Tass İnformasiya Agentliyi xəbər verir ki, 366-cı Motoatıcı Alayı ərazidən çıxmağa, əslində isə müharibə edən iki etnik qrup - ermənilər və azərbaycanlılar arasındakı buferi aradan götürməyə başlamışdır.

Hər iki tərəf müdaxilə etmək üçün heç bir cəhd etməyib.

Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının tərkibindədir, onun əhalisinin çox hissəsini isə ermənilər təşkil edir.

Şəhərin bombardman edilməsi

Azərbaycanın informasiya agentliyi AZERİNFORM xəbər vermişdir ki, Bazar günü gecə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar məskunlaşan Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən raket atəşinə tutulub. Vəncəli qəsəbəsinə edilmiş digər bir hücum zamanı isə bir neçə adam yaralanmışdır.

Ermənistan respublikası keçən həftə azərbaycanlıların yaşadığı Xocalı şəhərində 1000 nəfərin onun hərbiçiləri tərəfindən öldürülməsini və qırğından xilas olmaq üçün qarlı örtülmüş dağlardan qaçan kişi, qadın və uşaqların soyqırımını inkar edir.

Lakin bu ərazidə onlarla insan meyiti Azərbaycana bu soyqırımın törədilməsini iddia etməyə əsas verir.

Rayona vertolyotla qısa səfər edən azərbaycanlı rəsmilər və jurnalistlər qayıdarkən özlərilə başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmış 3 uşaq meyiti gətirmişlər. Onlar bildirdi ki, ermənilərin gülləbaranı meyitlərin hamısını yığmağa onlara mane olub.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycan rəhbərinin köməkçisi Əsəd Fərəcov dedi ki, qadın və uşaqların başlarının dərisi soyulmuşdu, biz meyitləri yığmağa başlayanda onlar bizi atəşə tutdular.

Azərbaycanlı hərbi komandir Rəşid Məmmədov dedi: "Meyitlər qoyun sürüsü kimi yığılmışdır. Heç faşistlər də bunu etməmişdir".

İki yük maşını meyitlə dolduruldu

Röyters-in fotoqrafı Frederik Lenqan Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitləri ilə dolu iki yük maşını görmüşdür. "Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi".

Etnik zorakılıq və iqtisadi böhran dekabrda 11 keçmiş Sovet respublikası tərəfindən yaradılmış Müstəqil Dövlətlər Birliyinin parçalanmasına səbəb ola bilər. Birlik üzv dövlətlər olan xristian ermənilərlə müsəlman azərbaycanlılar arasında uzun illərdən bəri mövcud olan etnik nifrətin qarşısında aciz qaldı.

Dağlıq Qarabağdakı 4 illik müharibə 1500-2000 adamın ölümünə səbəb oldu. Keçən həftə baş verən döyüş xüsusilə dəhşətli idi.

Dağlıq Qarabağın mərkəzi Stepanakert şəhərində yerləşən 366-cı alay döyüşlərin mərkəzində idi və bu döyüş nəticəsində onun 3 əsgəri həlak olmuşdur. Ermənistanın paytaxtı Yerevanda parlamentdə çıxış edən prezident Levon Ter-Petrosyan Birliyin axırını qoşunlarının anklavdan çıxarılmasını pislədi. O, bu alayın hərbi əməliyyatlarda iştirak etmədiyini, onun yalnız vəziyyəti stabilləşdirdiyini bildirmişdir.

Boston Qlob, 3 Mart 1992 Pol Kuin - Cac, Bakı, Azərbaycan

Dünən Azərbaycan erməni hərbcilərini keçən həftə kişi, qadın və uşaqları Dağlıq Qarabağdakı bir şəhərdən çıxarmaqda və onları qətlə yetirməkdə ittiham etdi.

Azərbaycan rəsmiləri Xocalı şəhərində 1000 nəfər azərbaycanlı öldürüldüyünü və qarla örtülmüş dağlardan qaçan kişi, qadın və uşaqların erməni hərbciləri tərəfindən öldürüldüyünü deyir.

Erməni rəsmiləri bunları inkar edir.

Hadisə yerində olan jurnalistlər qətlə yetirilmiş insanların dəqiq sayını söyləməklə çətinlik çəkir. Ancaq Röytersin fotoqrafı iki yük maşının azərbaycanlıların meyitləri ilə doldurulduğunu dedi. Bir rus jurnalisti isə rayonun hər yerində qırğınlar törətdiyi barədə xəbər verir.

Röyters xəbər verir ki, vertolyotla bölgəyə səfər edən azərbaycanlı rəsmilər və jurnalistlər başlarından vurulmuş 3 uşaq meyiti tapıblar. Ermənilərin atəş açmağı isə onlara digər meyitləri yığmağa mane olub.

İşğal zamanı Xocalıda çoxlu sayda dinc əhəlinin öldürülməsini təsdiq edən faktlar get-gedə artır.

Azərbaycan televiziya bazar günü Ağdam meyitxanasından qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 10 meyit göstərmişdir. Bakının əsas televiziya stansiyasının redaktoru bildirmişdir ki, indiyə qədər 180 meyit aşkar olunub. Bölgənin ətrafında uçan vertolyot çoxlu sayda meyitlər görmüşdür. BBS xəbər vermişdir ki, Fransız fotoqraf 31 cənazə saymışdır. O bildirmişdir ki, içərisində qadın və uşaqlar olan meyitlərin çoxu yaxın məsafədən başlarından güllə ilə vurulmuşdur.

Bu arada Xocalı icra hakimi Elman Məmmədov Bakıda mətbuat konfransında bildirmişdir ki, hücum zamanı 1000 adam öldürülmüş, 200-dən artıq itkin düşmüş, 300 əsir götürülmüş, 200 nəfər yaralanmışdır. Məmmədov 366-cı alayı hücumla başçılıq etməkdə və erməni quldurlarına yol açmaqda ittiham edir.

Eyc, Melburn, 6 Mart 1992 Elen VOMAK, Ağdam, Azərbaycan, Çərşənbə axşamı

Şəhidlərin dəqiq sayı hələ də məlum olmasa da ötən həftə Ermənistan ordusunun Dağlıq Qarabağın qarlı dağlarında dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdiyi ehtimal olunur.

Anklavın Azərbaycan şəhəri Ağdamla sərhəddə yerləşən Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar fevralın 25-i gecə ermənilər tərəfindən onların evlərinə edilən hücumu təsdiq edən küllü miqdarda faktlar söyləyir. Onlar bildirir ki, ermənilər onları qaçmağa məcbur etmiş və ətrafdakı meşələrdə güllələnmişdir. Dünən mən qəbiristanlıqların birində təzə qazılmış 75 qəbir gördüm. Ondan bir gün əvvəl isə Ağdam məscidində dəşik-

deşik olunmuş 4 meyit görmüşdük. Biz həmçinin vaqonlardan ibarət olan müvəqqəti xəstəxanalarda güllə yaraları almış qadın və uşaqları gördük.

Əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Azərbaycan qəsəbəsi Xocalının əhalisi təxminən 6000 nəfərdir. Ağdamın polis komandiri Rəşid Məmmədov Ağdama yalnız 500 nəfərin qaçdığını dedi. "Bəs qalanları hanı?" deyən C-b Məmmədov onların əsir götürüldüyünü yaxud qaçdıqlarını dedi. Çoxları hələ də dağlardadır, çünki vertolyot yoxdur. O, onların bəzilərinin mənfi 10 dərəcə soyuqdan donduğunu bildirdi.

Azərilər silahlanmış erməniləri gördükdə başa düşdülər ki, özlərini müdafiə edə bilməyəcəklər və meşələrə qaçdılar. Bir neçə saatdan sonra soyqırım başlandı.

Cənab Nasir arvadının və iki uşağının əsir götürüldüyünü güman edir. Digər qaçqınlar kimi, o, da keçmiş sovet ordusunun Xocalıya hücum etməkdə ermənilərə kömək etdiyini dedi: "Bu mənim fikrim deyil, gözlərimlə gördüklərimdir".

Nyu York Tayms, 6 Mart 1992

AZƏRBAYCANDA VİDA MƏRASİMİ

"Azərbaycanın Ağdam şəhərindəki qəbiristanlıqda ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdiyi soyqırım qurbanları dəfn olunan zaman onların ailə üzvləri və dostları matəm içindədir.

Çingiz İsgəndərov qardaşının cənazəsi olan tabutu qucaqlamışdı. Cənazənin üstündə isə Quranın surəti var idi.

Vaşinqton Post, 6 Mart 1992

SON VİDALAŞMA

"Dünən azərbaycanlıların qəbiristanlığında Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən öldürülmüş qurbanlar dəfn olunarkən onların qohumları kədər içində idi. Çingiz İsgəndərov qardaşının cənazəsi olan tabutu qucaqlayıb ağlayırdı".

Sandey Tayms, 8 Mart 1992 Tomas Qolts erməni əsgərlərinin törətdiyi soyqırım haqqında Ağdamdan ilk olaraq xəbər verir.

Xocalı qeyri-məhsuldar bir Azəri şəhəri idi. Burada mağazalar bomboş, yollar çirklidi. Heç bir yaşıllıq isə yox idi. Bu o zaman idi ki, burada minlərlə azərbaycanlı öz xoşbəxt həyatını yaşayırdı. Ötən həftə o, xəritədən silindi. Ağdam meyitxanaları meyitlərlə dolan zaman Xocalı və onun ətrafında Sovet İttifaqı dağılından bəri ən dəhşətli soyqırımın baş verdiyi güman olunur.

Mən Xocalıya səfər edən sonuncu qərblidi idim. Bu yanvarda baş vermişdi. Dörd uşaq anası Zümrüd bizi şəhərə gətirən vertolyotda idi. O dedi ki, camaat oturub öz ölümünü gözləyir. O və ailə üzvləri fevralın 26-da ermənilərin törətdiyi qırğının qurbanları arasında idilər.

Beş övlad atası 55 yaşlı Balakişi Sadiqov dedi: "Ermənilər uzaq kəndlərin hamısını bir-bir işğal etdilər, hökumət isə heç nə etmədi". Onun həyat yoldaşı Dilbər isə dedi ki, indi onlar bizi buradan çıxaracaq yaxud da öldürəcəklər. Onların üç oğlu və iki qızı qırğın zamanı öldürülmüşdü.

"Biz ermənilərin mövqelərinə çox yaxın idik, amma oranı keçməli idik. Güllələr hər tərəfdən yağış kimi yağdırılırdı. Biz sadəcə tələyə düşmüşdük". Azərbaycanlılar bir-bir qətlə yetirilirdi. Sağ qalanların söylədiklərinə görə görmədikləri halda ermənilər tərpnən hər bir şeyə atəş açırdılar. Bir azəri operatoru ağlaya-ağlaya hər bir meyiti lentə almışdı. Onun çəkdiyi kadrlardan birində azərbaycanlıların ermənilərdən qaçaraq sığınacaq tapdığı ağaclıq göstərilmişdi. Burada insan meyitləri təpə əmələ gətirmişdi. Ağdam xəstəxanasına gətirilmiş Ömər Veysəlov dedi: "Ermənilər dayanmadan atırdılar. Mənim arvadım və qızım düz yanımda öldürüldülər".

Hospitalın dəhlizlərində gəzən adamlar öz yaxınlarından bir xəbər axtarırdılar. Bəziləri öz qəzəbini əcnəbilərin üstünə töküdü. Bir ana bağırırdı: "Hanı mənim qızım, hanı mənim oğlum? Zorlanıb. Öldürülüb. İtib".

Mond, Paris, 14 Mart 1992

Ağdamda olan əcnəbi jurnalist öldürülmüş adamlar arasında başlarının dərisi soyulmuş qadın və uşaqları görüb. Onların dırnaqları çıxarılmışdı. O, bunun "Azərbaycan təbliğatı" deyil, reallıq olduğunu yazır.

Nyusuik, 16 Mart 1992

SOYQIRIMIN ÜZÜ

Paskal Priva və Stiv Lö Vən, Moskva

Ötən həftə Azərbaycan yenidən qəbiristanlığa dönmüşdü: matəm içində olan qaçqınlar və onlarla insan meyiti məscidin arxasında müvəqqəti meyxana yaratmışdı. Onlar fevralın 25-i və 26-sı ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş Xocalıdan olan sadə Azəri kişi, qadın və uşaqları idi. Onların çoxu qaçan zaman yaxın məsafədən vurulmuşdu, bəzilərinin üzləri dağıdılmış, başlarının dərisi soyulmuşdu.

Taym, 16 Mart 1992

XOCALIDA QIRĞIN Cİ SMOLOU

Yuri ZARAXOVİÇ, Moskva

Mübahisələrə baxmayaraq aydın olan bir şey var: iki həftə öncə Azərbaycan şəhəri Xocalıda qəddar və vicdansız bir hadisə törədilib. İndiyədək 200 azərbaycanlı öldürülüb, çoxları iyrenc hala salınıb, ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağdan dəfn olunmaq üçün qonşu rayona gətirilib. Azərbaycanlılar iddia edir ki, 1324 mülki vətəndaş qətlə yetirilib. Onların çoxu - qadınlar və uşaqlar barədə heç bir məlumat yoxdur...

Svoboda, 12 İyun 1992

FACİƏNİ TÖRƏDƏNLƏR CƏZALANDIRILMALIDIR

Moskvada yerləşən Memorial insan hüquqları qrupunun 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı zamanı insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması haqqında hesabatı

Hesabatda dinc əhəlinin şəhərdən qaçması haqqında yazılır: "Qaçqınlar ermənilər tərəfindən qurulmuş pusquya düşərək atəşə tutuldular. Onların bəziləri Ağdama çata bildilər: digərləri, əsasən qadınlar və uşaqlar (dəqiq sayı məlum deyil) dağlarda azmış və donub ölmüşlər. Ağdama çatanların dediklərinə görə, onların bəziləri Pircamal və Naxçıvanik kəndləri yaxınlığında əsir götürüldülər. Artıq dəyişdirilmiş Xocalı əsirlərinin dediyinə görə, əsirlərin bəziləri öldürülmüşdür... 4 gün ərzində Ağdama təxminən 200 meyit gətirilmişdir. Ağdam qatar-xəstəxanasının

həkimləri bildirdi ki, 4 meyitin başlarının dərisi soyulmuş, birinin isə başı kəsilmişdi. Ağdamda 181 cənazə (130 kişi, 51 qadın, 13 uşaq) üzərində yoxlama aparılmışdır və aşkar olunmuşdur ki, 151 nəfər güllə, 20 nəfər qəlpə yarısından və 10 nəfər küt alətlərdən aldıkları yaralardan ölmüşdür. Xocalıdan olan bütün yaralıların gətirildiyi

Ağdam qatar-xəstəxanasının sənədlərində göstərilir ki, 597 nəfər yaralanmış, yaxud donmuş, bir nəfərin diri-diri başının dərisi soyulmuşdur.

Independent, London, 12 İyun 1992 Frederik LENQAN, Röyter

Arif Sadıqov Bakıda Xəzər dənizinin sahilindəki bir kafenin kölgəliyində sakitcə oturdu və düz 3 ay bundan qabaq, Xocalı şəhərindən qaçan zaman erməni gülləsinin cırdığı şalvarını göstərdi.

51 yaşlı xarrat dedi: "Mən hələ də bu paltarları geyinirəm, çünki başqası yoxumdur. Mən 5 dəfə yaralandım, amma bəxtim gətirdi və sağ qaldım".

Cənab Sadıqov və arvadı bir aydan çox ac və işıqsız qalıblar.

Cənab Sadıqov dedi: "Təxminən axşam saat 11-də bombardman başlandı. Biz hələ heç vaxt beləsini eşitməmişdik. 8 yaxud 9 növ silah, artilleriya, ağır puleyotlardan istifadə olunurdu".

Tezliklə qonşular küçələrə tökülüdü. Bəziləri gizləndi, digərləri isə qarın içi ilə meşələrə doğru qaçmağa başladı.

Xilas olmaq üçün şəhər camaatı təxminən 15 mil məsafədə yerləşən Azərbaycan şəhəri Ağdama çatmalı idi. Sübh çağı iki Azərbaycan kəndi Naxçıvanik və Sədərək arasındakı yerə çatanadək onlar düşünürdülər ki, bunu edə biləcəklər.

Cənab Sadıqov dedi: "Buna qədər mənle gələn qrupun heç birinə heç nə olmamışdı... sonra yolda bizi bir maşın gördü və ermənilər bizə atəş açmağa başladılar. Bizimlə olan 80 nəfərdən yalnız on nəfəri sağ qaldı. 67 yaşlı böyük qardaşım da daxil olmaqla 7 yaxın qohumum qətlə yetirildi. Mən ancaq qardaşımın papağı ilə onun gözlərini bağlamağa imkan tapdım və biz heç vaxt o meyitlərdən heç birini qaytara bilmədik".

Cənab Sadıqov dedi ki, birinci qrupdakı qaçqınların bəzilərinin bəxti gətirdi. Evakuasiyanın qəhrəmanlarından biri Arif Hacıyev üçüncü qrupun qaçmasına kömək etmək üçün silahın darağını dəyişərkən başından aldığı güllə yarasından öldü.

Digər bir qəhrəman, Xocalının meri Elmar Məmmədov bildirdi ki, o, bir neçə nəfər ilə birlikdə fevralın 26- nı meyitlərlə əhatə olunmuş kollu təpələrdə keçirib.

Cənab Sadıqov dedi: "Biz şəhərə çatandan bir gün sonra ermənilər geniş raket hücumu həyata keçirdilər. Mən müalicə olunmaq üçün xəstəxanaya getməli idim, çox pis vəziyyətdə idim. Hətta mənim ayaqqabımın içində də güllə tapdılar".

Qırğının qurbanları: Bir azəri qadın fevral ayında törədilmiş Xocalı qırğınında qətlə yetirilmiş oğlunu ağlayır. Qatar-xəstəxanada tibb bacıları primitiv üsullarla yaralı bir kişini xilas etməyə çalışırlar. Ağdamda insanlar qətlə yetirilmiş qohumlarının tabutu üstündə ağlayırdılar. Ölənlərin sayını müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki müsəlmanlar ölünü 24 saat ərzində dəfn edirlər.

Independent, London, 12 İyun 1992

AĞRILI AXTARIŞ

Azərbaycanlıların Xocalı şəhərində törədilmiş fevral soyqırımını nəticəsində təxminən 600 kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdür.

Dövlət ittihamçısı Aydın Rəsulov 15 nəfərdən ibarət olan istintaq qrupunun rəhbəridir. Bu qrup azərbaycanlıların "Xocalı Qırğını" adlandırdıqları hadisəni araşdırmaqla məşğuldur. Cənab Rəsulov bildirdi ki, 600 nəfər ilkin axtarışlar zamanı tapılmış meyitlərdir. Xocalı meri Elmar Məmmədov da oxşar rəqəm söylədi. May ayında isə Bakıda nəşr olunan Ordu qəzeti bu rəqəmin daha böyük olduğunu yazırdı - ölənlərdən 479 nəfərin şəxsiyyəti müəyyən olunmuş, 200-dən çoxu isə naməlumdur. Azərbaycan müdafiə nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Leyla Yunisova ölənlərin sayının 700 olduğunu dedi.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Bakıdakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Fransua Zen Rufinin bildirdi ki, Ağdam şəhərinin müsəlman imamının ona dediyinə görə onun məscidinə Xocalıdan 580 meyit gətirilmişdi

və onların çoxu dinc əhali idi. Cənab Zen Rufinin dedi ki, biz meyitləri saymadıq, ancaq bu rəqəm inandırıcıdır. Çünki biz meyitləri yumaq üçün ləvazimat verdik.

43 yaşlı hüquqşünas Cənab Rəsulov son rəqəmin söylənməsi üçün bir neçə ay vaxt lazım olduğunu söylədi.

Cənab Rəsulov bu işləri yaxşı bilir. Uzun illər araşdırdıqdan sonra, o, 1990-cı ilin yanvarında Bakıda sovet qoşunları tərəfindən törədilmiş qırğın zamanı 131 nəfərin öldürüldüyü və 714 nəfərin yaralandığı barədə qəti rəqəm söyləmişdir. Ədliyyə işçisi Rafiq Yusifov dedi ki, indiyə qədər 184 nəfər Respublikanın Ədliyyə Departamenti tərəfindən tibbi müayinədən keçirilmiş və ölü kimi qeydə alınmışdır. Cənab Yusifov bu rəqəmin ölənlərin çox az hissəsinə şamil olduğunu bildirdi. Bizə yalnız meyitlər gətirilmişdi. Gəlin o zamanki özbaşınalığı və bizim müsəlman olduğumuzu unutmayaq. Ölü 24 saat ərzində yuyulmalı və basdırılmalıdır.

Professor Yusifov bildirdi ki, bu 184 nəfərin 51-i qadın, 13-ü isə 14 yaşından aşağı olan uşaqlar idi. 151 nəfər güllə yarasından, 20 nəfər qəlpə yarasından, 10 nəfər isə küt alətlərdən aldığı yaralardan ölmüşdür. Son üç nəfər isə qar uçqununa düşüb. 33 nəfərin qulağı, burnu, döşləri, cinsiyyət orqanları kəsilmiş və gözləri çıxarılmışdır. Cənab Rəsulov dedi ki, müayinədən keçmiş 184 meyit ölənlərin üçdə bir hissəsindən də azdır.

Vertolyotun pilotunun təsdiq etdiyi sənəddə bildirirdi ki, yerdə çoxlu sayda ölü və yaralı olduğu üçün onları dəqiq saymaq mümkün olmadı. Onların sayı Xocalıda 470-500, yollarda 650-700, Naxçıvanik kəndi ətrafında 85-100 idi.

"İnsanlar əllərini yuxarı qaldırıb bizdən kömək istəyirdilər. Biz üç uşaq meyiti və sağ qalmış iki yaşlı uşaq gördük. Onun anası isə ölmüşdü. Uşaq anasının qolundan tutaraq onu durğuzmağa çalışırdı. Biz enməyə çalışdıq, amma ermənilərin bombardmana başlaması bizi qayıtmağa məcbur etdi".

Kommersant, Moskva, 27 Fevral 2002

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar məskunlaşan Xocalı şəhəri ermənilər tərəfindən kütləvi hücumla məruz qaldı. Rusların 366-cı motoatıcı alayı hücumda iştirak etdi. Nəticədə 613 nəfər öldürüldü, 487-i nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü, 150 nəfər itgin düşdü. Xocalı hadisələri münaqişənin xarakterini kökündən dəyişdi.

Human Rights Watch Helsinki, Dekabr 1994

5. "Memorial" hüquqmüdafiə mərkəzinin hesabatı

Xocalı 1991-ci ilin payızından erməni silahlı dəstələri tərəfindən əsasən blokadaya alınmışdı, Dağlıq Qarabağdan daxili qoşunlar çıxarılandan sonra isə tam blokadada idi. 1992-ci ilin yanvarından Xocalıya elektrik enerjisi verilmirdi. Əhalinin bir hissəsi şəhəri tərk etmişdi, ancaq Xocalı icra hakimiyyətinin başçısı E. Məmmədovun təkidli müraciətlərinə baxmayaraq dinc əhalinin tam evakuasiyası olunmamışdı.

1992-ci il fevralın 25-də Xocalıya erməni silahlı dəstələrinin hücumu başlandı.

Hücumun iştirakçıları

Hücumda zirehli texnikanın - zirehli maşınların, piyadaların döyüş maşınlarının və tankların dəstəyi ilə Artsaxın Milli Azadlıq Ordusunun (AMAO) hissələri iştirak edirdi.

Sovet Ordusunun 366-cı alayının hərbiçilərinin iştirakı

Təqribən bütün Xocalı qaçqınlarının söylədiklərinə görə şəhərə hücumda 366-cı alayının hərbiçilərinin iştirak edirdi, hətta onlardan bəziləri şəhərə də girmişlər.

Hücumun gedişatı

Xocalı fevralın 25-də saat 23-dən toplardan atəşə tutulmağa başlanmışdır. İlk növbədə yaşayış massivində yerləşən kazarma və müdafiə nöqtələri dağıdılmışdı. Piyada hissələr şəhərə fevralın 26-ı saat 1-4 arası girmişdir.

Sonuncu müdafiə nöqtəsi saat 7-də məhv edilmişdir. Şəhərin gülləboranı nəticəsində dinc əhalinin müəyyənləşdirilməmiş miqdarda əmlakı dağılmışdır.

Əhalinin çıxması üçün azad dəhliz

Ağdam və Bakıda Memorialın müşahidəçiləri Xocalıya hücum zamanı şəhəri tərk etmiş 60 nəfərlə sorğusual etmişlər. Soruşularlardan ancaq biri söyləmişdir ki, dəhliz barədə məlumatı olmuşdur. Azad dəhlizlə qaçan əhali Azərbaycanın Ağdam rayonuna qovuşan ərəzidə güllələyə tutulmuşdur və nəticədə çoxlu sayda insan həlak olmuşdur.

Şəhərdə qalmış əhalinin müqəddəratı

Şəhər erməni silahlı dəstələri tərəfindən zəbt ediləndə orada 300 dinc əhali, o cümlədən 86 məhsəti-türkü qalmışdı. Hər iki tərəfdən alınmış məlumata əsasən, 1992-ci il martın 3-nə Azərbaycan tərəfinə 700-dən artıq şəhərdə və Ağdam yolunda əsir götürülmüş Xocalı sakini təhvil verilmişdir. Onların əsas hissəsini qadınlar və uşaqlar təşkil edirdi.

Əsir düşmüş əhali və Xocalı müdafiəçilərinin saxlanılma şəraiti

Müvəqqəti saxlanılma izolyatorunu rəisi mayor Xaçaturyan hətta bir neçə dəqiqəlik təkliddə danışmağa icazə vermədi. Təsədüfən bir dəfə belə söhbət etmək mümkün oldu.

Xocalı sakinlərinin əmlakı

Şəhərdən qaçan Xocalı sakinləri hətta zəruri əşyaları belə götürə bilməmişdilər. Erməni silahlı qüvvələrinin Xocalıdan çıxardıqları sakinlər də əmlaklarından heç nə götürməmişdilər. Memorialın müşahidəçiləri şəhərdə azğın, heç nə ilə qarşısı alınmayan soyğunçuluğun şahidi olmuşlar. Şəhərdə qalan əmlak Stepanakert və yaxınlıqdakı yaşayış məntəqələrinin əhalisi tərəfindən daşınırdı. Çox evlərin darvazalarında onların yeni sahiblərinin adları yazılmışdır.

Alınmış məlumatların qiymətləndirilməsi

Xocalının zəbt olunması üzrə həyata keçirilmiş hərbi əməliyyat zamanı şəhərin dinc əhalisinə qarşı kütləvi zorakılıq törədilmişdir. Azad dəhliz barədə məlumat Xocalının əhalisinin çoxuna çatdırılmamışdır.

Azad dəhliz və onun yaxınlığındakı ərazidə dinc əhalinin kütləvi qırğına heç bir cəhdlə haqq qazandıрмаq olmaz.

Xocalıya hücumda Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ordusuna məxsus olan 366-cı motoatıcı alayın hərbiçiləri iştirak etmişdir.

Memorial hüquqmüdafiə mərkəzi təsdiq edir ki, Xocalıya hücum zamanı erməni silahlı dəstələrinin dinc əhaliyə qarşı hərəkətləri Cenevrə konvensiyasına, həmçinin Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsinin (BMT-nin Baş Assambleyası 10. 12. 1948-ci ildə qəbul etmişdir) aşağıdakı maddələrinə kobud qaydada ziddir:

maddə 2. Hər bir şəxs dilindən, dinindən, milliyyətindən və digər səbəbdən, fərq qoyulmadan bu Bəyannamədə təsbit olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır.

maddə 3. Hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır.

maddə 5. İnsan ləyaqətini alçaldan, insaniyyətlərdən kənar və qəddar hərəkətlər qadağandır.

maddə 9. Özbaşına həbslər, saxlanılmalar və ya qovulmalar qadağandır.

maddə 17. Hər bir insanın əmlaka malik olma hüququ vardır və insanın əmlakdan özbaşına məhrum edilməsinin qadağandır.

Silahlı dəstələrin hərəkətləri Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinə (BMT-nin Baş Assambleyası 14. 12. 19748-cü ildə qəbul etmişdir) kobud qaydada ziddir.

6. 366-cı alay

Xocalı soyqırımında 366-cı alayın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu alay Şuşa və Xocalının, Azərbaycanın kəndlərinin atəşə tutulmasında dəfələrlə iştirak etmişdir. Alaydan qaçmış hərbiçilərin ifadələri bu faktları sübut edir və hərbi hissənin şəxsi heyətinin mənəvi durumu və münasibətləri haqqında təsəvvür yaradır. 366-cı alayın təcili surətdə Xankəndidən çıxarılması da bu alayın Xocalı hadisələrində iştirakını sübut edir.

Hərbi hissəni komana heyətinin mənəviyyatsızlığı o həddə çatmışdır ki, guya əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdıqlarına görə alayın sərbəst çıxarılmasını təmin edə bilmədilər. Bu məqsədlə Gəncədə yerləşən desant diviziyasının qüvvələri cəlb edilməli oldu. Ancaq bu qüvvələr gələndək alayın 103 nəfər, əsasən ermənilərdən ibarət olan və qırğında iştirak etmiş hərbiçi əmrə tabe olmaqdan boyun qaçıraraq Qarabağda qaldılar. Alayın komandanlığının cinayət sövdələşməsi və alayın çıxarılmasına məsul olan digər şəxslərin məsuliyyətsizliyi nəticəsində hərbi texnikanın bir hissəsi, o cümlədən zirehli texnika ermənilərə təhvil verildi. Beləliklə də gələcəkdə Azərbaycana qarşı cinayətlərin törədilməsi, separatçılıq hərəkatlarının davam etdirilməsinə rəvac verildi. Bunun özü də Xocalı soyqırımında birbaşa iştirakın sübutudur!

Erməni silahlı dəstələri və 366-cı motoatıcı alayın şəxsi heyəti Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulmasında iştirak etmiş üzvləri Xocalı şəhərində törədilmiş vandalizmin əsas cinayətkarlarıdır.

Xocalı soyqırımında iştirak etmiş ermənilərin və onların köməkçilərinin hərəkatları insan haqlarının kobud pozulması, beynəlxalq hüquqi aktların - Cenevrə konvensiyası, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi, vətəndaş və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq Saziş, Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinin, həyasızcasına məhəl qoyulmamasıdır.

Bu faciədə həmçinin Azərbaycanın o vaxtkı siyasi və hərbi rəhbərliyi də günahkardır. Ayaz Mütəllibov, Azərbaycanın prezidenti və Ali Baş Komandan olaraq ölkənin ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin və onun vətəndaşlarının mühafizəsinin təminatçısı kimi Qarabağda, o cümlədə Xocalıda baş verən hadisələrin qarşısının alınması üçün zəruri olan tədbirləri görməmişdir. Ölkənin ali vəzifəli şəxsi kimi Konstitusiya qaydasının, ərazi bütövlüyünün, insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edə bilmədi. Hətta qırğın baş verəndən sonra, xalqın qəzəbindən qorxaraq acı həqiqəti bilməkdən çəkildilər və erməni silahlı cinayətkarların törətdikləri azğınlıqların həqiqi miqyası barədə məlumatlar gizlədildi.

7. Xocalı soyqırımı beynəlxalq cinayət kimi

"Soyqırım" anlayışının hüquqi mənası BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul etdiyi "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında" Konvensiya ilə müəyyən edilmişdir və hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə aşağıdakı hərəkətləri bildirir:

- belə bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi;
- belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarətləri və əqli pozğunluq yetirilməsi;
- hər hansı belə bir qrup üçün qəsdən onun tam və ya qismən məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması;
- belə bir qrup arasında uşaq doğumunun qarşısının alınmasına hesablanmış tədbirlər;
- uşaqların zorakılıqla bir insan qrupundan digərinə verilməsi.

Soyqırım cinayəti üçün xüsusi niyyətin olması zəruri element sayılır.

Bu obyektiv cizgi soyqırım cinayətinin digər analogi beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırım cinayətini təşkil edən əməllərdən hər biri şüurlu və əvvəlcədən düşünülmüş olur. Bu əməllər heç bir halda təsadüf və ya ehtiyatsızlıq nəticəsində törədilə bilməz. Eyni zamanda, belə bir hərəkətin törədilmə niyyətinin vaxtı və onların mümkün nəticələrinin ümumi dərki onların soyqırım kimi tövsif olunması üçün kifayət deyil. Burada hərəkətin mənfi nəticələri ilə bağlı cinayətkar qərəzin və ya konkret niyyətin xüsusi istiqamətini üzə çıxarmaq tələb olunur. Xilas olmağa can atan Azərbaycan mülki əhalisinin əvvəlcədən xüsusi olaraq hazırlanmış pusqu yerlərindən avtomatlardan, pulemyotlardan və digər silah növlərindən atəşə tutulması soyqırım niyyətini sübut edir. Bu cinayətin məhz azərbaycanlı milli qrupuna qarşı yönəlmiş olduğu göz önündədir.

Soyqırım cinayətinin təhlili zamanı onun 3 əsas hissəsi üzə çıxarılır:

- məlum, milli, etnik, irqi və ya dini qrupun varlığı;
- belə bir qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətinin olması (mens rea);
- məlum qrupa münasibətdə soyqırım kimi təfsir olunan hərəkətlərdən hansısa birinin törədilməsi (actus reus).

Deməli, soyqırım aktı mütləq milli, etnik, irqi və ya dini qrupa qarşı yönəlmiş olmalıdır. Digər qrupa qarşı, məsələn siyasi və sosial qrupa qarşı yönəlmiş belə hərəkətlər soyqırım kimi tövsif oluna bilməz.

Soyqırım anlayışı qadağan olunmuş hərəkətin ümumi nəticələri üzrə konkret niyyətin olmasını tələb edir. Soyqırım cinayətinin tövsif olunmuş əlaməti olaraq niyyət özündə bir neçə fərqli tərkib hissələrini birləşdirir:

- niyyət bu və ya digər konkret qrupa mənsub şəxslərin təsadüfi olaraq bir nəfərinin və ya bir neçə nəfərinin məhv edilməsindən ibarət olmamalı, bütövlükdə qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım qurbanlarının müəyyən edilməsinin həlledici əlaməti onların fərdiliyi deyil, məhz onların qrupa mənsubluğu;
- niyyət qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım bütöv bir insan qrupunun mövcudluğa hüququnu tanımaqdan imtina etməkdir. Ayrıca bir insanın qətlə yetirilməsi (soyqırım) ayrıca bir fərdin yaşamağa hüququnu tanımaqdan imtina kimi xarakterizə olunur. Müvafiq olaraq, actus reus (qadağan edilmiş hərəkət) bir adamla məhdudlaşa bilər, lakin mens rea (niyyət) qrupun mövcudluğuna qarşı yönəlmiş olmalıdır;
- niyyət qrupun məhz tamamilə və ya qismən məhvindən ibarət olmalıdır;
- niyyət məhz milli, etnik, irqi və ya dini qruplardan birinin məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.

Soyqırım cinayətinə görə, məsuliyyətin tövsif olunması üçün bütöv qrupun məhv edilməsi kimi son nəticəyə nail olunma tələb edilmir.

Bunun üçün etnik qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərdən birini törətmək yetərlidir.

Soyqırımın obyektiv tərəfi olan "məhv etmək" anlayışı fiziki və ya bioloji təsir yolu ilə həyatdan məhrum etmək mənasına gəlir.

BMT-nin beynəlxalq məhkəməsi "Barselona Traction" işi üzrə qərarında soyqırım aktının qadağan edilməsi üzrə öhdəliyi erga omnes öhdəlikləri adlandırmışdır.

Beynəlxalq məhkəmə "Soyqırım cinayətlərinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar" Konvensiyasının əsasında duran prinsipləri bütün dövlətlər üçün məcburi xarakterli normalar kimi tanımışdır.

8. Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquq tərəfindən soyqırım cinayəti aktı kimi tanınmasının hüquqi əsasları

Aşağıdakı sənədlər Xocalı hadisələrini beynəlxalq hüquq əsasında soyqırım cinayəti aktı kimi tövsif etməyə imkan verir:

1. BMT Baş Assambleyası tərəfindən 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul edilmiş 9 dekabr 1948-ci il tarixli "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar" Konvensiyası.
2. Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsi (hərçənd Nizamnamədə soyqırım cinayətinə birbaşa isnad edilməsə də, soyqırımı təşkil edən hərəkətlər onda bəşəriyyətə qarşı cinayətlər və hərbi cinayətlər kimi tövsif olunur).
3. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Yuqoslaviya üzrə Nizamnaməsi (maddə 4).
4. Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Ruanda üzrə Nizamnaməsi (maddə 1).
5. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin statusu (maddə 6).
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddə 103).
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı.

9. Xocalı soyqırımını şahid ifadələrindən

Ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş azərbaycanlı uşaqların sinəsi yarılıb ürəkləri parçalanmış, əksər meyitlər isə tikə-tikə doğranmışdır.

Heydərov Camal Əbdülhüseyn oğlu - "Qaraqaya deyilən yerin yaxınlığındakı fermanın 2 kilometrliyində eybəcər hala salınmış xeyli azərbaycanlı meyiti var idi. Qətlə yetirilmiş uşaqların sinəsini yarıb ürəklərini parçalamış, əksər meyitləri isə tikə-tikə doğramışdılar".

Heydərov Şahin Zülfüqar oğlu - Naxçıvanı kəndi (Xocalı) yaxınlığında 80-ə yaxın meyit görüb. Meyitlər qorxulu vəziyyətə salınmış, başları kəsilmişdir. Milis mayoru Əlif Hacıyev, yaxın qohumları Səlimov Fəxrəddin, Səlimov Mikayıl da qətlə yetirilənlər arasında olmuşdur.

Hümbətov Cəlil Hümbətəli oğlu - Ermənilər onun gözü qarşısında həyat yoldaşı Firuzə, oğlu Muğan, qızı Simuzər və gəlini Südəbəni güllələmişlər.

Paşayeva Kübra Adil qızı - Kətik meşəsinə girəndə ermənilərin mühasirəsinə düşmüşdür. Gizləndiyi kolluqdan həyat yoldaşı Paşayev Şura Tapdıq oğlu, oğlu Paşayev Elşad Şura oğlunun güllələnməsinin şahidi olmuşdur.

Əmirova Xəzəngül Təvəkkül qızı Xocalı işğal olunan zaman erməni silahlıları onun ailəsini bütünlüklə girov götürmüşdür. Ermənilər Xəzəngülün anası Rayanı, 7 yaşlı bacısı Yeganəni və xalası Göycəni güllələyib, atası Əmirov Təvəkkülü isə benzin tökərək yandırmışlar.

Əliyeva Zoya Əli qızı 150 nəfərə qədər adamları 3 gün meşədə qalıb. Meşədə Zoyanın yanında Əhmədova Dünya və onun bacısı Gülxar donaraq ölmüşdür.

Mustafayeva Kübra Əliş qızı - "Ermənilər bizi girov götürən kimi yanımdakı altı nəfəri yerində güllələmişlər".

Kərimova Səidə Qurban qızı - "12 nəfərlə birlikdə girov götürüldük. Ermənilər qızım Nəzakəti, Tapdığı, Səadəti, İradəni işgəncə ilə öldürmüşlər".

Nəcəfov Əli Ağami oğlu - "Ermənilər qaçan adamları mühasirəyə alaraq 30-40 nəfəri yerində güllələmişlər".

Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası

10. Tarix unutmayacaqdır

Azərbaycan Milli Məclisi (Parlament) fevral ayının 26-nı "Xocalı soyqırımı günü" elan etmişdir. Hər il fevralın 26-da saat 17.00-da Azərbaycan xalqı Xocalı soyqırımının qurbanlarının xatirəsini yad edir.

Doğma yurdlarında didərgin düşmüş və Azərbaycanın 48 rayonuna səpələnmiş Xocalı sakinləri dünya xalqlarına, dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara haqq-ədaləti və həqiqəti müdafiə etmək, Xocalı soyqırımının tanınması, erməni terrorizminin, etnik təmizləmə faktlarının pislənməsi barədə müraciətlər edirlər.

Xocalı soyqırımının günahkarları, təşkilatçıları və icraçıları layiqli cəzalarına çatmalıdırlar. Cinayət cəzasız qala bilməz. Təəssüf ki, XX əsrdə soyqırımı və etnik təmizləmə hadisələri baş vermişdir. Xocalı faciəsi onların sırasında ən dəhşətlilərinə aiddir. Hazırda, bu hadisələrdə hər hansı şəkildə iştirakı olmuş şəxslər cəzalanılmayıb, ancaq vaxt gələcəkdir ki, onlar ədalət məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqlar.

(Xocalı soyqırımı barədə daha ətraflı məlumat üçün Kitabxanamızın saytındakı [Elektron resurslar bölməsindəki XX əsrin faciəsi – Xocalı soyqırımı](#) tammətnli nəşrə müraciət edin)

10. Erməni terroru

1. Erməni terror təşkilatları

Dünyanın müxtəlif məntəqələrində qanlı aksiyalar törətmiş erməni terror təşkilatlarının adları:

"Armenakan" partiyası: 1885-ci ildə yaradılıb. Türkiyənin Van, Muş, Bitlis, Trabzon bölgələrində və İstanbulda silahlı toqquşmalar və terror aktları törədən bu partiya İran və Rusiyada yaşayan ermənilərlə əməkdaşlıqda olub.

"Hnçak" partiyası: 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılıb. Qurumun əsas məqsədi Türkiyənin Anadolu bölgəsini, "Rus" və "İran" Ermənistanları adlandırdıqları əraziləri birləşdirməklə "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaqdır. Partiyanın proqramının 4-cü bəndində göstərilir; "Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün təbliğat, təşviqat, terrorizm və dağıdıcı təşkilat yaradılması metodu seçilməlidir"

"Daşnaksütyun" - erməni federativ inqilab partiyası: 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılıb. Əsas qayəsi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Türkiyənin Anadolu torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti qurmaqdır. 1892-ci ildə Tiflisdə ilk qurultayını keçirən "Daşnaksütyun" türklərə qarşı sui-qəsdlərin təşkil olunması barədə qərar çıxarmışdır. Məhz bu qurultaydan sonra "Daşnaksütyun" "türkü, kürdü hər yerdə, hər bir şəraitdə öldür, sözündən dönənləri, erməni xainlərini öldür, intiqam al!" əmrini vermişdir. "Daşnaksütyun" partiyası tərəfindən yaradılan bir sıra terror qrupları mövcuddur: 1973-cü ildə fəaliyyətə başlamış **"Erməni soyqırımının" intiqamçıları** qrupu 1980-82-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyada türk diplomatlarını qətlə yetirib; Məxfi terror qrupu **DRO** və onun bölmələri: DRO-8, DRO-88, DRO-888, DRO-8888. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir.

"Erməni gizli azadlıq ordusu" (ASOA): 1975-ci ildə Beyrutda yaradılıb. Mənzil-qərargahı Dəməşqdə yerləşir. Fələstin bazalarında hazırlıq keçən mindən artıq döyüşçüsü vardır. Təşkilat fəaliyyətinin ilk 6 ilində dünyanın müxtəlif ölkəsində 19 türk diplomatının ölümünə səbəb olan terror aktları keçirib.

"Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu" (ASALA): 1975-ci ildə yaradılan təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir. Təşkilatın məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimali İran və Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində "Böyük Ermənistan" qurmaqdır. ASALA əsasən Türkiyə və Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı terror aktları həyata keçirir. Təşkilatın "Əbu Nidal", "Qara sentyabr" kimi terror qrupları ilə əməkdaşlıq etməsində əsas fiqurlardan biri ASALA-nın lideri Akop Akopyan olmuşdur. Afinada 1980-ci ildə qətlə yetirilmiş türk səfirinin ölümünə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş A. Akopyan 01. 08. 80-ci ildə "Nyu-York Tayms" qəzetinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir: "Bizim düşmənimiz türk rejimi, NATO və bizlə əməkdaşlıq etməyən ermənilərdir".

ASALA 1980-ci ilin aprelində birgə terror aksiyalarının keçirilməsinə dair PKK ilə razılığa gəlmiş və bu niyyətlərini Livanda rəsmiləşdirmişlər. Beyrut şəhərində 28. 08. 1993-cü ildə açıqlanan bəyanatında ASALA "pantürkist neft borusu" (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bildirmişdir.

"Geqaron": 2001-ci ilin fevralında ASALA tərəfindən yaradılmışdır. Məqsəd - Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türk mənşəli siyasi lider, diplomat və biznesmenlərə qarşı terror aktlarının keçirilməsidir.

"Erməni azadlıq hərəkatı" (AOD): 1991-ci ildə Fransada yaradılıb. Terror fəaliyyətini ASALA ilə sıx əlaqədə həyata keçirir.

"Erməni azadlıq cəbhəsi": 1979-cu ildə yaradılan bu terror təşkilatı ASALA-nın tərkib hissəsi sayılır. Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə terrorçular hazırlayır.

"Orli qrupu": 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılıb. Təşkilat 1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktı həyata keçirib.

"Erməni soyqırım ədalət komandoları": 1972-ci ildə Vyanada "Daşnaksütyun" partiyasının qurultayı zamanı yaradılıb. "Erməni soyqırımı ədalət komandoları"nın məqsədi erməni əsilli gənc Livan vətəndaşlarını hərbi birləşmələrdə cəmləşdirmək, türklər və azərbaycanlılara qarşı qanlı terror aksiyaları təşkil etməkdir.

"Erməni birliyi": 1988-ci ildə Moskvada yaradılmışdır. "ASALA" ilə sıx əlaqələri vardır, keçmiş sovet məkanında terrorçuların fəaliyyəti üçün onları saxta sənədlərlə təmin edir. Dağlıq Qarabağa silah və muzzdluların ötürülməsində iştirak edir.

"Demokratik cəbhə": ABŞ, Kanada və Qərbi Avropada fəaliyyət göstərir. Başlıca məqsədi türk dövlətinin parçalanmasıdır.

"Apostol": 2001-ci il aprel ayının 29-da əsasən Ermənistan, Suriya və Livan vətəndaşlarından ibarət olan Ermənistan Müdafiə Birliyi tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində terror aktları həyata keçirməkdir.

2. Azərbaycanda törədilmiş terror aktları

2.1. Sərnişin avtobuslarında törədilmiş terror aktları

1. 1984-cü ildə Bakı şəhərində 106 sayılı marşrut avtobusu erməni terrorçusu Vartanov tərəfindən partladılmış, nəticədə 1 qadın həlak olmuş və 3 nəfər yaralanmışdır.

2. 16 sentyabr 1989-cu il - Tbilisi-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

3. 13 fevral 1990-cı il Yevlax-Laçın avtomagistralının 105-ci kilometrində Şuşa-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən avtobus partladılmış, 13 nəfər azərbaycanlı yaralanmışdır. Terrorçuları həbs etmək mümkün olmamışdır.

4. 11 iyul 1990-cı il tarixdə Tərtərdən Kəlbəcərə sərnişin aparan avtobus və xalq təsərrüfatı malları daşıyan maşın karvanına qarşı ermənilər tərəfindən terror aksiyası keçirilmiş, nəticədə 1 qadın, 7 kişi qətlə yetirilmiş, 23 nəfər isə ağır yaralanmışlar.(cinayət işi 44/33013). İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyasını Xankəndi şəhər sakinləri Napaleon ləqəbli Ayriyan Arkadi Abramoviç və Babayan Samvel Andronikoviç törətmişlər. Onlar 1990-cı il dekabrın 15-də Əsgəran rayonunun Cəmili və Kosalar kəndi arasında 3 nəfər azərbaycanlı kəndlisini qətlə yetirmişlər. Hər 2 cinayətkar həbs olunmuş, 1992-ci il iyunun 19-da ölüm hökmünə məhkum edilmişlər. S. Babayan 1992-ci ilin iyulunda azərbaycanlı girov və əsirlərlə dəyişdirilmişdir. (1993-99-cu illərdə qondarma DQR-in müdafiə naziri olmuş, hazırda o, prezident A. Qukasyana qarşı sui-qəsdə təqsirli bilinir).

5. 10 avqust 1990-cı ildə «Şamxor-Gəncə» avtomobil yolunda Xanlar rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında «LAZ» markalı 43-80 AQF nömrəli avtobus partladılmış, nəticədə 17 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər yaralanmışdır.

6. 10 avqust 1990-cı il - Tbilisi-Ağdam marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır. Cinayəti törətmiş erməni terrorçuları Armen Mixayloviç Avanesyan və Mixayil Mixayloviç Tatevosov həbs olunmuş, 1992-ci ilin mayında A. Avanesyan ölüm cəzasına məhkum edilmiş, M. Tatevosov isə 15 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. İstintaq zamanı məlum olmuşdur ki, cinayətkarlar 1991-ci ilin iyulun 17-də Ağdam-Tbilisi marşrutu ilə hərəkət edən sərnişin avtobusunu da partlatmağı planlaşdırmış, lakin özlərindən asılı olmayan səbəblərdən aksiyanı həyata keçirə bilməmişlər. M. Tatevosov 1992-ci ilin may ayında Tərtər rayonunda azərbaycanlı girovlarla dəyişdirilmişdir.

7. 30 noyabr 1990-cı ildə Əsgəran rayonundakı Ağa körpü adlanan ərazidə DİN əməkdaşlarını Şuşadan Xankəndi aeroportuna aparan avtobus partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi yaralanmışdır.

8. 14 mart 1991-ci ildə «Ağdam-Şuşa» marşrutu üzrə hərəkət edən avtobus partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

9. 8 sentyabr 1991-ci il tarixdə Ağdam-Qaradağlı marşrutu ilə işləyən avtobusun partladılması nəticəsindən 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 36 nəfər yaralanmışdır; - Cəmi Qaradağlı kəndinin 77 nəfər mülki sakini terror qurbanı olmuşdur; Həmin tarixdə ermənilər Qaradağlı kəndində 3 nəfər kənd sakininin üzərinə dizel yanacağı tökərək yandırmış, iki nəfər Qaradağlı kənd sakininin başını kəsmişlər.

Həlak olanlar: 68 nəfər (əsasən qadınlar, uşaqlar, qocalar)

Yaralananlar: 132 nəfər

2.2. Sərnişin və yük qatarlarında törədilmiş terror aktları

1990-1994-cü illərdə ermənilər sərnişin və yük qatarlarında 10 terror aktları törətmişlər:

24 mart 1990-ci ildə «Noraşen-Bakı» yolunun 364-ci km-də dəmir yolu partladılmış, nəticədə teplovoz və 3 vagon partladılmış, 150 metrədən çox dəmir yolu xətti yararsız hala düşmüşdür.

30 may 1991-ci il Dağıstan Respublikasının Xasavyurt stansiyası yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmışdır, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər yaralanmışdır.

31 iyun 1991-ci il Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyasının yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır. Cinayətkarı müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

30 may 1991-ci ildə Dağıstanın Xasavyurt stansiyası yaxınlığında «Moskva-Bakı» sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər ağır yaralanmışdır.

31 iyun 1991-ci ildə Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyasının yaxınlığında «Moskva-Bakı» sərnişin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər ağır yaralanmışdır.

28 fevral 1993-cü il - Dağıstan Respublikası ərazisində, Qudermes stansiyası yaxınlığında "Kislovodsk-Bakı" sərnişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

2 iyun 1993-cü il - Bakı Dəmir yol vağzalında ehtiyat yolda dayanan sərnişin qatarının vagonu partladılmışdır. Həlak olan və yaralanan yoxdur. Cinayəti törətmiş Xatkovski İqor Anatolyeviç 1994-ci il iyunun 22-də AR Hərbi Məhkəməsinin hökmü ilə 8 il azadlıqdan məhrum edilmişdir.

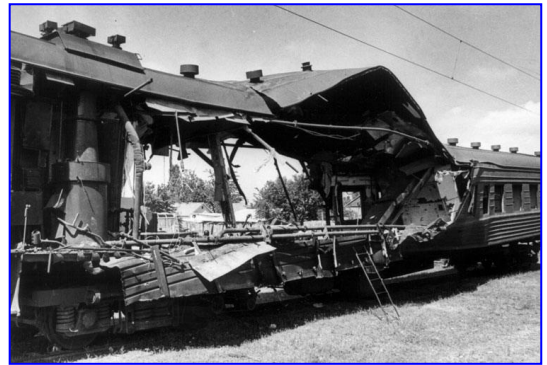
1 fevral 1994-cü ildə - Bakı Dəmir yol vağzalında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

9 fevral 1994-cü ildə Xudat stansiyası yaxınlığında ehtiyat yolda dayanan yük vagonu partladılmışdır.

13 aprel 1994-cü il Dağıstan Respublikasının Daqestanskie Oqni stansiyasının yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

Həlak olanlar: 74 nəfər

Yaralananlar: 125 nəfər

2.3. Hava nəqliyyatında törədilmiş terror aktları

1. 20 noyabr 1991-ci il Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən Mİ-8 tipli vertolyot vurulmuşdur. Nəticədə Xankəndinə sülhməramlı missiya ilə səfər edən 22 nəfər - AR Milli Məclisin deputatı, Dövlət katibi T. İsmayılov, Baş nazirin müavini millət vəkili Z. Hacıyev, Dövlət müşaviri millət vəkili M. Əsədov, Baş Prokuror İ. Qayıbov, millət vəkilləri V. Cəfərov və V. Məmmədov, AR Prezident Aparatının şöbə müdiri O. Mirzəyev, Meliorasiya və su təsərrüfat nazirinin birinci müavini Q. Namazəliyev, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin prokuroru İ. Plavski, MTN-in DQMV üzrə İdarəsinin şöbə rəisi S. İvanov, DQMV Daxili İşlər İdarəsinin rəisi V. Kovalyov, DQMV Fövqəladə vəziyyət rayonunun komendantı N. Cinkin, AR Dövlət katibinin köməkçisi R. Məmmədov, Azərbaycan Respublikası Dövlət Teleradio Şirkətinin əməkdaşları, A. Mustafayev, A. Hüseyinzadə və F. Şahbazov, Rusiya federasiyasından olan müşahidəçilər general-mayor M. Lukaşov, və podpolkovnik V. Koçarov, Qazaxıstan Respublikasının Daxili İşlər Nazirinin birinci müavini S. Serikov və 3 nəfər ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

2. 28 yanvar 1992-ci il Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağdam-Şuşa marşrutu ilə sənişin daşıyan mülki vertolyot erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuş, əksəriyyəti qadın və uşaq olan 41 nəfər sənişin və 3 ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

3. 18 mart 1994-cü ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən İran Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus Herkules tipli təyyarə vurulmuş, 34 nəfər həlak olmuşdur.

Həlak olanlar: 104 nəfər

2.4. Bakı metropolitenində törədilmiş terror aktları

1. 19 mart 1994-cü il Bakı metropoliteninin 20 yanvar stansiyasında elektrik qatarında törədilmiş terror aktı nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. İstintaq tədbirləri zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyası Ermənistan XXO rəhbərliyi ilə separatçı Sadval Ləzgi Xalq Hərəkatı təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

2. 3 iyul 1994-cü il Bakı metropoliteninin 28 may - Gənclik stansiyaları arasında elektrik qatarında törədilmiş partlayış nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Cinayəti əsirlikdə olarkən Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək terror aksiyası həyata keçirmək tapşırığı ilə respublikaya göndərilmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azər Salman oğlu Aslanov törətmişdir.

Həlak olanlar: 27 nəfər

Yaralananlar: 91 nəfər

2.5. Sərnişin daşıyan dəniz bərəsində törədilmiş terror aktı

1. 08 yanvar 1992-ci ildə «Krasnovodsk-Bakı» sərnişin bərəsi partladılmış, nəticədə 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər ağır yaralanmışdır.

2.6. Mülki şəxslərə və hərbcilərə qarşı törədilmiş terror aktları

1. 15 may 1988-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Kapalı kəndində X. İsmayılovun evi partladılmış, 3 nəfər həlak olmuşdur.
2. 1988-ci ilin yayında Xankəndi Uşaq xəstəxanasında həkim-rentgenoloq işləyən əslən ağdamlı şəxs erməni milliyyətindən olan iş yoldaşları tərəfindən xəstəxananın həyətinə döyülərək qətlə yetirilmişdir.
3. iyul 1988-ci il tarixdə ermənilər tərəfindən Xocavənd rayonunda yaşayan azərbaycanlıların həyatı sahəsinə atılmış əl qumbarası nəticəsində iki partlayış hadisəsi baş vermiş və iki nəfər mülki şəxs yaralanmışdır.
4. 28. 06. 1989-cu il tarixdə ermənilər tərəfindən Bədərə kəndindən Meşəliyə gedən şose yoluna qoyulmuş partlayıcı qurğunun işə düşməsi nəticəsində məsindəki 6 nəfər mülki azərbaycanlı ağır yaralanmışlar.
5. 16 oktyabr 1989-cu il tarixdə iki nəfər Kərkicahan qəsəbə sakinləri evə qayıdarkən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişlər.
6. 19 oktyabr 1989-cu ildə Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığında yerli sakinlər Q. Bayramov və İ. Qafarov qətlə yetirilmişlər.
7. 14 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunun Seytas kəndi yaxınlığında kənd sakini Babaşov qətlə yetirilmiş, azyaşlı X. Əliyev yaralanmışdır.
8. 17 noyabr 1989-cu ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 9-cu sinif şagirdi T. Süleymanov qətlə yetirilmişdir.
9. 24 noyabr 1989-cu il tarixdə üç nəfər Qaradağlı kənd sakini qətlə yetirilmişdir.
10. 29 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunda Q. Ələsgərov, T. Hümbətəliyev və Mehdiyev qətlə yetirilmişlər.
11. 9 yanvar 1990-cı il tarixdə Qaradağlı kəndi, N. Nərimanov adına kolxozun sədri S. Bayramov qətlə yetirilmişdir;
12. 31 yanvar 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunda A. Cəmilov, M. Vəliyev, A. Zeynalov, A. Qurbanov, İ. Hüseynov, F. Niftəliyev qətlə yetirilmişlər.
13. 8 mart 1990-cı il tarixdə iki nəfər Qaradağlı kənd sakini Vərəndəli fermasında qətlə yetirilmişdir.
14. 4 mart 1990-cı ildə Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndində 7 nəfər dinc sakin diri-diri yandırılmış, 1 nəfər yaralanmış, 13 yaşayış evi partladılmışdır.
15. 4 mart 1990-cı il tarixdə erməni quldurları Qazax rayonunun Bağanis-Ayrım kəndinə silahlı basqın edərək 7 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirmişlər, 2 nəfəri isə ağır yaralamışlar(cinayət işi 11709)
16. 24 mart 1990-cı il tarixdə Bakı şəhərindən Bağanis-Ayrım kəndinə qonaq getmiş, əslən Qazax rayonu Çaylı kənd sakinləri olan 3 nəfər mülki şəxs ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişlər(cinayət işi 11709).
17. 28 mart 1990-cı ildə Kərməçataq kəndində bir neçə yaşayış evləri yandırılmış, mal-qara aparılmış, Azərbaycan KP VPK-nin dövlət hüquq şöbəsinin sədri V. Zeynalov qətlə yetirilmişdir.
18. 29 mart 1990-cı il tarixdə ermənilərin Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndinə hücumu nəticəsində 3 nəfər yaralanmışdır.
19. 09 aprel 1990-cı ildə Qubadlı rayonunun Çayzəmi kəndində «UAZ-462» markalı 96-92 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomobil partladılmış, nəticədə rayon sakini Ş. Həsənov həlak olmuş, N. Mehdiyev və T. Eyvazov yaralanmışdır.
20. 26 iyun 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli adlanan ərazisində yerli sakinlər Nuriyev, Nağıyev və Orucov qətlə yetirilmişlər.
21. 08 avqust 1990-cı ildə Laçın rayonunun ərazisində «QAZ-53» markalı avtomobilin partladılması, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
22. 9 yanvar 1991-ci il Molidyov Azərbaycan qəzetinin müxbiri S. Əskərova və hərbi qulluqçular - podpolkovnik S. Larionov, mayor İ. İvanov və serjant İ. Qoekin hərəkət etdiyi avtomobil Laçın-Şuşa yolunun 5-ci kilometrində erməni terrorçuları tərəfindən atəşə tutulmuş, sərnişinlərin 4-ü də qətlə yetirilmişdir.

23. Cinayətkarlar - Mkrtçyan Arno Mixayloviç, Petrosyan Qraçik Armenakoviç, Manqasaryan Arvid Asotoviç, Arustamyan Qaqik Mayoroviç müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, 1993-ci ildə ölümə məhkum edilmişdir. Terrorçu qrupunun digər üzvləri Mkrtçyan Artashes Mixayloviç, Zaxaryan Artur Artashesoviç, Sarkisyan Manvel Şabaqatoviç, Osipyanyenok Rubenoviç 15 il müddətinə, Qriqoryan Qaraqen Serikoviç 5 il müddətinə həbs cəzasına məhkum olunmuşlar. Göstərilən şəxslərin hamısı 1996-cı il mayın 8-də birtərəfli qaydada Ermənistanı verilmişdir.

24. 9 yanvar 1991-ci - Xankəndi şəhərində Baqmanyanyan Akop Qavruşoviç və Antonyan Artyuşa Qriqoryeviç tərəfindən Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin Daxili İşlər İdarəsinin rəisi general mayor V. Kovalyovun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

25. 27 yanvar 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında «VAZ-2106» markalı S 25-10 AQ və «QAZ-52» markalı 59-07 AQN dövlət nömrəli avtomaşınlar partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

26. 20 fevral 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı 27-29 AQD dövlət nömrəli avtomaşını partladılmış, nəticədə sovxoz direktoru Q. Musayev və sürücü D. İmanov həlak olmuşlar.

27. 24 fevral 1991-ci ildə Xankəndi yaxınlığında Şuşadan Ağdam rayonuna gedən «PAZ-3205» markalı dövlət nömrəli avtobus partladılmış, nəticədə 7 nəfər ağır yaralanmışdır.

28. 7 aprel 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Kibikli kəndində hərbi komendantın müavini Y. Babək və 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

29. 8 aprel 1991-ci il - SSRİ Din Daxili Qoşunlar Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz üzrə İdarəsinin rəis müavini polkovnik V. Blaxotin qətlə yetirilmişdir.

30. Cinayəti törətmiş S. Baqmanyanyan, A. Baqmanyanyan, A. Antonyan, K. Akopyan, K. Yeqinyan müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, RF Rostov vilayəti məhkəməsinin Kolleqiyası tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişlər.

31. 6 aprel 1991-ci ildə Ağdamdan Fizuli rayonuna gedən «Moskviç-412» markalı 93-69 AQV dövlət nömrəli avtomaşını Martuni rayonu ərazisində partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş və 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

32. 16 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Zeyvə kəndinin otlaq sahəsində 2 nəfər sovxoz fəhlələri qətlə yetirilmişdir.

33. 18 aprel 1991-ci ildə Fizuli rayonunun Aşağı Divanalılar kəndində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

34. 18 aprel 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda Q. Sarkisyanın başçılıq etdiyi erməni terrorçuları 3 nəfəri qətlə yetirmişlər.

35. 20 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Gürzəlilər kəndində 1 nəfər milis işçisi qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

36. 28 aprel 1991-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Sədərək qəsəbəsində partlayış nəticəsində 14 nəfər ağır yaralanmışdır.

37. 29 aprel 1991-ci ildə Qazax rayonunda 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

38. 9 may 1991-ci il Xankəndi şəhərində AR Dağlıq Qarabağ üzrə təşkilat komitəsinin üzvü V. Polyaniçkovun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

39. 1991-ci il iyunun 28-dən 29-na keçən gecə terrorçu qrup tərəfindən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı basqın olmuşdur, 6 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.

40. 1991-ci ilin yayında Xankəndi-Şuşa avtomobil yolunda SSRİ DİN Daxili Qoşunlar mayoru Xomiç qətlə yetirilmişdir.

41. 1 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kənd orta məktəbinə məxsus «UAZ-469» markalı maşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

42. 2 may 1991-ci ildə Fizuli rayonundan Hadrut rayonunun Tuğ kəndinə gedən «UAZ-469» markalı 30-78 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

43. 2 may 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

44. 3 may 1991-ci ildə Qazax rayonunda 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
45. 15 may 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Yelican kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
46. may 1991-ci ildə Laçın rayonunun Ermənistanla həmsərhəd olan Sadıllar kəndində yerləşən mühafizə postunda Laçın RDİŞ 4 nəfər milis işçiləri qətlə yetirilmişdir.
47. may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
48. 3 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Yuxarı Fərəcli kəndinin kənarında yerləşən mühafizə postunda 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
49. 23 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Arpaqədik kəndi yaxınlığında SSRİ DİN-in Daxili Qoşunlarının 5460 sayılı hərbi hissəsinin praporşiki qətlə yetirilmişdir.
50. 26 may 1991-ci ildə Ağdərə rayonunu Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
51. 2 iyun 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Çibikli kəndində 1 nəfər hərbi qulluqçu qətlə yetirilmişdir.
52. 9 iyun 1991-ci ildə Tərtər rayonunun Qapanlı kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
53. 19 iyun 1991-ci ildə «Yevlax-Laçın» avtomobil yolunun 106-cı kilometrində 5459 sayılı hərbi hissəyə məxsus «UAZ-469» markalı avtomobilin partladılması, 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
54. 22 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Baş Göytəpə kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
55. 25 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Vaqbaş kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.
56. 26 iyun 1991-ci il tarixdə ermənilər İmarət-Qərvənd kəndinin iki mülki sakinlərini qətlə yetirmişlər.
57. 26 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət Qərvənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
58. 28 iyun 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Kəndxurd kəndində 6 nəfər mülki sakin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
59. 3 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
60. 6 iyul 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Erkec, Monaşit və Buzluq kəndlərində 3 milis işçisi qətlə yetirilmiş 12 nəfər ağır yaralanmışdır.
61. 7 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığındakı Ulbab adlanan ərazidə 4 nəfər kənd sakinini qətlə yetirilmişdir.
62. 17 iyul 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Xanımdərəsi və Uzungöl yaşayış məntəqələrində 2 nəfər mülki vətəndaş qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
63. 20 iyul 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 8 nəfər ağır yaralanmışdır.
64. 21 iyul 1991-ci ildə Laçın rayonunu Əriməz yaylağında silahlı 9 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
65. 23 iyul 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndi yaxınlığında Tuğ Milis bölməsinin 1 nəfər əməkdaşı və 1 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmişdir.
66. 30 iyul 1991-ci ildə Hadrut rayonunun 2 nəfər Zəncür kənd sakinləri xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişlər.
67. 31 iyul 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Dronbon kəndi yaxınlığında avtomobil yolu partladılmış, SSRİ DİN DQ-nin 5 nəfər hərbi qulluqçusu ağır yaralanmışdır.
68. 2 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində «QAZ-53» markalı avtomobilin partladılması, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.
69. 10 avqust 1991-ci ildə Naxçıvan MR Culfa rayonunun Laketdağ kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
70. 12 avqust 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Sarıyel adlanan otlaq sahəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.

71. 21 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Şadaxt kəndi yaxınlığında milis əməkdaşlarını aparan «KAMAZ» markalı 70-30 AQO dövlət nömrə nişanlı avtobus partladılmış, nəticədə 1 sürücü həlak olmuş, 5 nəfər ağır bədən xəsarəti almışlar.

72. 23 avqust 1991-ci ildə Əsgəran rayonun Cəmilli kəndində 3 nəfər mülki şəxs qətlə yetirmiş, 14 nəfər ağır yaralanmışdır.

73. 29 avqust 1991-ci ildə Goranboy rayonun Şəfəq kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

74. 7 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 2 nəfər kənd sakini qətlə yetirilmişdir.

75. 7 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Bağanıs-Ayrım kəndində 1 nəfər yerli sakini ağır yaralanmışdır.

76. 9 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonun Barxudarlı Dəmir yol stansiyasında 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

77. 10 sentyabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

78. 14 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonun Zənzur kəndi yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

79. 14 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Buzluq və Başqışlaq kəndlərində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

80. 14 sentyabr 1991-ci ildə Ordubad rayonunun Qaranquş adlanan ərazisində 2 mülki şəxs xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.

81. 17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndi yaxınlığında «Russkie borisi» kolxozuna məxsus «MAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

82. 17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

83. 18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonun İmarət-Qərvənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

84. 18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonun Messən kəndi yaxınlığında «ZİL-131» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş və 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

85. 20 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonun Şəfəq, Todan, Erkec, Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

86. 23 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonun İmarət-Qərvənd kəndində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

87. 24 sentyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Abdal Gülablı kəndi yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

88. 25 sentyabr 1991-ci ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında «UAZ» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər milis işçisi həlak olmuş, 1 nəfər isə ağır yaralanmışdır.

89. 26 sentyabr 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

90. 26 sentyabr 1991-ci ildə «Yevlax-Laçın» yolunda «VAZ-2106» markalı D 72-07 AQ nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

91. 28 sentyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

92. 29 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

93. 01 oktyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

94. 03 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda «UAZ» markalı avtomobil partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

95. 06 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

96. 08 oktyabr 1991-ci ildə Xocalı rayonu yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

97. 09 oktyabr 1991-ci ildə Kərgicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

98. 17 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonun Baş Güneypərə kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

99. 18 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonun Qaladərəsi kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

100. 18 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

101. 19 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonun Sırxavənd kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

102. 22 oktyabr 1991-ci ildə Baş Güneypərə, Sırxavənd və Orta Güneypərə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.
103. 26 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Mazan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
104. 28 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
105. 01 noyabr 1991-ci ildə Əskəran rayonunun mərkəzində «UAZ-469» markalı 30-76 AQD nömrəli avtomaşın partladılmış, 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
106. 05 noyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
107. 05 noyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli və Aşağı Əskipara kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.
108. 07 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Xələfşə kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
109. 12 noyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 12 nəfər yaralanmışdır.
110. 14 noyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədəavar kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
111. 15 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Zəmzur və Şaqah kəndlərində 8 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.
112. 16 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
113. 19 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.
114. 20 noyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Əliəğalı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
115. 28 noyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Aşağı Əskipara kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
116. 1 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.
117. 11 dekabr 1991-ci ildə Şuşa şəhəri və Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
118. 12 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Çuxur məhlə, Əhmədəavar, Xıdırlı, Çinli, Şelli, Qalayçılar kəndlərində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.
119. 14 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
120. 15 dekabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.
121. 16 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
122. 19 dekabr 1991-ci ildə Fizuli rayonunun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
123. 20 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.
124. 20 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
125. 20 dekabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
126. 23 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Malibəyli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
127. 23 dekabr 1991-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Daşbaşı və Banazur kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
128. 23 dekabr 1991-ci ildə Əskəran rayonunun Meşəli kəndində 47 nəfər qətlə yetirilmiş, 41 nəfər yaralanmışdır.
129. 24 dekabr 1991-ci ildə Fizuli rayonunun Arış, Çuvarlı, Qoqa, Çıman kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
130. 25 dekabr 1991-ci ildə Fizuli rayonunun Taradağlı, Arış, Xatınbulaq, Çuvarlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.
131. 26 dekabr 1991-ci ildə Şuşa-Laçın rayonunun 4-cü kilometrində «ZİL-130» və «Moskviç» maşını partladılmış, 5 nəfər həlak olmuşdur.
132. 28 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.

133. 29 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.
134. 29 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonun Malıbəyli, Kosalar, Qeybalı kəndində 16 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.
135. 1992-ci ilin yanvar ayında erməni quldurlarının Kərgicahan qəsəbəsinə hücum nəticəsində 80 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmişdir.
136. 05 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.
137. 05 yanvar 1992-ci ildə Hadrut rayonun Axullu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
138. 6 yanvar 1992-ci il tarixdə erməni quldurları İmarət-Qərvənd kəndinin Murovdağ yaylağında Humaylar adlanan çoban alaçıqına hücum edərək iki azərbaycanlıyı yaralamışlar.
139. 06 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonun Böyük və Kiçik Çanabazar adlanan ərazisində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 7 nəfər ağır yaralanmışdır.
140. 07 yanvar 1992-ci ildə Fizuli rayonun Yuxarı Veysəlli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər yaralanmışdır.
141. 08 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonun Qaradağlı kəndində 8 nəfər yaralanmışdır.
142. 09 yanvar 1992-ci ildə Fizuli rayonun Qaradağlı, Çuvarlı, Arış və Hadrut rayonunun Axurlu kəndində 2 nəfər milis işçisi və 3 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmiş, 5 nəfər yaralanmışdır.
143. 10 yanvar 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonun Ağdaban kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
144. 13 yanvar 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Yuxarı Veysəlli, Arış, Ağbulaq kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
145. 13 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
146. 13 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonu Əmiranlılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.
147. 17 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Kosalar və Malıbəyli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
148. 20 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Qərvəndə kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
149. 21 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Xıdırlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
150. 22 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Çinli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
151. 25 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Xəlfəli və Malıbəylə kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.
152. 25 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonu müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.
153. 25 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmirallılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.
154. 26 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
155. 29 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuşdur.
156. 1 fevral 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.
157. 1 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Fərrux kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.
158. 7 fevral 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

159. 11 fevral 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Malibəyli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 12 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

160. 16 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər qətlə yetirilmişdir.

161. 17 fevral 1992-ci il tarixdə 56 nəfər, onlardan 12 nəfəri uşaq olan Qaradağlı kənd sakinlərini güllələmişlər.

162. 17 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 10 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.

163. 22 fevral 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

164. 22 fevral 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Məlikməhəmmədli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.

165. 23 fevral 1992-ci ildə Şuşa rayonunun mərkəzi raket və top atəsinə tutulmuş nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

166. 26 fevral 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzi raket və top atəsinə tutulmuş nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 9 nəfər yaralanmışdır.

167. 08 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

168. 16 mart 1992-ci ildə Fizuli rayonunun mərkəzi raket atəsinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

169. 18 mart 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzi raket atəsinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

170. 21 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Aşağı Əskipara və Məzəm kəndləri raket atəsinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

171. 22 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi raket atəsinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

172. 22 mart 1992-ci ildə «UAZ 469» markalı 60-25 AZU dövlət nişanlı avtomaşın Soflu, Cəfərli yolunda partladılmış nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

173. 22 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

174. 28 mart 1992-ci ildə «Kamaz-5410» markalı 40-53 AQS dövlət nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

175. 31 mart 1992-ci il tarixdə erməni quldurları Hoğa kəndinə hücum edərək 6 nəfər qətlə yetirmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışlar.

176. 1 aprel 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Günəşli kəndi top atəsinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

177. 6 aprel 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi top atəsinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər ağır yaralanmışdır.

178. 9 aprel 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin mərkəzi top atəsinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

179. 9 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın edilmiş, nəticədə 35 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

180. 13 aprel 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi top atəsinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

181. 18 aprel 1992-ci ildə Qazax-Cəfərli yolunun 10-cu km-də «Maz» markalı maşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər ölümcül yaralanmışdır.

182. 25 aprel 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər ağır yaralanmış, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

183. 25 aprel 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli, Papravənd, Abdal kəndləri raket, top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
184. 29 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Narıçlılar kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.
185. 2 may 1992-ci ildə Xanlar rayonunun Dosular kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
186. 2 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Havış kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.
187. 5 may 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
188. 5 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Havış və Günnüd kəndləri müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
189. 8 may 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seyidimli kəndi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.
190. 9 may 1992-ci ildə Laçın rayonu şiddətli top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuşdur.
191. 11 may 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
192. 13 may 1992-ci ildə Bərdə rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 3 yaşayış binası dağıdılmışdır.
193. 14 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
194. 18 may 1992-ci ildə Ağdam rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
195. 18 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 51 nəfər yaralanmışdır.
196. 23 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 19 nəfər həlak olmuş, 23 nəfər yaralanmışdır.
197. 20 may 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Qarançı kəndi yaxınlığında «UAZ-469» markalı 80-33 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
198. 25 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR Ordubad rayonunun Soyuq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
199. 26 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli, Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
200. 1 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Alqaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
201. 1 iyun 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi müxtəlif növ silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 29 nəfər yaralanmışdır.
202. 1 iyun 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Gövşadlı kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuşdur.
203. 3 iyun 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Şuşaqax kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.
204. 3 iyun 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Papravənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
205. 5 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seyidimili kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.
206. 8 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əliöyli və Böyükqışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

207. 10 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.
208. 12 iyun 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Çuvarlı kəndində yük maşını partladılmış, nəticədə 1 nəfər yerli sakin həlak olmuşdur.
209. 13 iyun 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.
210. 13 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.
211. 13 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Cəmilli və Seyidimli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 19 nəfər yaralanmışdır.
212. 14 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Məzən və Fərəhli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.
213. 16 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.
214. 22 iyun 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Qaradağlı və Korazilli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
215. 22 iyun 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.
216. 22 iyun 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Yuxarıyağlavənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
217. 27 iyun 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Dövlətyarlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
218. 01 iyul 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Gövşadlı və Zərgərli kəndləri «Qrad» tipli raketlərdən atəşə tutulmuş nəticəsində 3 nəfər həlak olmuşdur.
219. 01 iyul 1992-ci ildə Qubadlı rayonunu mərkəzi «Qrad» tipli raketlərdən atəşə tutulmuş nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 27 nəfər yaralanmışdır.
220. 03 iyul 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi toplardan atəşə tutulmuş nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.
221. 04 iyul 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
222. 05 iyul 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə müxtəlif növə silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
223. 07 iyul 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi vertolyotlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
224. 8 iyul 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Qacar kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.
225. 20 iyul 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq, Yaradullu və Tatlı kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
226. 22 iyul 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Yuxarı Yağlavənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
227. 27 iyul 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Xatınbulaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.
228. 27 iyul 1992-ci ildə Qazax rayonunun Şıxlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.
229. 30 iyul 1992-ci ildə Ağdərə rayonunun Aşağı Moxradağ kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 41 nəfər yaralanmışdır.
230. 31 iyul 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər yaralanmışdır.

231. 31 iyul 1992-ci ildə Ağdərə rayonu silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 9 nəfər yaralanmışdır.

232. 1 avqust 1992-ci ildə Tovuz rayonunun mərkəzi toplardan atəşə tutulmuş nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

233. 1 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

234. 3 avqust 1992-ci ildə Naxçıvan MR, Babək rayonunun Kərməçataq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

235. 5 avqust 1992-ci ildə Laçın rayonunun Güləbird kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

236. 6 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novosaratovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

237. 7 avqust 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

238. 8 avqust 1992-ci ildə Qubadlı rayonu mərkəzi «Qrad» qurğusundan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır, Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuşdur.

239. 10 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun İnekboğan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

240. 10 avqust 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Böyükqışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

241. 12 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

242. 15 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonu raket top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

243. 17 avqust 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

244. 26 avqust 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi raket, top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

245. 28 avqust 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Balıqçaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər qətlə yetirilmiş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

246. 29 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

247. 4 sentyabr 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Qaçaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

248. 6 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədavar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

249. 7 sentyabr 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Qaravəllər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

250. 7 sentyabr 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Zərgər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

251. 9 sentyabr 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

252. 11 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sarıcallı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

253. 14 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuşdur.

254. 15 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR, Şahbuz rayonunun Biçənək kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

255. 18 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsi silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.
256. 19 sentyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Güllüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 22 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
257. 30 sentyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
258. 30 sentyabr 1992-ci ildə Ağdərə rayonunun Ketavan kəndi yaxınlığında «QAZ-53» markalı maşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
259. 5 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Seyidli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
260. 8 oktyabr 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Divanalılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 11 nəfər həlak olmuş, 60 nəfər yaralanmışdır.
261. 9 oktyabr 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
262. 12 oktyabr 1992-ci ildə Qubadlının rayonunun Balard kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.
263. 13 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.
264. 13 oktyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR, Şərur rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.
265. 21 oktyabr 1992-ci il tarixdə Tər-tər Kəlbəcər arasında, Sərsəng su anbarının 1,5 km-də hərəkət edən xalq təsərrüfatı malları daşıyan 4 maşın qumbara atanlar vasitəsilə atəşə tutulmuş və nəticədə 6 nəfər mülki şəxslər həlak olmuşlar.
266. 25 oktyabr 1992-ci ildə Qazax rayonunun, Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
267. 1 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.
268. 5 noyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Seyidlər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
269. 6 noyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 6 nəfər həlak olmuşdur.
270. 11 noyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.
271. 17 noyabr 1992-ci ildə Fizuli rayonunun Aşağı Divanlılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
272. 19 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Əliquqluşağı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.
273. 21 noyabr 1992-ci ildə «Kamaz» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
274. 8 dekabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Novruzlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuşdur.
275. 10 dekabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.
276. 16 yanvar 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotaliz və Keçili kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
277. 19 yanvar 1993-cü ildə Ağdam rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 10 nəfər həlak olmuşdur.
278. 27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində «QAZ-69» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

279. 27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Dəstəgül kəndində «QAZ-53» markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.
280. 3 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Ergi otlaq sahəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 21 nəfər həlak olmuşdur.
281. 6 fevral 1993-cü ildə Qazax rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmışdır.
282. 12 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Baquas kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 70 nəfər həlak olmuşdur.
283. 28 fevral 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.
284. 2 mart 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.
285. 12 mart 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Mormor kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.
286. 18 mart 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğularından atəşə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.
287. 21 mart 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotariz kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 17 nəfər yaralanmışdır.
288. 27 mart 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunun Narçlılar və Çıraqlı kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
289. 30 mart 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Aşağı Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
290. 1993-cü ilin mart ayının 31-də Kəlbəcər rayonunu məcburi tərk etmiş mülki şəxslər rayonun Tunel adlanan ərazisində erməni quldurları tərəfindən atəşə tutulmuş, nəticədə bir nəfər ağır yaralanmış, 3 yaşlı qız uşağı isə vəfat etmişdir.
291. aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuşdur.
292. 3 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Nonvoivanovka kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
293. 7 aprel 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Papravənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.
294. 15 aprel 1993-cü ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.
295. 16 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Ağdam və Əlibəyli kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.
296. 17 aprel 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəni silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.
297. 19 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Koxnəbilər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.
298. 19 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.
299. 1 may 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.
300. 10 may 1993-cü ildə Naxçıvan MR, Şərur rayonunun Sərxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuşdur.
301. 20 may 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Əyridərə otlaq sahəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

302. iyun 1993-cü ildə Fizuli rayonunun Xatunbulaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

303. iyun 1993-cü ildə Ağcabədi rayonunun Qiyamədinli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 7 nəfər həlak olmuşdur.

304. iyun 1993-cü ildə Ağcabədi rayonunun Hindarx kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

305. iyun 1993-cü ildə Gədəbəy rayonun mərkəzi basqına məruz qalmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuşdur.

306. iyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunun Şəhriyar qəsəbəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

307. iyul 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

308. iyul 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Şaybalı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

309. iyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

310. iyul 1993-cü ildə Fizuli rayonunun Qoçəhmədli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

311. 22 iyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunda mina partlayışı nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

312. 22 iyul 1993-cü ildə Qazax rayonunda mina partlayışı nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

313. 1993-cü ilin avqust ayında Hadrut rayonu Hoğa(indiki Üçbulaq) kəndinin 2 nəfər mülki sakini Zil markalı maşınla gedərkən şose yolunda güclü partlayış baş vermiş və nəticədə onlar həlak olmuşlar. Həmin hadisədən bir neçə gün sonra 12 nəfər kənd sakinləri olmuş PAZ-66 markalı avtobus Hoğa kəndindən çıxarkən ermənilər avtobusu qumbara atanla vurmuş və nəticədə 4 nəfər həlak olmuş 8 nəfər ağır dərəcədə yaralanmışlar.

314. 131. 13 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

315. 132. 25 avqust 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun Minbaşlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 50 nəfər itkin düşmüşdür.

316. 344. 31 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

317. 1993-cü ilin sentyabr ayında Qazax rayonunun mərkəzi «Qrad» qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

318. oktyabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Qərvənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

319. oktyabr 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Qaravəllər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

320. 25 oktyabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

321. 25 oktyabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmənli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

322. 30 oktyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

323. 6 noyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

324. 10 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

325. dekabr 1993-cü ildə Xocavənd rayonunun Ağburun Yüksəkliyi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 9 nəfər həlak olmuşdur, 8 nəfər yaralanmışdır.

326. dekabr 1993-cü ildə Fizuli rayonunun Xaçınstroy kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur, 2 nəfər yaralanmışdır.

327. 24 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur, 3 nəfər yaralanmışdır.

328. 24 dekabr 1993-cü ildə Fizuli rayonunun Yuxarı Yağlavənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur, 28 nəfər yaralanmışdır.

329. 25 dekabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

330. 25 dekabr 1993-cü ildə Fizuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 49 nəfər həlak olmuşdur, 6 nəfər yaralanmışdır.

331. 25 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur, 2 nəfər yaralanmışdır.

332. 25 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Məzəm kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur, 2 nəfər yaralanmışdır.

333. 26 dekabr 1993-cü ildə Fizuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

334. 27 dekabr 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

335. 27 dekabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Xaçınstroy kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 14 nəfər qətlə yetirilmişdir.

336. dekabr 1993-cü ildə Fizuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

337. dekabr 1993-cü ildə Beyləqan rayonu ərazisindəki hərbi hissə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

338. dekabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Canalı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

2.7. Mülkü və dövlət obyektlərinə qarşı törədilmiş terror aktları

1. 20 sentyabr 1989-cu il tarixdə ermənilər Zod mədəninin Kəlbəcər rayonu Söyüdlü yaylağında yerləşən sahəsinə partlayıcı qurğu qoyaraq partlatmış, nəticədə bir nəfər yaralanmış və həmin dövrdə dövlətə 28929 manat ziyan vurulmuşdur.

2. 7 oktyabr 1989-cu il Xankəndi şəhərində azərbaycanlılar yaşayan Şuşa şəhərini Ağdam yolu ilə bağlayan Xəlfəliçay çayı üzərindəki körpü partladılmışdır. Cinayəti törətmiş Amramyan Artur Artashesoviç həbs olunmuş və 1992-ci il aprelin 29-da 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

3. 4 yanvar 1991-ci ildə Sarkisyan Qraçik Qriqoryeviçin başçılıq etdiyi terrorçu qrup Əskəran Ağdam yolunda körpünü partlatmışdır. Həmin qrup 1991-ci il aprelin 18-də Xocavənd rayonunda Amaras kilsəsi yaxınlığında 3 nəfər azərbaycanlı polis əməkdaşını qətlə yetirmişdir. Cinayətkarı həbs etmək mümkün olmamışdır.

4. yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Sədərək qəsəbəsində şərab zavodu partladılmış, 5 yaşayış evi dağıdılmış, 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 23 nəfər yaralanmışdır.

5. 15 sentyabr 1990-cı il Xankəndi şəhərində Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin radio-televiziya mərkəzi partladılmış, 2 nəfər yaralanmışdır. Terror aksiyasını törədən şəxslər müəyyən edilməmişdir.

6. 12 yanvar 1991-ci ildə «Yevlax-Laçın» avtomobil yolunun 13-cü kilometrliyində 547 saylı hərbi hissəyə məxsus «UAZ» markalı avtomasına silahlı basqın edilmiş, SSRİ DİN polkovniki V. Qriqoryev həlak olmuş, əsgər O. Konovalov yaralanmışdır.

7. 28 aprel 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 2 beş mərtəbəli bina dağıdılmış, nəticədə 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

8. 11 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonun Nəbilər kəndi yaxınlığında Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən kəmərlər partladılmışdır.

Həlak olanlar: 10 nəfər

Yaralananlar: 30 nəfər

3. Ermənistan terroru dəstəkləyən dövlətdir

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış Ermənistan Respublikası dövlət səviyyəsində terroru dəstəkləyərək, terrorçuluğu təcavüzkar siyasətinin əsas vasitələrindən birinə çevirmişdir. Çoxsaylı faktlar, məhkəmə materialları sübut edir ki, Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı, o cümlədən nəqliyyat vasitələrində törədilən terror aktları Ermənistan hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilərək, bu ölkənin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın rəsmi dairələri "Daşnaksutyun", ASALA, MAQ, "Erməni birliyi", "Erməni Azadlıq cəbhəsi" və digər məşhur erməni terror təşkilatları fəallarının reabilitasiyası məqsədi ilə genişmiqyaslı kampaniyaya başlamış, onlara sığınacaq verməklə yaşayış və fəaliyyətləri üçün şərait yaratmış, müvafiq maliyyə dəstəyi göstərmişlər.

1983-cü ilin iyul ayında Parisdə Orli aeroportunda 8 nəfərin ölümü və 60 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş terror aktına görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş terrorçu Varocyan Qarabedianın azad olunması üçün Ermənistanda dövlət səviyyəsində imzatoqlama kampaniyası keçirilmişdir. 2001-ci ilin aprelində Fransa məhkəməsi tərəfindən azad olunan terrorçu Ermənistanda rəsmi sığınacaq tapmışdır.

Məşhur terrorçu, Qərbi Avropada "ASALA-nın inqilabi hərəkatı" adlı qruplaşmasının rəhbəri, 28 noyabr 1985-ci ildə 6 il müddətinə həbs olunmuş Monte Melkonyan 1990-cı ildə Fransa həbsxanasından buraxılaraq Ermənistana gəlmiş və terror fəaliyyətini davam etdirmək üçün buradan Dağlıq Qarabağa göndərilmişdir. M. Melkonyan Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğalı zamanı erməni terror dəstəsinin komandanı olmuşdur. 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağda öldürülən terrorçunun Yerevanda dəfn mərasimində rəsmi şəxslər, o cümlədən Ermənistan prezidenti də iştirak etmişdir. Ermənistanın milli qəhrəmanı elan olunmuş bu beynəlxalq terrorçunun adı Müdafiə Nazirliyinin diversiya mərkəzlərindən birinə verilmişdir.

Məşhur terrorçu, Daşnaksutyun partiyasının "Dro" terror qrupunun üzvü Qrant Markaryan Dağlıq Qarabağda terrorçu dəstələri yaradanlardan və Ermənistandan gətirilən silahlar vasitəsilə buradakı terrorçu qrupların silahlandırılmasında fəal iştirak edənlərdən biri olmuşdur.

1981-ci ildə Parisdə Türkiyə səfirliyinə basqının təşkilatçısı Vazgen Sislyan 1992-ci ildə Yerevandan Xankəndinə göndərilmişdir. Vazgen Sislyan azərbaycanlılara qarşı terror aktlarının keçirilməsində fəal iştiraklarına görə prezident Robert Koçaryan tərəfindən "Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı" adına layiq görülmüşdür.

Qarabağın dinc azərbaycanlı əhalisinin öldürülməsində Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının himayə etdiyi Əbu Əli və Hilbert Minasyan kimi Yaxın Şərqi mənşəli terrorçular da fəal iştirak etmişlər.

(Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi barədə daha ətraflı məlumat almaq üçün Kitabxanamızın www.preslib.az saytındakı **Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi** (<https://conflict.preslib.az>) və **XX əsrin faciəsi – Xocalı soyqırımı** tammətənli elektron nəşrlərə müraciət edə bilərsiniz)

11. İşğaldan azad edilən ərazilər

Azərbaycan Ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağda başladığı uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə 286 kənd işğaldan azad edilib. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdag istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəkliyi Zəngilanda isə Bartaz, Sığırt, Şükürataz yüksəkliyi və daha 5 adsız yüksəklik azad olunub.

Noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın baş naziri və Rusiya Prezidenti münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalayıblar.

Bəyanata uyğun olaraq, noyabrın 20-də Ağdam rayonu Azərbaycana təhvil verilib. Bununla da rayonun işğal edilmiş 73 faiz ərazisi, o cümlədən Ağdam şəhəri azad olunub.

Üçtərəfli bəyanata əsasən, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu Azərbaycana təhvil verilib. Kəlbəcər şəhəri də daxil olmaqla, 147 yaşayış məntəqəsi işğaldan azad edilib.

Dekabrın 1-də Laçın rayonu Azərbaycana təhvil verilib.

2022-ci il avqustun 26-da Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarətində olan və ermənilərin qanunsuz məskunlaşdıqları Laçın şəhəri, Zabux və Sus kəndləri də Azərbaycana təhvil verilib.

Şuşa şəhərinin Ermənistanın işğalçı qüvvələrindən azad edilməsi günü - hər il noyabrın 8-i Zəfər Günü kimi bayram edilir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən 19-20 sentyabr 2023-cü il tarixində həyata keçirilmiş uğurlu lokal antiterror tədbirləri nəticəsində müvəqqəti olaraq Qarabağ regionundakı Rusiyanın sülhməramlı kontingentinin nəzarətində olan ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyi tam bərpa olunub.

Prezident İlham Əliyev 2023-cü il oktyabrın 15-də Xankəndi, Xocalı, Xocavənd, Ağdərə şəhərlərində və Əsgəran qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb.

İstifadəçilərin nəzərinə

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair əlavə materiallarla tanış olmaq istəyənlər Prezident Kitabxanasının əməkdaşlarının hazırladıqları **“Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi”** adlı layihənin “Tarixə baxış”, “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq təşkilatların müzakirəsində”, “Azərbaycanın xarici siyasətində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi”, “Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası”, “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi” bölmələrinə müracət edə bilərlər. <https://conflict.preslib.az/>